

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАТЯШОВСЬКА РОКСОЛАНА ЮРІЇВНА

УДК 342.349.6

ДИСЕРТАЦІЯ
ГАРАНТІЇ ПРАВ ОСІБ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
В ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

081 – Право

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р. Ю. Матяшовська

Науковий керівник Жаровська Ірина Мирославівна, доктор юридичних наук,
професор

Львів - 2019

АНОТАЦІЯ

Матяшовська Р. Ю. Гарантії прав осіб дошкільного віку в глобалізаційному суспільстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань - 08 Право) – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2019.

У дисертації комплексно висвітлено гарантії прав осіб дошкільного віку в глобалізованому суспільстві через дослідження цілісної системи політичних, соціально-економічних, ідеологічних і правових гарантій прав досліджуваної категорії суб'єктів права та встановлення сутності їх трансформації під впливом глобалізаційних чинників в окремих сферах суспільних відносин.

У дослідженні критикується виключність юридичного закріплення класифікації статусу дітей за критерієм дієздатності, тому, враховуючи особливості прав та можливості їх реалізації, зростання особистості, різновекторність її інтересів у малолітньому віці, пропонується класифікація статусу дітей за рівнем соціалізації: діти дошкільного віку, молодшого шкільного та старшого шкільного віку.

Запропоновано авторське визначення законних інтересів особи дошкільного віку: це суб'єктивно зумовлена потреба дитини від народження до початку шкільного віку у сприятливих умовах її існування та розвитку, що забезпечується з боку батьків, суспільства, держави та має домінантне значення перед інтересами інших соціальних груп.

Встановлено, що парадигма правового забезпечення дитинства змінюється під впливом глобальних чинників, з-поміж яких: трансформація сім'ї; науково-технічний прогрес, який проявляється у всіх сферах та змінює зміст, предмет і сутність всієї науки; загрози інформаційного суспільства; глобальні екологічні загрози.

Наголошено на потребі оновленого підходу до державного гарантування прав дітей, що вимагає вироблення і прийняття до реалізації концепції, яка

ґрунтується на визнанні самоцінності дитинства, на відповідальності дорослих. Запропоновано складові сучасної стратегії гарантій прав осіб дошкільного віку: пріоритет прав дітей, діти як правовласники, а не лише як суб'єкти захисту; пріоритет інтересів дітей; міжнародне та національне гарантування прав і законних інтересів дітей; пріоритет захисту дітей від загроз, які зумовлені глобалізаційними чинниками. Встановлено комплекс прав, які є основними для осіб дошкільного віку.

Доведено, що політичні гарантії виступають первинною основою для забезпечення дієвості всього механізму гарантування, обумовлюють всю зовнішню сферу суспільно-політичного та правового функціонування держави, напрям і стратегію розвитку права, законодавства, парадигму розвитку суспільно-правової реальності. Сформульовано структуру політичних гарантій прав осіб дошкільного віку: загальногромадянські та спеціально-політичні гарантії, що є особливо значущими для визначеної категорії суб'єктів права.

Удосконалено класифікацію соціальних гарантій дітей дошкільного віку. Виокремлено структуру соціальних гарантій дітей дошкільного віку: загальні соціальні гарантії, якими користуються діти як члени суспільства та громадяни держави на основі принципу рівності й соціальної справедливості; спеціальні соціальні гарантії для дітей дошкільного віку, які націлені на створення умов для зростання та розвитку осіб цієї вікової групи відповідно до їхніх потреб; видові спеціальні гарантії, які є необхідними для забезпечення дітей, що мають додаткові індивідуальні потреби через певні обставини, в яких вони опинилися.

Виокремлено такі ідеологічні гарантії прав осіб дошкільного віку: створення в суспільстві високого рівня правової культури; утвердження морально-етичних традицій сімейного виховання; сприяння формуванню ортологічних, народно-традиційних цінностей; засоби формування толерантного ставлення до інших; державні гарантії забезпечення освітньо-

виховного процесу. Запропоновано оновити чинний Базовий компонент дошкільної освіти як прояв ідеологічно-освітньої гарантії.

Запропоновано доповнити понятійно-категоріальний апарат загальнотеоретичної юриспруденції дефініцією правових гарантій прав осіб дошкільного віку: під такими гарантіями слід розуміти закріплені в джерелах права норми, які визначають сукупність умов і регламентують порядок реалізації прав дітей цієї вікової групи, а також визначають особливості охорони, захисту цих прав та їх відновлення у разі порушення. Окреслено структуру правових гарантій прав осіб дошкільного віку, до якої входять нормативні (міжнародні, національні) та інституційні гарантії.

Національна державна правова політика у сфері забезпечення прав осіб дошкільного віку має прогалини. Зокрема, не приділено належної уваги: підтриманню стратегії раннього розвитку дитини; акцентуванню на стратегії грудного вигодовування дитини; підтриманню дошкільної освіти; вихованню толерантності в дитячому середовищі, починаючи з перших років життя дитини; актуалізації здорового способу життя з раннього віку, активізації спортивних та фізичних заходів; патріотичному вихованню дітей, прищепленню їм з раннього віку ментальних цінностей народу та нації; забезпеченню рівності дітей незалежно від народження, зокрема тих, що народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини; подоланню проблеми примусової безоплатної праці дітей в домашньому господарстві.

Статтю 52 Конституції України запропоновано доповнити такою нормою: «Законні інтереси дитини мають найвищу соціальну цінність», що вказуватиме на перевагу дитинства у разі виникнення конфлікту інтересів. Доведено, що методологічний нормотворчий підхід, який ґрунтується на зрівнюванні становища дітей різних вікових груп, є абсолютно неприйнятним, тому запропоновано прийняти спеціалізований нормативний акт, що стосуватиметься дітей молодшої вікової групи, – Закон України «Про правовий статус дітей дошкільного віку в Україні». Описано структуру і зміст цього закону. Обґрунтовано, що прийняття спеціалізованого нормативного

акта сприятиме: розвитку молодого покоління відповідно до сучасних соціальних запитів; охороні й захисту дитинства з раннього віку; розвитку освітньо-виховного середовища; створенню умов для інтелектуального, морального, фізичного розвитку дітей раннього віку; консолідації зусиль держави на всіх рівнях та громадянського суспільства для створення належного дружнього середовища для дітей.

Проаналізовано міжнародні (робота ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, МОП) та національні інституційні гарантії (законне представництво дитини, система ювенальної юстиції, інститут дитячого омбудсмена). Доведено, що інститут дитячого омбудсмена не має незалежної компетенції і виконує допоміжні функції при Президенті України як структурний підрозділ в його апараті. Обґрунтовано, що модель формування і функціонування цієї інституції має бути аналогічною до Уповноваженого з прав людини; повноваження зазначеного Уповноваженого мають бути розширені і повинні передбачати не одноосібну охорону та захист окремого індивідуума, а охоплювати значно ширше коло питань, що стосуються всіх осіб молодшої вікової групи.

Громадянство є основоположною гарантією реалізації прав та свобод людини. Саме цей інститут є «відправною точкою» для інших гарантій з боку держави. Хоча на міжнародному рівні зроблено акцент на тому, що громадянство має бути забезпечене кожній дитині в найкоротші терміни, низка глобальних проблем у цій сфері залишається нерозв'язаною. Запропоновано шляхи їх подолання.

Узагальнено низку правових проблем у сфері суспільних відносин, пов'язаних із нетрадиційними сім'ями. Доведено прямий їхній вплив на особу дошкільного віку, яка перебуває в такій сім'ї. Констатовано факти дискримінації таких дітей, зокрема їх неприйняття, знущання або дискримінації від однолітків, вихователів та представників органів влади. Становище особи дошкільного віку з нетрадиційної сім'ї залежить від культурних особливостей суспільства та правової ідеології, що панує в ньому. Тому наявність нормативно-правових гарантій для дітей з нетрадиційних

сімей не вказує на їх дієвість. Вочевидь, правова норма буде дієвою та ефективною лише в умовах, коли більшість суспільства вважатиме її доцільною, тому пріоритетними є ідеологічні гарантії. Зокрема, організаційними та інформаційно-роз'яснювальними методами потрібно підготувати суспільство до сприйняття осіб з іншими проявами статевої ідентичності як повноцінних членів суспільства, виробити толерантні підходи до комунікації з ними. Треба підвищити рівень обізнаності педагогічних колективів з можливими проблемами в дитячому середовищі та засобами їх вирішення. Для цього доцільно впровадити в освітні програми підготовки педагогів, зокрема вихователів дошкільних закладів, спеціальні курси щодо педагогічної компетенції в роботі з дітьми, які виховуються в нетрадиційних сім'ях.

Проблема невизначеності статусу дітей, народжених методом репродуктивних технологій, пов'язана з невизначеністю гарантій юридичного батьківського права та правом на інформацію про таємницю запліднення. Вирішенню цієї проблеми сприятиме комплекс таких гарантій: міжнародне визнання статусу дітей, що народжені за допомогою використання репродуктивних технологій; нормативні гарантії визнання легітимною матір'ю тієї жінки, яка відповідатиме найкращим інтересам дитини; міжнародна правова заборона використання генетичного матеріалу сурогатної матері; національне правове визначення пріоритету прав батьків на недоторканність приватного життя чи прав щодо забезпечення дитини інформацією про особливості народження.

Глобалізаційні чинники зумовлюють трансформацію підходів до освітнього процесу дошкільників. Сучасний підхід до освіти характеризується застосуванням принципу «включення» всіх дітей до освітнього процесу, тобто запровадження інклюзивної освіти. Констатовано, що розуміння включення (інклюзивного середовища) значно розширилося. Рання інклюзія, що проходить у дошкільних закладах, є особливо важливою, тому що дає дитині можливість адаптуватися до дитячого колективу ще до початку шкільного

життя. Піддається критиці нормативне визначення поняття «дитина з освітніми потребами», пропонується авторська дефініція цього поняття. Запропоновано запровадити в національній практиці інститут освітнього сурогатного опікуна. Виокремлено принципи державної правової політики в умовах глобалізації у сфері приватної освіти.

Ключові слова: гарантії прав, особа дошкільного віку, глобалізаційне суспільство, новітні репродуктивні технології, нетрадиційна сім'я, інклюзивна освіта, особа з особливими освітніми потребами, громадянство.

SUMMARY

Matyashovska R. Guarantees of the rights of the preschool age persons in a globalized society. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the Candidate of Law Degree in Specialty 081 — Jurisprudence. - Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2019.

The thesis deals with the guarantees of the rights of preschool children in a globalized society through the study of the holistic system of political, socio-economic, ideological and legal guarantees of the rights of the investigated category of subjects of law and establishing the essence of their transformation under the influence of globalization factors in certain field of public relations.

The study criticizes the exclusivity of the legal fixation of the classification of the status of children by the criterion of capacity, therefore, taking into account the peculiarities of rights and possibilities of their realization, personality growth, diversity of its interests at a young age, proposes the classification of the status of children by the level of socialization: children of preschool age, junior school and senior school age. It is proved that the need for increased care of an infant is due to a number of specific characteristics of him, including defenselessness, helplessness, lack of life experience, vulnerability and inclination to imitate, lack of a balanced position, etc.

The author's definition of the legitimate interests of the preschool age is proposed: it is a subjectively conditioned need of the child from birth to the

beginning of school age in favorable conditions of his (her) existence and development, which is provided by the parents, society, the state and has a dominant importance over the interests of other social groups.

It has been found that the paradigm of childhood legal support is changing under the influence of global factors, including: family transformation; scientific and technological progress that manifests itself in all spheres and changes the content, subject matter and essence of all science; threats to the information society; global environmental threats.

The need for a renewed approach to the state guarantee of children's rights, which requires the development and adoption of a concept based on the recognition of the self-worth of childhood, on the responsibility of adults for the fate of each child, is emphasized. The components of a modern strategy for safeguarding the rights of preschool children are proposed: the priority of the rights of children, children as rights holders, and not only as subjects of protection; priority of interests of children; international and national safeguarding of the rights and legitimate interests of children; the priority of protecting children from the threats posed by globalization factors. A set of rights that are fundamental for preschoolers is established.

It is proved that political guarantees are the primary basis for ensuring the effectiveness of the whole mechanism of guarantee, determine the whole external sphere of socio-political and legal functioning of the state, direction and strategy of development of law, legislation, paradigm of development of social and legal reality. The structure of political safeguards for the rights of preschoolers is formulated: general civil, that is, those provide a nationwide guarantee of rights for all citizens, and special political guarantees, which are especially important for a certain category of legal entities.

The classification of social guarantees of preschool children has been improved: by the level of formation of guarantees; by sources of financing; by the duration of the provision (permanent, temporary, one-off); by form of payment (cash, subsidies, free services, compensation, benefits); by the child's social status.

The structure of social guarantees of preschool children is distinguished: general social guarantees used by children as members of society and citizens of the state on the basis of the principle of equality and social justice; special social guarantees for preschool children aimed at creating conditions for the growth and development of persons of this age group in accordance with their needs; the kind of special guarantees that are necessary to provide children with additional individual needs because of the particular circumstances in which they find themselves.

The following ideological guarantees of the rights of preschool children are distinguished: creation of a high level of legal culture in society; affirmation of moral and ethical traditions of family education; promoting the formation of ordological, folk-traditional values; means of forming a tolerant attitude towards others; state guarantees for ensuring the educational process. It is proposed to update the existing Basic component of preschool education as a manifestation of the ideological and educational guarantee.

It is suggested to supplement the conceptual and categorical apparatus of general theoretical jurisprudence with the definition of legal guarantees of rights of preschoolers: such safeguards should be understood as enshrined in the sources of law, which determine the set of conditions and regulate the exercise of rights of children of this age group, determine the features of security, protection of these rights and their restoration in case of violation. The structure of legal guarantees of the rights of preschool children, which includes normative (international, national) and procedural guarantees, is outlined.

National state legal policy in the field of preschoolers' rights protection has gaps. In particular, due attention has not been paid to: maintaining a child's early development strategy; focusing on breastfeeding strategies; maintaining preschool education; fostering tolerance in the child environment, starting with the first years of the child's life; actualization of healthy lifestyle from an early age, intensification of sports and physical activities; patriotic upbringing of children, instilling in them from an early age the mental values of the people and the nation; ensuring equality

of children regardless of birth, in particular those born using the latest biomedical advances; overcoming the problem of forced free labor of children in the household.

Article 52 of the Constitution of Ukraine proposes to supplement with the following rule: "The legitimate interests of the child have the highest social value", which will indicate the advantage of childhood in the event of a conflict of interest. It is proved that the methodological rulemaking approach based on the equalization of the situation of children of different age groups is absolutely unacceptable, therefore it is proposed to adopt a specialized normative act concerning children of the younger age group - Law of Ukraine "On the Legal Status of Preschool Children in Ukraine". The structure and content of this law are described. It is substantiated that the adoption of a specialized normative act will contribute to: the development of the young generation in accordance with modern social demands; security and protection of childhood from an early age; development of educational environment; creation of conditions for intellectual, moral and physical development of young children; consolidating the efforts of the state at all levels and civil society to create a child-friendly environment.

International (UNICEF, UNESCO, ILO) and national institutional safeguards (legal representation of the child, juvenile justice system, institute of child ombudsman) are analyzed. It is proved that the Institute of Child Ombudsman has no independent competence and performs auxiliary functions under the President of Ukraine as a structural unit in his apparatus. It is substantiated that the model of formation and functioning of this institution should be similar to that of the Commissioner for Human Rights; the powers of the said Commissioner should be broadened and should not cover the individual and individual protection of the individual but cover a much broader range of issues affecting all persons of the younger age group.

Citizenship is a fundamental guarantee of the enjoyment of human rights and freedoms. It is this institute that is the "starting point" for other state guarantees. Although international emphasis has been placed on ensuring that citizenship is

provided to every child as soon as possible, a number of global problems in this area remain unresolved. Ways to overcome them are suggested.

A number of legal issues in the field of public relations related to non-traditional families are generalized. Their direct impact on the preschooler who is in such a family has been proved. The facts of discrimination against such children, including their rejection, abuse or discrimination by peers, caregivers and representatives of the authorities, were stated. The position of a preschooler from an unconventional family depends on the cultural characteristics of society and the legal ideology that prevails in it. Therefore, the availability of regulatory guarantees for children from unconventional families does not indicate their effectiveness. Obviously, a rule of law will only be effective and effective in circumstances where the majority of society deems it appropriate, so ideological safeguards are a priority. In particular, organizational and information-clarification methods should prepare society for the perception of persons with other manifestations of gender identity as full members of society, and develop tolerant approaches to communication with them. It is necessary to increase the level of awareness of pedagogical teams with possible problems in the child environment and the means of solving them. For this purpose, it is advisable to introduce special training courses on pedagogical competence in working with children who are brought up by non-traditional families in educational programs for teachers, including preschool teachers.

The problem of the uncertainty of the status of children born by the method of reproductive technology is related to the uncertainty of the guarantees of legal parental law and the right to information on the secret of fertilization. The solution to this problem will be facilitated by a set of such guarantees: international recognition of the status of children born through the use of reproductive technologies; statutory safeguards for the recognition of the legitimate mother of the woman who will be in the best interests of the child; international legal prohibition on the use of surrogate mother's genetic material; national legal determination of the priority of the rights of parents to privacy or the right to provide information about birth characteristics to the child.

Globalization factors lead to the transformation of approaches to the educational process of preschoolers. The modern approach to education is characterized by the application of the principle of "inclusion" of all children in the educational process, that is the introduction of inclusive education. It is stated that the understanding of inclusion (inclusive environment) has greatly expanded. Early inclusion, which takes place in preschool institutions, is especially important because it gives the child the opportunity to adapt to the children's collective before the beginning of school life. The normative definition of the term "child with educational needs" is criticized, and the author's definition of the term is proposed. It is proposed to introduce in national practice the Institute of Educational Surrogate Guardian. The principles of state legal policy in the context of globalization in the sphere of private education are distinguished.

Key words: rights guarantees, preschool age, globalized society, newest reproductive technologies, non-traditional families, inclusive education, a person with special educational needs, citizenship.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Матяшовська Р.Ю. Інклюзивна освіта як новітня гарантія захисту прав дітей дошкільного віку. *Публічне право*. 2018. Вип. 3 (31). С. 255–260.
2. Матяшовська Р.Ю. Громадянство як визначальна гарантія забезпечення прав дітей дошкільного віку. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 61–68.
3. Матяшовська Р.Ю. Гарантії прав дітей, що народжені за допомогою методу сурогатного материнства. *Право та державне управління*. 2018. Вип. 4 (33). С. 16–20.

4. Матяшовська Р.Ю. Правове регулювання приватного навчання дошкільнят як прояву глобалізаційного суспільства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 97–102.
5. Матяшовська Р.Ю. Структура політичних гарантій прав дітей дошкільного віку. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 59. С. 108–113. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2019/01/matiashkovska_59.pdf
6. Matiashovska R. Guarantees of protection of preschool children in non-traditional families. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Sv. 6, vyd. 2. P. 159–164.
які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:
7. Матяшовська Р.Ю. До питання оновлення державної політики у сфері гарантій прав дітей дошкільного віку. *Особливості розбудови публічного та приватного права в Україні: матер. Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Харків, 20-21 липня 2018 р.)*. Х. : ГО «Асоціація аспірантів - юристів», 2018. С. 15–17.
8. Matyashovska R. Institute of educational surrogate guardian for children of preschool age. *Achievement of high school-2018: матеріали за XIV міжнародна научна практична конференція (Софія, 17-25 жовтня 2018)*. Volume 5. Софія: «Бел ГРАД-БГ ОДД», 2018. С.18-21.
9. Матяшовська Р.Ю. Оцінка нормативного удосконалення дошкільної освіти в Україні. *Чинник розвитку юридичних наук у ХХ столітті: матер. Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Дніпро, 2-3 листопада 2018 р.)*. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С.10-12.
10. Матяшовська Р. Гарантії прав дітей дошкільного віку: до теоретичного тлумачення. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України: матер. Міжн. наук.-практ. конференції (м. Запоріжжя, 25-26 січня 2019 року)*. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С.13-15.
11. Matyashovska R. Types of guarantees of the rights of children of preschool

age. *Věda a technologie: krok do budoucnosti -2019: Materiály XV Mezinárodní vědecko - praktická konference, Volume 7.* (Прага, 22-28 лютого 2019 р.) Praha. Publishing House «Education and Science», 2019. P. 59-62.

12. Матяшовська Р., Varzo Т. Утвердження морально-етичних традицій сімейного виховання та онтологічних цінностей як ідеологічна гарантія прав дітей дошкільного віку. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників міжнародної заочної науково-практичної конференції* (Львів, 29 травня 2019 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2019. С. 39-41 (особистий внесок аспірантки становить 60%).

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	16
Вступ.....	17
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ОСІБ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	27
1.1 Огляд джерел та методологія дослідження гарантій прав осіб дошкільного віку	27
1.2 Особи дошкільного віку як окрема категорія суб'єктів права	38
1.3 Характеристика прав осіб дошкільного віку.....	48
Висновки до розділу 1	69
Розділ 2. ВИДИ ГАРАНТІЙ ПРАВ ОСІБ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	73
2.1 Система політичних гарантій прав осіб дошкільного віку	73
2.2 Соціально-економічні гарантії прав осіб дошкільного віку	84
2.3 Ідеологічні гарантії прав осіб дошкільного віку.....	104
2.4 Правові гарантії прав осіб дошкільного віку	116
2.4.1 Нормативно-правові гарантії.....	116
2.4.2 Інституційно-правові гарантії.....	131
Висновки до розділу 2	146
Розділ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ОСІБ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	152
3.1 Глобальні проблеми інституту громадянства як визначальної гарантії забезпечення прав осіб дошкільного віку	152
3.2 Проблеми гарантування прав осіб дошкільного віку у нетрадиційних сім'ях	158
3.3 Гарантії прав дітей, що народжені за допомогою використання новітніх репродуктивних технологій	170
3.4 Гарантії у сфері глобалізованого освітнього простору	177
Висновки до розділу 3	199
ВИСНОВКИ.....	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	213
ДОДАТКИ.....	245

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВООЗ	–	Всесвітня організація охорони здоров'я
ДРТ	–	допоміжні репродуктивні технології
ЄКПЛ, Європейська конвенція з прав людини	–	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄСПЛ	–	Європейський суд з прав людини
МОП	–	Міжнародна організація праці
ЗУ	–	Закон України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У нинішніх умовах державотворчого та правотворчого процесу актуалізується проблема належного виховання і розвитку молодого покоління як основи майбутнього існування людської цивілізації. Дитинство на конституційному рівні проголошено цінністю, що захищається державою. Становлення особистості відбувається з ранніх років життя, тому особливо актуальною є виважена правова політика щодо осіб дошкільного віку, які, з одного боку, виступають особливо уразливими суб'єктами права, з іншого – здатні акумулювати позитивні тенденції розвитку суспільства.

Сучасні глобальні виклики, серед яких економічний, технічний та інформаційний прогрес, розвиток медицини, біотехнологій, трансформація суспільної взаємодії, деформація сімейно-родинної сфери тощо, провокують невизначеність, трансформацію соціального становища дитини, а отже і певну невизначеність у правовій сфері. Відповідно простежується зміна особистості дитини дошкільного віку на сьогочасному етапі розвитку суспільства. Це вказує на потребу змінювати правові підходи до розуміння дитинства через застосування оновленого підходу до державного гарантування прав дітей, що вимагає вироблення і прийняття до реалізації концепції, яка ґрунтується на визнанні самоцінності дошкільника, на відповідальності дорослих за долю кожної дитини.

Правова реальність під впливом глобалізаційних чинників змінюється, трансформуючи ряд соціальних явищ, серед яких права людини різних суб'єктів права. Розширення інституту прав людини зумовлює потребу оновлення парадигми їх забезпечення, тому гарантії цих прав виступають важливим чинником впровадження юридичних можливостей особи на практичному рівні. Гарантії прав людини у правовій державі виступають забезпечувальним елементом належного правового статусу окремої особи та вказують на реальну дію ідеології людиноцентризму.

Ефективна система гарантій прав особи дошкільного віку забезпечує можливість гармонійного розвитку окремої особи, відображає рівень функціонування правової системи, гуманності та демократизму державного механізму, є основою для стратегічного потенціалу громадянського суспільства, сприяє оптимізації соціально-культурної адаптації дітей до нових для них реалій життя і глобальних культурних цінностей.

На сьогодні значно зріс інтерес науковців до правового статусу дитини й окремих аспектів захисту прав та законних інтересів дітей. Окреслену проблематику розглядають у своїх працях Д.М. Белов, І.М. Жаровська, Є.В. Зозуля, О.С. Котуха, Н.М. Крестовська, Н.М. Оніщенко, Н.В. Ортинська, Р.Б. Стецюк, Т.Н. Харатян. Помітними для науки також стали доробки науковців галузевого спрямування, зокрема С.М. Авраменка, О.І. Боднарчука, Н.П. Бортник, О.Л. Беспаль, О.М. Гуміна, Н.В. Лесько, І.О.Личенко, А.В. Пшеничної, С.В. Романцової, О.М. Рєзніка, І.В. Семенової, О.М. Ткаленко, О.В. Шевченко-Бітенської. Проблеми статусу дітей в умовах трансформації правової реальності ґрунтовно проаналізовано в закордонній науковій літературі, зокрема у працях M. Bray, D. Bhana, S. Davies, D. Francis, G. Gadagbui, J. Ireson, M. Kirkman, C. Lubbe, C. Patterson, S. Stubbs, L. Watson, D. Kulpoо, J. Kosciw, E. Diaz та ін.

Однак попри увагу до проблем дитинства в межах юридичної науки, питання прав дітей дошкільного віку та їх гарантій не були предметом комплексного дослідження. Питання трансформації прав і гарантій дітей в умовах глобалізації правової реальності також не отримало належної уваги вітчизняних науковців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.; спрямована на реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015.

Тема дисертаційної роботи відповідає науковому напрямку Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затвердженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» від 24 червня 2014 р., протокол № 5. Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційної роботи – комплексно висвітлити гарантії прав осіб дошкільного віку в глобалізованому суспільстві через дослідження цілісної системи політичних, соціально-економічних, ідеологічних і правових гарантій прав досліджуваної категорії суб'єктів права та встановлення сутності їх трансформації під впливом глобалізаційних чинників в окремих сферах суспільних відносин.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- описати джерела та методологію дослідження гарантій прав осіб дошкільного віку;
- визначити статус осіб дошкільного віку як окремої категорії суб'єктів права;
- охарактеризувати права осіб дошкільного віку;
- визначити систему політичних гарантій прав осіб дошкільного віку;
- висвітлити соціально-економічні гарантії прав осіб дошкільного віку;
- проаналізувати ідеологічні гарантії прав осіб дошкільного віку;
- розкрити сутність правових гарантій прав осіб дошкільного віку, зокрема нормативно-правових та інституційно-правових;

- узагальнити глобальні проблеми інституту громадянства як визначальної гарантії забезпечення прав осіб дошкільного віку;
- розкрити проблеми гарантій прав осіб дошкільного віку у нетрадиційних сім'ях;
- виокремити гарантії прав дітей, що народжені за допомогою використання новітніх репродуктивних технологій;
- висвітлити гарантії у сфері глобалізованого освітнього простору, зокрема інклюзивність освітнього середовища, функціонування інституту освітнього сурогатного опікуна та правове регулювання приватного навчання дітей дошкільного віку як прояв глобалізованого суспільства.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають під час реалізації прав осіб дошкільного віку.

Предметом дослідження є гарантії прав осіб дошкільного віку в глобалізованому суспільстві.

Методи дослідження зумовлені предметом дослідження. Під час роботи використано *філософські* методи: діалектичний метод – для аналізу прав та свобод особи як змінних категорій (підрозділ 1.3, розділ 3); феноменологічний – для досягнення термінологічної узгодженості (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1–2.4); трансцендентальний – у дослідженні формування особистості нового покоління (підрозділ 1.2, розділ 3); герменевтичний – для аналізу прийнятності певних стандартів, еталонів, гарантій у сфері забезпечення прав осіб дошкільного віку (розділ 2); *спеціальні* методи: порівняння – у визначенні спільних та відмінних рис правового статусу, прав та гарантій реалізації цих прав як для дітей загалом, так і для дітей дошкільного віку як родової категорії (підрозділи 1.2, 1.3); історичний – для встановлення значення і ролі дитинства на етапах розвитку державно-правових явищ, аналізу можливості імплементації позитивних світових гарантій, які випробувані часом в окремих державах (підрозділи 2.1, 2.3, 2.4); моделювання – для прогнозу різних правових ситуацій у сфері захисту прав дітей та визначення оптимальної моделі побудови системи державно-правових та загальносоціальних гарантій

(розділ 2); абстрагування – для визначення основних елементів та показників, які можуть бути покладені в основу правового регулювання статусу дітей та встановлення другорядних аспектів, що мають опосередковане значення для виявлення правової антропної дії досліджуваного явища (підрозділи 2.1, 3.1); статистичний – як метод математичної оцінки статусу осіб дошкільного віку (розділи 2, 3); анкетування (підрозділ 1.3, розділ 2); *спеціально-наукові* методи юриспруденції: порівняльно-правовий – для вироблення практичних пропозицій щодо удосконалення гарантування прав осіб дошкільного віку з урахуванням позитивного досвіду правового забезпечення в інших державах (розділ 3); правового прогнозування – для визначення конкретних перспектив встановлення групи юридичних явищ, які пов’язані з гарантуванням прав осіб дошкільного віку (підрозділи 2.2, 2.4, 3.1, 3.3); формально-юридичний метод – для аналізу зовнішньої декларативності норм права у сфері дитинства та реального гарантування цих прав на нормативному й організаційно-правовому рівні на предмет ціннісного визначення статусу дітей дошкільного віку в державно-правовому вимірі (розділ 2).

Емпіричною базою дослідження є вітчизняна нормативна та нормопроектна база, правозастосовна практика та зарубіжний досвід (Австралія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Греція, Данія, Італія, Іспанія, Індія, Великобританія, Канада, Колумбія, Мальта, Монако, Норвегія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Російська Федерація, Сінгапур, США, Франція, Фінляндія, Швеція), статистичні дані, дані соціологічного опитування, а також дані анкетування (2016–2019 роки), проведеного особисто дисертантом. Проаналізовано дані анкетування трьох груп: (1) 100 батьків дітей дошкільного віку, з метою з’ясування рівня національних проблем гарантування їхніх прав; (2) 40 вихователів дошкільних освітніх закладів (Київ, Львів, Івано-Франківська обл.); (3) 34 державних службовців, функціональні обов’язки яких пов’язані зі справами дітей.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є першим у вітчизняній науці монографічним дослідженням, присвяченим

комплексному аналізу гарантій прав осіб дошкільного віку в глобалізованому суспільстві. У роботі:

уперше:

– виокремлено структуру політичних гарантій прав осіб дошкільного віку, до якої зараховано загальногромадянські (демократичні цінності, що панують у державі, принцип рівності громадян, паритетність у відносинах «людина-держава», забезпечення національної безпеки) та спеціально-політичні гарантії (ефективна ювенальна, демографічна, сімейна, екологічна державна політика та політика у сфері охорони здоров'я);

– проведено класифікацію соціальних гарантій дітей дошкільного віку за такими критеріями: рівнем становлення гарантій; джерелами фінансування; тривалістю надання; формою виплати; соціальним статусом дитини;

– визначено структуру соціальних гарантій дітей дошкільного віку, до якої віднесено: загальні соціальні гарантії; спеціальні, які націлені на створення умов для зростання та розвитку осіб цієї вікової групи відповідно до їхніх потреб, та видові спеціальні гарантії, які є необхідними для забезпечення дітей, що мають додаткові індивідуальні потреби через певні обставини, в яких вони опинилися;

– виокремлено види ідеологічних гарантій прав осіб дошкільного віку, серед яких: створення в суспільстві високого рівня правової культури; утвердження морально-етичних традицій сімейного виховання; сприяння формуванню ортологічних, народно-традиційних цінностей; засоби формування толерантного ставлення до інших; державні гарантії забезпечення освітньо-виховного процесу;

– потрактовано правові гарантії прав осіб дошкільного віку як закріплені в джерелах права норми, які визначають сукупність умов і регламентують порядок реалізації прав дітей цієї вікової групи, а також визначають особливості охорони, захисту цих прав та їх відновлення у разі

порушення; виокремлено структуру правових гарантій прав осіб дошкільного віку: нормативні (міжнародні, національні) та інституційні;

– згруповано глобальні чинники, що впливають на парадигму правового забезпечення дитинства, до яких зараховано трансформацію сім'ї, науково-технічний прогрес, загрози інформаційного суспільства, глобальні екологічні загрози;

– виокремлено комплекс гарантій, необхідних для подолання проблеми невизначеності статусу дітей, народжених методом репродуктивних технологій, серед них: міжнародне визнання статусу рівності таких дітей; нормативні гарантії визнання легітимною матір'ю тієї жінки, яка відповідатиме найкращим інтересам дитини; міжнародна правова заборона використання генетичного матеріалу сурогатної матері; національне правове регулювання щодо визначення пріоритету прав батьків на недоторканність приватного життя чи прав щодо забезпечення дитини інформацією про особливості народження;

– запропоновано запровадити в національну практику інститут освітнього сурогатного опікуна;

удосконалено:

– понятійно-категоріальний апарат загальної теорії права, зокрема визначення законних інтересів дитини дошкільного віку як суб'єктивно зумовленої потреби дитини від народження до початку шкільного віку у сприятливих умовах її існування та розвитку, що забезпечується з боку батьків, суспільства, держави та має домінантне значення перед інтересами інших соціальних груп;

– розуміння сучасної стратегії гарантій прав осіб дошкільного віку, що має охоплювати такі аспекти прав дітей: діти як правовласники, а не тільки як суб'єкти захисту; пріоритет інтересів дітей; міжнародне та національне гарантування прав і законних інтересів дітей; пріоритет захисту дітей від загроз, які зумовлені глобалізаційними чинниками;

– розуміння глобальних проблем у сфері громадянства, до яких віднесено: недосконалість національного законодавства; дискримінація у сфері громадянства за гендерною ознакою; прогалини в застосуванні принципу передання громадянства від батьків; існування додаткових вимог, що ускладнюють процедуру отримання громадянства; прогалини у визначенні статусу дітей, що народжені в міжнародних водах; покладання виключних повноважень вчиняти процесуальні дії, пов'язані з громадянством дітей, на батьків; проблеми у процедурі встановлення громадянства;

– розуміння низки правових проблем у сфері суспільних відносин, пов'язаних із нетрадиційними сім'ями, які прямо впливають на особу дошкільного віку; запропоновано шляхи їх подолання;

– класифікацію статусу дітей за рівнем соціалізації;

– структуру комплексу прав, які є основними для осіб дошкільного віку;

– групування принципів державної правової політики у сфері приватної освіти в умовах глобалізації;

дістали подальший розвиток:

– розуміння поняття «дитина з освітніми потребами» через позиціонування її як дитини з інвалідністю чи проблемами зі здоров'ям, або дитини із соціально вразливих категорій суспільства, або особливо обдарованої дитини, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення права на освіту та сприяння розвитку особистості;

– доктринальні положення державної політики гарантування прав осіб дошкільного віку через виокремлення проблем, яким у національній практиці не приділено належної уваги;

– положення про роль та значення міжнародних і національних інституцій у гарантуванні прав осіб дошкільного віку, запропоновано шляхи удосконалення функціонування деяких із них (ювенальної юстиції, дитячого омбудсмена);

- чинний методологічний нормотворчий підхід, який ґрунтується на зрівнюванні становища дітей різних вікових груп, шляхом пропозиції окремого правового регулювання статусу дітей дошкільного віку;
- положення про можливість удосконалення чинного Базового компонента дошкільної освіти;
- наукові ідеї щодо положення про значення ранньої інклюзії, що проходить у дошкільних закладах, та її роль у безперервності освітнього процесу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони становлять і науково-теоретичний, і практичний інтерес та можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері – для поглиблення знань про систему гарантій прав людини та розроблення стратегії забезпечення їх ефективності в умовах глобалізаційних викликів;

у правотворчості – під час розробки законодавчих актів у сфері правового забезпечення прав осіб дошкільного віку та їх державного гарантування;

у правозастосовній діяльності – для удосконалення організаційно-правових засад діяльності органів публічної влади щодо гарантування прав осіб дошкільного віку (довідка про впровадження результатів, вид. Службою у справах дітей виконавчого комітету Самбірської міської ради 7 серпня 2019 р. № 118);

в освітньому процесі – під час викладання та підготовки навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Конституційне право України», «Соціологія права» та низки інших галузевих дисциплін (довідка від Національного університету «Львівська політехніка» № 67-01-1262 від 25.06.2019 р.).

Особистий внесок здобувача. Концептуальні положення, висновки і пропозиції, що містяться в роботі, сформульовані й обґрунтовані особисто

здобувачем на основі осмислення спеціальної літератури, міжнародних та внутрішньодержавних джерел законодавства, статистичних даних, інформаційних довідок, особистих спостережень тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в доповідях та оприлюднено на науково-практичних конференціях: «Особливості розбудови публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 20–21 липня 2018 р.); «Achievement of high school – 2018» (м. Софія, Болгарія, 17–25 жовтня 2018 р.); «Чинник розвитку юридичних наук у ХХ столітті» (м. Дніпро, 2–3 листопада 2018 р.); «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2019» (м. Прага, Чехія, 22–28 лютого 2019 р.); «Актуальні проблеми реформування системи законодавства України» (м. Запоріжжя, 25–26 січня 2019 р.); «Державотворення та правотворення» (м. Львів, 29 травня 2019 р.).

Публікації. Основні результати дисертації, висновки та пропозиції відображено в 6 статтях, зокрема: 5 наукових статей – у наукових фахових виданнях України; 1 стаття – у науковому періодичному виданні іншої держави, а також у 6 публікаціях у збірниках тез наукових повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 270 сторінок. Список використаних джерел включає 313 найменувань та розміщений на 31 сторінці, додатки розташовано на 26 сторінках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ОСІБ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1 Огляд джерел та методологія дослідження гарантій прав осіб дошкільного віку

Питання статусу осіб молодого віку, правові аспекти їх становлення та зростання, забезпечення прав дітей складають коло дослідницького інтересу багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Попри досить високу інтенсивність наукових досліджень, окреслена проблематика не втратила своєї актуальності, а наукові пошуки помітно активізувались останнім часом.

Загалом аналіз вітчизняної джерельної бази із зазначеної проблематики дає можливість виокремити такі дослідні напрями.

1. Теоретико-правові дослідження правового статусу дітей.

Практично перше вітчизняне теоретичне осмислення теми прав дітей презентують праці професора Н. Крестовської, яка досліджувала вказану проблематику в історико-правовому аспекті [89]. Вона першою визначила ідеологічну спрямованість всіх наступних досліджень у сфері захисту прав дітей, вказавши, що саме ювенальне право, наскрізною метою якого є захист і утвердження прав дітей як однієї з найбільш незахищених й уразливих груп населення, демонструє процес гуманізації права, виступає одним із проявів посилення його соціальної спрямованості [196, с. 1].

Докторська дисертаційна робота Н. Ортинської «Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження» містить потужний загальнотеоретичний та методологічний інструментарій у сфері дитинства. Зокрема, у роботі визначено поняття прав неповнолітніх, їхніх обов'язків. Окремий підрозділ присвячено гарантіям прав та свобод неповнолітніх, які розуміються автором як «система норм, принципів, засобів та умов, що сукупно забезпечують здійснення прав, свобод і законних інтересів особи неповнолітнього віку». З огляду на класичну структуру запропонованої системи гарантій прав неповнолітніх є доцільним використати її в нашому

науковому дослідженні. Цю систему складають політичні, соціально-економічні, ідеологічні, юридичні гарантії [116, с. 385]. Особливо цінним для нашого дослідження є репрезентована в докторській дисертації ретроспекція правового статусу неповнолітнього у глобалізованому суспільстві. Однак у згадуваній науковій праці йдеться про неповнолітніх віком 14–18 років, тому проблеми дітей дошкільного віку в ній розглядаються побіжно.

Останнім часом актуалізувалися наукові пошуки щодо трансформації прав людини в контексті розвитку біотехнологій. Так, у дисертаційному дослідженні Т. Харатян «Конституційне право людини на життя в умовах розвитку біотехнологій» особливу увагу приділено проблемі наукових дослідів із використанням людського генетичного матеріалу та ембріонів. У роботі, зокрема, наголошено, що нині зміст права людини на життя зазнає помітної трансформації, зумовленої передусім «виникненням загроз для генетичної безпеки та недоторканності людини, забезпечення яких у результаті біотехнологічної революції та розвитку сучасних біотехнологій стало важливою складовою забезпечення права на життя» [189, с. 4].

Слід також акцентувати на актуальній проблемі впливу на дитину інформаційного середовища. У цьому зв'язку заслуговує на увагу дослідження О. Радзієвської «Правові засади протидії негативним інформаційним впливам на дітей в Україні» [155].

2. Адміністративно-правові дослідження.

Монографія Н. Лесько «Державна політика України у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: адміністративно-правові проблеми формування та реалізації» [93] містить цінний для нас аналіз правового регулювання захисту дітей від насильства в сім'ї, торгівлі людьми, дослідження найгірших форм використання дитячої праці та правових основ захисту дітей від насильства в освітньому середовищі та під час воєнних дій та збройних конфліктів. Автор аналізує засоби запобігання насильству та іншим негативним діям, викликаним процесами глобалізації і становлення інформаційного суспільства. Передусім йдеться про негативний вплив

Інтернету, соціальних мереж, кібербулінг як новітній вид насильства щодо дітей. Таким чином у центрі наукового інтересу опиняється старша вікова група дітей та гарантії захисту їхніх прав.

Особливо гострим є питання гарантій прав дітей під час воєнних дій та певних політичних криз. Тому дослідження А. Пшеничної «Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції в Україні» є вкрай актуальним, відображаючи сучасну потребу гарантування безпеки дітей в умовах збройної агресії в Україні [151].

Варто наголосити, що право дитини на безпеку є одним з основних для дітей дошкільного віку, проте воно не є цілком гарантованим як з боку держави, так і суспільства. Попри значний резонанс наукових і громадських дискусій з цього приводу проблема насильства в сім'ї не втрачає своєї гостроти. З огляду на це є актуальною праця О. Ткаленко [183] «Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів публічної адміністрації щодо попередження насильства в сім'ї відносно дітей» (2016). Соціально-економічні гарантії прав дітей дошкільного віку здійснюються через систему соціального захисту, аналіз якої знаходимо в кандидатській дисертації О. Боднарчук «Адміністративно-правове регулювання у сфері соціального захисту прав дітей» (2017) [11].

3. Кримінально-правові дослідження. Усі вони стосуються захисту прав дітей національними кримінально-правовими засобами або міжнародними засобами у сфері протидії злочинам щодо дітей. Тут передусім варто згадати монографію І. О. Бандурки «Кримінально-правовий захист дитинства в Україні» [7]. Незважаючи на галузеве спрямування дослідження, його авторка приділяє належну увагу поняттю правового статусу дитини у національному законодавстві й міжнародно-правових документах. Суттєвим для нашого дослідження є також те, що у цій праці розглянуто комплекс соціально-правових заходів протидії злочинам проти дитинства.

Серед останніх досліджень окресленої проблематики слід згадати праці: О. Беспаль (2019) [8], С. Романцової (2018) [161], С. Авраменко (2017) [1], І. Семенової (2015) [165], О. Шевченко-Бітенської (2015) [191].

Отже, можна зробити висновок, що національна правова доктрина ґрунтується на достатній кількості наукових праць різного галузевого спрямування у сфері прав дітей. Проте статус дітей дошкільного віку не отримав комплексного наукового дослідження. Питання глобалізації правової реальності зазвичай аналізується опосередковано, і вплив інформаційного та глобалізованого суспільства на статус людини, її права практично не досліджується, не говорячи вже про вплив глобалізації на права дитини та гарантії їх реалізації.

Основою дослідження новітніх правових явищ має стати синергетичний підхід. На початку XXI ст. було визнано, що глобалізація виступає провідною тенденцією сучасного світу, в основі якої – інтеграція (об'єднання, уніфікація) особливого роду, гуманізація, якої людство ще не знало.

Як зазначає В. Воронкова, «спонтанність (самоорганізація) – відсутність в інтеграційних процесах зовнішнього джерела у вигляді спеціального організатора, тобто самоорганізація як результат певного співвідношення порядку і хаосу, рівноваги і нерівноважності, стійкості і нестійкості в розвитку складних відкритих нелінійних соціально-економічних систем» [22].

Теоретико-методологічні засади сучасного соціуму в контексті синергетичної концепції глобалізації виходять з того, що глобалізація як складний і суперечливий процес має двоїстий характер, як позитивного, так і негативного спрямування. Важливим позитивним результатом глобалізації є систематична фундаментальна модернізація – перехід до більш високих технологій (наукоємних форм діяльності) у всіх сферах життя – економічній, політичній, соціокультурній.

Цінність для наукового аналізу саме синергетики проявляється в тому, що статус дитини в сучасному суспільстві є не цілком визначеним. Дослідження теоретико-методологічних засад функціонування сучасного

суспільства в контексті синергетичної глобалізації дозволяє наголосити на «біфуркаційній природі інституційних змін перехідних систем як складного процесу системних взаємодій, що виникають під впливом зовнішніх і внутрішніх флуктуацій (збурень) і приводять інституціональну систему в точку біфуркації – існування декількох можливих траєкторій її подальшого розвитку в умовах перебування системи в нестійкому стані» [180]. Правовий аналіз статусу дітей загалом мав би ґрунтуватись на сталій категоріальності, оскільки дитинство характерне для будь-якого суспільства і здавалось би захист дитини вже принаймні століття виступає основою державного забезпечення. Однак сучасні глобальні виклики, з-поміж яких економічні, технічний та інформаційний прогрес, розвиток медицини, біотехнологій, трансформація суспільної взаємодії, деформація сімейно-родинної сфери тощо, провокують невизначеність, трансформацію соціального становища дитини, а відтак і певну невизначеність у правовій сфері. Синергетичний підхід надає можливість гіпотетично передбачати майбутню правову реальність, яка може змінюватися або потребувати таких змін залежно від сили впливу певних чинників, загроз та ризиків, які на сучасному етапі передбачити важко.

Ставлення до дітей в епоху глобалізації та відповідні суспільні відносини потребують особливого правового регулювання для забезпечення цієї групи суб'єктів права від негативних можливих загроз. Однак проблема полягає в тому, що безпосередньо право не готове до зміни соціальної реальності, повільно реагує на новітні виклики. Якщо говорити в широкому розумінні, без акценту на певну державу, то в суспільстві відсутні відповіді на глобальні трансформаційні зміни, тому на міжнародному рівні питання репродуктивних технологій, сурогатного материнства, освітніх трансформацій, зміни сімейних ролей та функцій тощо тільки дебатуються, не розроблено чіткого стандартного правового регулювання, апробованого часом. Держави залишаються з викликами, пов'язаними з глобалізацією, сам на сам, тому по-різному розуміють проблему статусу дітей в сучасних умовах.

Як наслідок, формуються різні ідеологічні стратегії правового розвитку, які коливаються від повної заборони певних новітніх явищ до їх легалізації.

У дослідженні статусу особи дошкільного віку і гарантій її прав слід акцентувати на можливих впливах глобалізаційних факторів, рівні їх проникнення та стійкості статусу до трансформаційних змін. Для прикладу, з огляду на те, що сурогатне материнство в Україні є дозволеним як на комерційній, так і на альтруїстичній основі, та транскордонне поширення цього явища, застосовуючи синергетичний підхід, можемо визначити значну потребу у правовому регулюванні статусу дітей, які народжені таким способом, оскільки їх кількість з кожним роком буде зростати. Натомість досліджувати можливе правове регулювання статусу дітей, народжених за допомогою методу клонування, не є доцільним, оскільки нині поки що не можна говорити про поширеність цієї методики.

Розвиток права акцентував весь юридичний механізм на правах та свободах людини. Визнання саме цих понять як категорій перманентних зумовлює потребу нашого дослідження у світлі гуманістичного підходу. Права дітей в сучасному суспільстві визнані не тільки цінними для державно-владного життя, але, більше того, прерогативними. У випадку виникнення колізії між правовими статусами дитини і дорослого пріоритет мають діти. Також це стосується інтересів дітей та державно-правових інтересів. Розбіжність зазначених інтересів демонструють такі колізії: право жінки на приватність, зокрема вирішувати щодо того коли і скільки дітей народжувати, та право дитини на народження; право жінки на вибір способу життя та право дитини на народження і здоров'я; право батьків на приватність (особливо у контексті новітніх репродуктивних технологій) та право особи знати своїх батьків та особливості походження; право держави самостійно визначати політику у сфері сім'ї, медицини, громадянства тощо та право дитини на громадянство, бути зареєстрованою в органах державної влади, право на ім'я відразу після народження, на возз'єднання із сім'єю тощо.

Дитинство потребує посиленого захисту, оскільки малолітні, особливо у перші роки життя, самотійно не спроможні належно реалізовувати, тим паче захищати свій правовий статус. На нашу думку, у гуманістичній складовій прав особи дошкільного віку є доцільним виокремити чотири рівні. Йдеться про захист і охорону дитини як: суб'єкта права, громадянина держави; члена глобалізованого суспільства, на якого впливають його кризові явища та проблеми; неповнолітньої особи; малолітньої особи (нижньої вікової межі).

В основу методологічної системи дослідження поставимо комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів.

Філософські методи створюють матрицю наукового аналізу репрезентованої тематики. Діалектичний метод дозволяє аналізувати права та свободи дитини як змінні категорії. Попередній досвід у сфері дитинства встановлюється, береться за основу і тоді трансформується. У цьому контексті варто погодитися з педагогами в тому, що логічне мислення не притаманне людині від народження, вона не має готових знань про оточуючий світ, його будову, способи існування в ньому тощо. Водночас згодом вона опановує навички мислення, засвоює досвід попередніх поколінь, не відкриваючи заново ні законів логіки, ні законів природи. У науковій спільноті незаперечним і загально визнаним є розуміння дитинства як ціннісного періоду в розвитку людини; у цей час через опанування суспільного досвіду формується особисте світобачення і навички комунікації зі світом [16, с. 98].

Можна стверджувати, що похідні поняття, такі як гарантії захисту окреслених прав, також не можуть бути єдиними загальноприйнятими, класичними, ортодоксальними. У період змін соціальної реальності, яка нині особливо яскраво проявляється з огляду на інформаційний та глобалізаційний чинники, дослідження змінної категорії стає можливим через методи і закони діалектики. Зокрема, через боротьбу протилежностей усталеного та трансформованого, новітнього світобуття можна визначити оптимальні ціннісні детермінанти для осіб дошкільної вікової групи.

За допомогою феноменологічного методу вдається досягти термінологічної узгодженості. Основне завдання загальнотеоретичної юриспруденції проявляється в тому, щоб сформулювати досконалий понятійно-категоріальний апарат для інших галузевих наук, тому феноменологічні засоби сприятимуть розробці термінологічного інструментарію, який наразі потребує удосконалення, особливо у світлі визначення спеціального правового статусу певних груп суб'єктів права, їхніх прав, гарантій їх реалізації.

Трансцендентальний метод допоможе у дослідженні формування особистості нового покоління, оскільки саме через сприйняття суб'єктивних елементів можливе згрупування цілісного правового регулювання, зокрема дослідження індивідуального законного інтересу особи дошкільного віку, яка перебуває в особливих життєвих обставинах, дає змогу сформулювати загальні позитивні правові норми, які були б оптимальними для суспільного регулювання гарантій дітей дошкільного віку. У цей час, «в умовах розбалансованості ціннісних орієнтацій особи і суспільства (відсутність єдиної системи суспільних цінностей) складно відповісти на питання, що повинне рухати людину і суспільство до досягнення мети. Люди повинні жити згідно з вимогами часу, але відповідно до неписаних законів суспільства – моралі, моральності, етики, культури. Держава повинна орієнтуватися на ці цінності і забезпечити правопорядок в суспільстві, шляхом створення справедливих, об'єктивних законодавчих актів» [98, с. 101].

Через визначення культурних особливостей окремих груп соціуму, тобто використання герменевтичного методу, можливий аналіз прийнятності чи, навпаки, неприйнятності певних стандартів, еталонів, гарантій у сфері забезпечення прав осіб дошкільного віку. Глобалізоване суспільство пред'являє виклики не лише для права, але й для всієї системи соціального устрою, тому сприйняття чи відхилення нових правил в окремій державі залежить від культурно-ментальних особливостей останньої, морально-етичних норм, що в ній домінують. Скажімо, визнання права батьків однієї

статі на офіційні шлюбні відносини ставить перед правовою системою потребу регулювання статусу батьків та дітей у такій структурі сім'ї; визнання стратегії інклюзивної освіти також тягне за собою потребу видання норм організаційного характеру для реального впровадження принципу «освіта для всіх» у дошкільному навчальному закладі окремої держави. Також герменевтичний метод став основою для встановлення ідеологічних гарантій реалізації прав осіб дошкільного віку.

Серед спеціальних наукових методів насамперед варто використати метод порівняння досліджуваних правових явищ. Його застосування дозволяє визначити спільні та відмінні риси правового статусу, прав та гарантій реалізації цих прав як для дітей загалом, так і для дітей дошкільного віку як родової категорії, та вказати, які з визначеного загального переліку прав людини є особливо цінними для досліджуваної групи осіб і дозволяють досягти належного рівня життєвого забезпечення. Тому ціла група прав, таких як політичні, громадські, не були предметом аналізу цієї дисертаційної роботи, проте на соціальних та особистих правах дитини був зроблений окремий акцент.

Історичний метод дає змогу встановити значення і роль дитинства на етапах розвитку державно-правових явищ, проаналізувати можливість імплементації позитивних світових гарантій, які випробувані часом в окремих державах, серед іншого – діяльність Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), дитячих омбудсменів, ювенальної юстиції тощо. Метод моделювання передбачає прогноз різних правових ситуацій у сфері захисту прав дітей та визначення оптимальної моделі побудови цілої системи державно-правових та загальносоціальних гарантій. Своєю чергою метод абстрагування допоможе у визначенні основних елементів та показників, які можуть бути поставлені в основу правового регулювання статусу дітей та встановлення другорядних аспектів, які мають опосередковане значення для виявлення правової антропної дії досліджуваного явища.

Правові явища не можуть діяти без належної математичної оцінки, тому використання міжнародних, зарубіжних та національних статистичних показників створює фундамент для мотивування обраного напряму правового забезпечення. Серед таких показників – рівень народжуваності, захворюваності, смертності, імунізації, інвалідності, соціального забезпечення дітей, забезпеченість освітніми і виховними закладами, організаційними заходами органів державної влади, захисту від насилля, експлуатації, примусової праці тощо.

Метод анкетування за спеціально розробленими авторськими питаннями дасть змогу визначити ставлення основних суб'єктів правової соціалізації дітей до їхніх прав та спеціального правового становища. Зокрема, опитування охоплюватиме ті групи, які найбільш дотичні до спілкування з дітьми дошкільного віку: батьків; вихователів дошкільних освітніх закладів та представників соціальних служб у справах дітей.

Особливу увагу слід звернути саме на спеціально-наукові методи юриспруденції. Це зумовлено впливом на досліджуваний об'єкт різних факторів. З одного боку, дослідження гарантій прав дітей вимагає комплексного міжкомплементарного підходу, оскільки потрібно застосовувати знання з психології, педагогіки, статистики, соціології, культурології, медицини, біології, культурології тощо. Останнім часом методологія пізнання зазнає значних змін. Відбувається переосмислення уявлень про суб'єкт та об'єкт пізнання, розуміння істини, наукового факту, змінюються принципи наукового пояснення тощо. Є цілком закономірним той факт, що кінець ХХ століття відзначився глобальною революцією в пізнанні, яка заклала підґрунтя і дала поштовх розвитку постнеокласичної науки. Характерною ознакою останньої є активізація проблемо-орієнтованих та міждисциплінарних досліджень. Головною дослідною тенденцією стає включення в коло наукового інтересу соціально-політичних й економічних аспектів, що набувають не меншого значення, ніж пізнавальні. З огляду на це дослідження організуються з пріоритетним урахуванням фінансової

складової, політики підготовки кадрів тощо. Міждисциплінарні дослідження активізують обмін ідеями між дисциплінами, навіть такими, що, на перший погляд, здаються занадто віддаленими. Як результат, стає можливим досягти цілісного бачення реальності, сформувати загальнонаукову картину світу.

З іншого боку, правове дослідження має ставити в центр уваги правову природу явищ. Отже, слід знайти оптимальне поєднання знань різних галузей науки. Використання спеціально-правових методів буде широко цьому сприяти.

Порівняльно-правовий метод допоможе виробити практичні пропозиції до удосконалення гарантування прав осіб дошкільного віку з урахуванням позитивного досвіду правового забезпечення в інших державах. Такий підхід актуалізується у зв'язку з появою нових викликів для соціальної та правової реальності під впливом розвитку біомедицини, біотехнологій, інформаційної та економічної сфер. Розглядаючи кожний окремих вид гарантій, слід обирати ті країни, які репрезентують позитивний чи негативний досвід у конкретній сфері. Тому в пропонованому дослідженні ми відійшли від методики обрання певних груп держав (однієї чи кількох) та проведення порівняння законодавства. Вибрано іншу методику: за критерієм цінності правового досвіду для національної системи законодавства.

Синергетичний підхід зумовлює потребу використання методу правового прогнозування, що вкаже на можливість визначення конкретних перспектив встановлення групи всіх юридичних явищ, які пов'язані з гарантуванням прав осіб дошкільного віку. Глобалізоване суспільство розвивається в невизначеному напрямі, однак можливо спрогнозувати тенденції його розвитку, що позначається на правовій складовій. Зокрема, розвиток біотехнологій та біомедицини спричинив можливість більш ефективної боротьби з проблемою безпліддя, і як наслідок – народження дітей за допомогою різного роду новітніх репродуктивних технологій, розширення правового розуміння інституту сім'ї, народження дітей в одностатевих парах. Метод правового прогнозування дозволяє передбачити гіпотетичні виклики,

що постають перед правовою реальністю у світлі глобальних процесів, та можливості правового регулювання новітнього явища.

Формально-юридичний метод допоможе з'ясувати зв'язок між внутрішньою складовою та зовнішньою «оболонкою» правового регулювання. Особливо важливим це є для аналізу зовнішньої декларативності норм права у сфері дитинства та реальним гарантуванням цих прав на нормативному та організаційно-правовому рівні на предмет ціннісного визначення статусу дітей дошкільного віку в державно-правовому вимірі. Також вказаний метод буде прийнятним для встановлення чіткої відповідності між конституційними нормами у досліджуваній сфері та реальним забезпеченням цих норм на локальному рівні, зокрема в підзаконних актах органів державної влади та місцевого самоврядування.

1.2 Діти дошкільного віку як окрема категорія суб'єктів права

Дитиною згідно з нормами міжнародного права вважається особа від народження до повноліття. У статті 1 Конвенції про права дітей визначено, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [79].

Отже, до категорії дітей належать особи різних вікових груп, тому неможливо урівнювати статус новонароджених дітей та тих, що практично досягли зрілості. Аналіз правового статусу та, відповідно, гарантій його забезпечення має здійснюватися з урахуванням окремих особливостей певної групи дітей.

Загалом у правознавстві у понятті дитинства виокремлюють дві групи: малолітні особи (до 14 років) та неповнолітні (від 14 до повноліття). Такий підхід зазвичай застосовується у цивільному праві, коли йдеться про визначення повної та часткової дієздатності особи.

На нашу думку, вказаний поділ для наукового аналізу статусу дитини є недостатньо прийнятним. Враховуючи особливості прав та можливості їх

реалізації, зростання особистості, а головне – різновекторність її інтересів у межах малолітнього віку, вважаємо за доцільне виділити також інші вікові групи. Як критерій можна обрати вікові межі, проте основним чинником відмежування все ж таки слід вважати рівень соціалізації, зростання та розвитку. Тому пропонуємо таку класифікацію статусу дітей: діти дошкільного віку, молодшого шкільного та старшого шкільного віку.

Норми законодавства спираються на окрему класифікацію дітей дошкільного віку. Зокрема, у ст. 4 Закону України «Про дошкільну освіту» визначено такі групи за віком: «немовлята (до одного року); ранній вік (від одного до трьох років); передшкільний вік (від трьох до шести (семи) років)» [133]. Законодавство також виокремлює старшу вікову групу дітей дошкільного віку: «молодший дошкільний вік (від трьох до чотирьох років); середній дошкільний вік (від чотирьох до п'яти років); старший дошкільний вік (від п'яти до шести (семи) років)».

Верхня вікова межа залежить від розвитку дитини, її соціалізації, індивідуальних особливостей, та за рішенням батьків (чи законних представників) вона визначається від шести до семи років. Отримання статусу школяра – це один з перших суттєвих етапів становлення особистості як окремої індивідуальності; до цього часу дитина практично завжди перебуває в сімейному колі, тому аналіз перших етапів становлення є особливо актуальним.

Отже, основним критерієм є не кількість років, а статус дитини. У межах нашого дослідження проаналізуємо статус дитини від народження до моменту зарахування до школи як критерію поділу на дітей дошкільного віку та школярів.

Психологи констатують наявність низки особливостей зміни сучасної дитини дошкільного віку. Зокрема, знизився рівень когнітивного розвитку дитини дошкільного віку (наприклад, розвиток креативності мислення знизився від оцінки «добре» до «слабко»). Знижується енергійність дітей, їх бажання активно діяти, водночас зростає емоційний дискомфорт; спостерігається звуження рівня сюжетно-рольової гри дошкільників, що

призводить до недорозвиненості мотиваційної сфери дитини, її волі і продуктивності; нерозвиненість внутрішнього плану дій і знижений рівень дитячої уваги та допитливості. У старших дошкільників відзначається недорозвиненість дрібної моторики рук, відсутність графічних навичок, що свідчить не лише про відсутність графічних рухових умінь; констатується низький рівень комунікації. Збільшилась кількість обдарованих дітей: це діти з особливо розвиненим мисленням; діти з вираженим лідерством, здатні впливати на інших людей; художньо розвинені діти, які уявляють світ в образах [188]. Також фахівці вказують на те, що зазначені зміни зумовлені не лише соціокультурними чинниками, вони спричинені еволюційними процесами у саморозвитку як людини загалом, так і дитини зокрема. Нове покоління дітей відрізняється докорінними змінами у можливості сприймати інформацію і світ загалом, концентрувати увагу, у характері пам'яті, мислення, орієнтації тощо [16, с. 100].

Вказане демонструє зміну особистості особи дошкільного віку на сучасному етапі розвитку суспільства. Доводиться констатувати, що лише одне це вже вказує на потребу змінювати правові підходи до розуміння сучасного дитинства.

Уявлення про місце дитини в сучасному суспільстві сформувалося у 70–80-х роках минулого століття. Дитину представлено як повноцінного учасника суспільних відносин. Фахівець у сфері правового забезпечення Н. Крестовська наголошує, що в будь-якому суспільстві діти визнаються беззаперечною цінністю. Так само беззаперечною, проте недавно усвідомленою є цінність дитинства як певного неповторного періоду в житті людини [88, с. 200].

Як зазначає С. Кобзева, до визнання дитини та її прав як однієї з найважливіших загальнолюдських цінностей людство пройшло довгий і важкий шлях. У 1959 р. ООН проголосила Декларацію прав дитини, визначивши в ній основні принципи захисту дітей і передбачивши, зокрема, що «дитина повинна користуватися благами соціального забезпечення, їй має належати право на здорове зростання і розвиток, на відповідне харчування,

житло, розваги і медичне обслуговування. Дитина за будь-яких обставин має бути серед тих, хто першим одержує захист і допомогу» [70, с. 77].

Дітям у будь-якій державі надано особливе привілейоване становище. Турбота про молоде покоління проявляється в найрізноманітніших сферах діяльності. І охороні прав та законних інтересів неповнолітніх має відводитись провідна роль. Неповнолітні, поряд з людьми похилого віку, інвалідами, вагітними жінками, душевнохворими, належать до когорти осіб, які значно частіше піддаються нетолерантному ставленню з боку оточуючих, а тому потребують особливого захисту своїх прав і законних інтересів.

Необхідність посиленої турботи про неповнолітнього визначена низкою характерних для нього специфічних особливостей, серед яких беззахисність, беспорядність, недостатній життєвий досвід, уразливість і схильність до наслідування, відсутність зваженої позиції тощо. Зазначене переконує в актуальності не лише прав цієї групи дітей, а й головне – їх гарантій, оскільки діти дошкільного віку не можуть самостійно реалізовувати свій правовий статус, є значною мірою залежними від батьків, суспільства та держави. Дитина за певних умов здатна усвідомлювати, представляти і відстоювати свої інтереси. Але ці можливості обумовлюються низкою чинників: віком, рівнем психічного і фізичного розвитку, умовами життя тощо. Тут виявляється цілий комплекс правореалізаційних проблем. Коли дитина старшої вікової категорії може здійснювати більшість своїх прав особисто, навіть звертатися до органів державної влади, до суду із захистом своїх прав та інтересів, не говорячи вже про можливість вчиняти дрібні побутові угоди, працювати, засновувати молодіжні організації тощо, то дитина дошкільного віку забезпечити свою елементарну життєву потребу не може самостійно. Тому для цієї групи суб'єктів права гарантії їхніх прав є домінантно ціннісними та життєво важливими.

Цінність дитинства проявляється в захисті інтересів дітей. Неможливо чітко визначити інтереси дітей у дошкільному віці, оскільки відсутнє чітке визначення інтересів неповнолітніх, немає законодавчо встановлених

критеріїв відповідності інтересів батьків інтересам дітей. До речі, невизначеність найсуттєвіших інтересів дитини спостерігається і на міжнародному рівні. Так, у § 102 Звіту Венеціанської комісії визнається дивним той факт, що в небагатьох національних конституціях не знайшов відображення принцип, викладений у статті 3 Конвенції прав дитини, який вимагає, щоб найкращі інтереси дитини домінували у вирішенні будь-яких питань. Виняток становлять лише конституції Ірландії та Сербії» [295].

Судова практика також не виробила єдиного підходу до вирішення справ, пов'язаних з інтересами дітей. Зокрема, застосовуються різні трактування інтересів дітей; по-різному вирішується питання, що відповідає, а що не відповідає інтересам дитини. Вважаємо, що для категорії таких справ є характерною значна роль судового розсуду. Тому правозастосовні органи тлумачать інтерес, ґрунтуючись на власній правосвідомості, життєвому досвіді, що нерідко призводить до прийняття неправильних рішень.

В. Леженін зробив спробу уніфікувати розуміння інтересів дитини стосовно до виховного процесу в сім'ї. На його думку, інтерес дітей передбачає виховну діяльність батьків, яка при здійсненні ними права на виховання, по-перше, повинна бути спрямована на виконання всіх сторін (елементів) виховання; по-друге, вона повинна будуватися на основі взаєморозуміння дитини з батьками; по-третє, ця діяльність має спиратись на правильні прийоми і методи педагогічного впливу на дитину з урахуванням її віку [91, с. 81].

О. Ільїна пропонує таке визначення: «Інтереси дитини – це суб'єктивно зумовлена потреба дитини в сприятливих умовах її існування, знаходить об'єктивне вираження в реалізації батьками своїх прав та обов'язків, передбачених сімейним законодавством» (цит. за [91, с. 81]). У контексті виключно галузевого законодавства така позиція могла б мати право на існування, проте дитина дошкільного віку має ширший інтерес. Не можна зводити інтерес дитини лише до опіки з боку батьків. Інтерес дитини полягає не тільки в існуванні як елементарній потребі забезпечення життєдіяльності. У

сучасному суспільстві межі цього інтересу є значно ширшими, тому розвиток дитини також необхідно враховувати у визначенні ціннісних категорій дитинства.

На нашу думку, *законні інтереси особи дошкільного віку* – це суб'єктивно зумовлена потреба дитини від народження до початку шкільного віку в сприятливих умовах її існування та розвитку, що забезпечується з боку батьків, суспільства, держави та має домінантне значення перед інтересами інших соціальних груп.

Ідеологія цінності дитинства з часом розширилася та доповнилася з огляду на нові виклики, які постають перед суспільством через глобалізацію та трансформацію. Виникає потреба осмислити ситуацію, нове соціокультурне середовище, що утворилося в результаті змін у суспільних відносинах, нуклеаризації сім'ї, маргіналізації особистості, ускладнення соціальних механізмів передачі цінностей духовної культури в широкому розумінні цього слова, а також по лінії спадкоємності поколінь.

С. Капіца в цьому контексті обґрунтовує, що «прискорення історичного часу не дає можливості людству виробити нові цінності, адже цінності – річ консервативна. У цьому сенсі дитинство постає як старо-нова цінність, точніше – вічна цінність, яка не потребує формулювання, а лише прийняття та відчуття не тільки на емоційному, але й на правовому раціональному рівні» [66, с. 15].

Парадигма правового забезпечення дитинства змінюється під впливом таких глобальних трансформацій:

1. Трансформації сім'ї. Питання розвитку і зміни сім'ї як соціального інституту найчастіше пов'язують з питаннями стабільності суспільного розвитку, оскільки родина є основний інститут трансляції соціальних цінностей від покоління до покоління. Соціальні, економічні і політичні процеси модернізації суспільства впливають на розвиток і становлення інституту сім'ї. Модернізаційні процеси урбанізації та індустріалізації не лише змінювали соціально-економічні аспекти індивідуального, сімейного та суспільного життя, а й впливали на характер і спосіб ведення домогосподарства, на сімейні стосунки і

демографічну поведінку, а отже, і на структуру та розмір сімей. Тому така зміна впливає на соціальний статус дитини.

До прикладу, рівень освіти, вік, соціальний статус батьків впливають на гарантування прав дітей. Іноземні дослідники доводять, що ризик смерті дитини явно залежить від рівня освіти батьків [294]. За офіційною статистикою Фінляндії, в неповних сім'ях смертність дітей молодшого віку (1-4 роки) є вищою, ніж у двох батьків [262]. Наприклад, смертність дітей у віці від 1 до 4 років у сім'ях, в яких батьки мають тільки початкову освіту, була вдвічі вищою, ніж у високоосвічених батьків [293].

Є підстави стверджувати, що відхід від класичного розуміння сім'ї, в якій мати є домогосподаркою та слідує за вихованням дітей, впливає на зміну статусу як матері, так і дитини. Зайнятість матері, гендерні аспекти рівності створюють нові сімейні структури індивідуального характеру.

Глобалізаційні процеси зумовили появу і поширення нової нетрадиційної системи сім'ї, зокрема в якій батьки є представниками ЛГБТ-меншин. Статус дітей в такому шлюбі також є малодослідженим, хоча з кожним роком актуалізується через збільшення кількості нетрадиційних спільнот.

2. Науково-технічний прогрес, який проявляється у всіх сферах та змінює зміст, предмет і сутність всієї науки. Як зазначають фахівці, «предмет технологічного перетворення нанотехнологіями охоплює надзвичайно широке чи навіть необмежене коло питань. Причому це перетворення стосується найглибінніших рівнів матерії, першооснов буття. В амбітні цілі нанонаук входить порушення монополії природи на здійснення фізичного, хімічного, біологічного синтезу наносистем з атомів і молекул. Ці науки породили перші, проте далеко не досконалі технології управління атомно-молекулярним складанням наносистем з атомів і молекул. Розвиток цих наук у XXI столітті, очікують фахівці, стане основою наноінжинірингу, здатного виробляти всі необхідні стратегічні ресурси цивілізації – речовину, енергію, інформацію» [156, с. 36].

У період глобальних перетворень жодна сфера суспільного життя не може залишатися незмінною, і такі трансформації вже проявляються, зокрема, в контексті прав та законних інтересів дітей. Розвиток біомедицини та біотехнологій зумовив можливість народження дітей з використанням допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), передбачив можливість народження від померлих батьків, можливість вибору статі та інших індивідуальних характеристик людини. Усе це не може не позначатись на сфері дитинства, породжуючи цілий комплекс проблем. Проте не лише в Україні, але й у більшості європейських держав вказані питання не є предметом нормативного визначення. Можна припустити, що з часом кількість дітей, народжених «нетрадиційним» способом, зростатиме. Сурогатне материнство порушує питання про наявність у дитини двох (з новітніми програмами у сфері ембріології і трьох) матерів, можливість запліднення *in vitro* актуалізує питання фактичного та біологічного батьківства.

3. Загрози інформаційного суспільства. Провідні науковці доводять, що «особистість поглинається масовим суспільством споживання». Розвиток науки і техніки розширив коло матеріальних благ, заради отримання яких люди здатні нехтувати духовними цінностями та жертвувати індивідуальними свободами» [113, с. 843]. Дитячий вік є первинним етапом становлення морально-ідеологічних компонентів особистості. Інформаційне суспільство може справляти на дитину як позитивний розвивальний вплив, так і кризово-психологічний, оскільки надто швидке впровадження інформаційних комунікативних технологій та «неконтрольований обіг інформації можуть становити загрозу психологічному та психофізичному здоров'ю і життю дитини. Система правового та організаційного убезпечення дитини в інформаційному просторі наразі лише формується і нездатна комплексно протидіяти інформаційним викликам та ефективно захищати дитину від небезпек в інформаційній сфері» [154, с. 88]. Отже, забезпечення гарантій належної комунікації дітей дошкільного віку з інформаційними засобами,

позитивний їх вплив на розвиток дитини також мають стати предметом гуманітарного та правового розгляду.

Слід також визнати, що інформатизація правової реальності може позитивно позначитися на розвитку дитини. Фахівці з дошкільної педагогіки стверджують, що за показниками норм розвитку сучасні діти випереджають своїх однолітків кінця XX ст. Зокрема, відповідні діагностичні завдання, передбачені для п'ятирічних дітей, нині успішно виконують діти трирічного і навіть ще молодшого віку. Система набуття знань зазнає докорінних змін, традиційні способи поступаються новітнім педагогічним методам. Те, що не так давно застосовувалось до підлітків 12–15 років, нині є прийнятним для дітей дошкільного віку.

4. Глобальні екологічні загрози. Науковці зазначають, що «стрімке зростання промислового виробництва у XX та XXI століттях несе значні загрози для нинішнього та майбутніх поколінь. Водночас забруднення навколишнього середовища шкідливими інгредієнтами, підвищення радіаційного фону, знищення лісів, деградація земель та вичерпання природних ресурсів негативно впливає на економічний розвиток країн усього світу [12, с. 105]. Своєю чергою екологічна криза впливає на здоров'я дітей, знижується рівень життєздатності немовляти, незважаючи на розвиток медичного забезпечення. Тому державними та наднаціональними гарантіями мають стати гарантії подолання сучасних екологічних викликів та створення належних прийнятних умов для функціонування дитячого організму.

Це є основні чинники, які безпосередньо впливають на дітей як суб'єктів права, їхній правовий статус, тенденції становлення та розвитку.

Є підстави наполягати на актуальності оновленого підходу до державного гарантування прав дітей. Це вимагає вироблення і прийняття до реалізації концепції, що базується на визнанні самоцінності дитинства, на відповідальності дорослих за долю кожної дитини. Повернення деформованого, ураженого глибокою кризою сучасного суспільства до його споконвічної гуманної сутності вимагає визнання дитинства як фундаментальної, а не

підготовчої частини життя. Лікування може і повинно починатися з утвердження в суспільній свідомості, у професійній діяльності в усіх сферах життя суспільства фундаментальної ідеї: оцінювати життя через самопочуття дітей і характеристики сучасного дитинства. Пріоритетність проблем захисту дитинства фактично є базовою передумовою утвердження гуманістичної суті соціокультурних детермінант існування і розвитку суспільства.

Одна з глибинних причин тривалої кризи суспільства полягає в тому, що весь період дитинства розглядався і розглядається як період підготовки до життя у дорослому співтоваристві. Усі види діяльності (традиційно освіти, виховання) будуються на необхідності адаптації дітей до світу дорослих, на ігноруванні самоцінності дитячого співтовариства як одного із важливих умов розвитку суспільства загалом, розвитку його культури, менталітету, економічної і політичної сфер. Доводиться констатувати, що державна політика в інтересах дітей нині в основному реалізується за залишковим принципом, а тому має бути кардинально активізована.

Також важливою є комплексна державна підтримка. Захист виключно дітей не буде ефективним без державного гарантування і підтримки сім'ї загалом. Незважаючи на те, що більшість держав визначають виховання дітей як батьківське право і обов'язок, деякі національні конституційні положення чітко визначають, що держава також зобов'язана підтримувати батьків і сім'ю. Наприклад, Конституція Фінляндії передбачає, що органи державної влади повинні підтримувати сім'ї та інших осіб, відповідальних за догляд дитини, щоб вони мали можливість забезпечити благополуччя і особистісний розвиток дитини.

Основними напрямками політики держави щодо захисту дитинства є: підтримка сім'ї як базова умова; політика держави у сфері охорони здоров'я, освіти і виховання дітей; розвиток державної системи підтримки дітей, які опинились в особливо складних обставинах.

Отже, сучасна стратегія гарантій прав осіб дошкільного віку складається з таких елементів: пріоритет прав дітей, діти виступають як правовласники, а

не лише як суб'єкти захисту; пріоритет інтересів дітей; міжнародне та національне гарантування прав та законних інтересів дітей; пріоритет захисту дітей від загроз, які зумовлені глобалізаційними чинниками.

1.3 Характеристика прав осіб дошкільного віку

Проблеми прав дитини, її повноцінного життя, виховання, освіти і розвитку завжди хвилювали людство. Їх вирішення означає забезпечення державних гарантій соціального становлення особи, її вступу в самостійну життєдіяльність, реалізацію її прав і законних інтересів. Для того щоб визначити сутність гарантій, першочергово потрібно визначити, які права для дитини досліджуваної категорії є особливо важливими.

У законодавстві низки європейських держав (ст. 74 Конституції Чорногорії, ст. 56 Конституції Словенії, ст. 74 Конституції Польщі) визнається, що діти користуються правами і свободами, які відповідають їхньому віку і зрілості.

У науковій літературі як найбільш вагомими виокремлюються дві групи прав дітей, які стосуються їхньої життєдіяльності. Першу групу складають особисті права, до яких передусім належать такі: право на життя, на проживання у своїй родині, на ім'я, на щастя, на безпечне існування без експлуатації або недбалого ставлення, на захист від жорстокості, знущань і несправедливого ставлення, на вільне вираження своєї думки, на громадянство тощо. Друга група охоплює права в соціально-культурній сфері. Серед них права на освіту, здоров'я, доступ до культурних цінностей та ін. Стверджується, що головним у цій групі слід вважати право на розвиток (інтелектуальний, психологічний, фізичний, розумовий тощо) [129, с. 158]. Зазначене стосується всіх неповнолітніх. Предмет нашого дослідження вимагає окремого розгляду прав осіб дошкільного віку, зокрема тих, які для них є основними.

Право на життя. Право на життя є найістотнішим фізичним правом дитини. Це право є основоположним для людини загалом, не залежно від

вікової приналежності. Право на життя належить до абсолютних прав, тобто категорії прав, які особа має вже за фактом народження та які не залежать від волі держави. Однак варто наголосити, що захист життя людини є центральним зобов'язанням держави, державних органів та інституцій.

Конвенція про захист основних прав та свобод людини у ст. 2 визначає право на життя. ЄСПЛ вказує на те, що суд зобов'язує державу не лише утримуватися від «умисного» позбавлення життя, але й вживати належних заходів для захисту життя тих, хто перебуває в межах її юрисдикції (див. рішення від 9 червня 1998 р. у справі «L.C.V. проти Великобританії» («L.C.V. v. The United Kingdom»). Отже, забезпечення цього права є першочерговим завданням держави.

Право на життя забезпечується з моменту народження. Проте не можна не погодитись із думкою, що держава повинна дбати про здоровий розвиток дитини ще в утробі матері. Тому важливо, щоб держава охороняла не лише безпосередньо дитину, але й материнство та батьківство як цінність. Відповідні положення знаходимо у ст. 12 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [75]. У ній, зокрема, передбачено, що «...держави-учасниці забезпечують жінкам відповідне обслуговування в період вагітності, пологів і післяпологовий період, надаючи, коли це потрібно, безплатні послуги, а також відповідне харчування в період вагітності і годування». Вагомим є не тільки державне гарантування, але й належна поведінка з боку майбутньої матері, у лоні якої перебуває дитина. За даними нашого опитування можна стверджувати, що більшість опитаних (76%) вважає, що необхідно передбачити юридичну відповідальність жінки за асоціальну поведінку під час вагітності, якщо це негативно вплинуло на здоров'я новонародженої дитини (Додаток А.1).

Стаття 6 Конвенції про права дитини не лише визначає, що кожна дитина має невід'ємне право на життя, але й виокремлює його складові, вказуючи на забезпечення максимальною мірою виживання та розвитку дитини. З моменту народження є вагомим забезпечити можливість виживання

дитини. Йдеться про перші дні її життя. Загалом показник смертності дітей за останні десятиліття знизився по всьому світу майже вдвічі. Це зумовлено передусім розвитком медицини. Однак екологічна ситуація, глобалізаційні виклики, міграційні процеси і зростання ризику терористичних актів негативно позначаються на становищі дітей, залишаючи показник дитячої смертності доволі високим.

Загалом, за даними Укрстатистики [35], показники дитячої смертності в Україні не є втішними. Досить високою є кількість мертвонароджених дітей. До прикладу, 2017 року цей показник становив 2,1 тис. мертвонароджень.

Рівень смертності немовлят становив 7,6 померлих дітей у віці до 1 року на 1000 живонароджених. Смертність хлопчиків (8,5 померлих на 1000 живонароджених відповідної статі) значно перевищувала смертність дівчаток (6,6%). З огляду на світові масштаби проблеми наведені вітчизняні показники можуть вважатися не критичними. До порівняння, на Близькому Сході цей показник доходить до 24%, а в країнах Африки є більшим 78%. Однак у регіональному порівнянні в Україні смертність серед немовлят є однією з найвищих, зокрема, практично вдвічі перевищує показники країн Європи (для прикладу в Норвегії – 2,6%, Естонії – 2,9%, Франції – 3,9%, а в сусідній Білорусії – 3,1%) [127].

Причиною смерті більшості дітей визнано окремі стани, що виникають у перинатальному періоді (55,6% померлих у віці до 1 року), а також вроджені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії (23,4%). Водночас випадки смерті дітей від зовнішніх причин склали 5,0%, хвороб органів дихання – 3,6%, хвороб нервової системи – 2,9%, деяких інфекційних та паразитарних хвороб – 2,5%. За результатами опитувань, які ми проводили, можна стверджувати про неналежний стан сучасної системи охорони здоров'я, оскільки більшість опитаних оцінила її в перинатальному періоді як задовільний (3 бали із 5 можливих) (Додаток А.2).

Однак проблемою є не лише гарантування прав у сфері охорони здоров'я. Існує низка зовнішніх чинників, які перешкоджають забезпеченню

гарантій у сфері права на життя. Зокрема, це питання можливості матері забезпечити конфіденційність при народженні дитини. Окреслена проблема існує в багатьох державах. Так, 2017 року в Китаї жінка відіслала кількадечну дитину кур'єрською службою до сирітського притулку [68]. Щодо України, то в нас свого часу був запущений потужний соціальний проект «Вікно життя». У країнах Європи він діє вже декілька десятків років і полягає в тому, що можна анонімно залишити дитину у спеціальному бебі-боксі, який діє при лікарнях і монастирях, при цьому життя дитини буде убезпечено. В Україні у 2013 році діяло 15 таких боксів у різних регіонах України. У Львові діяло два таких вікна; протягом двох років вдалося врятувати життя 5 немовлят. Зазвичай вони створювалися за кошти благодійників, а не як державна інституція. Однак з 2014 року такий проект практично припинив існувати через смерть немовляти в такому боксі (не спрацювала сигналізація). Вочевидь, можна стверджувати, що такий проект має забезпечуватись не на громадських засадах, а на державному рівні, що передбачало б нормативне регулювання функціонування таких вікон, правові гарантії для лікарів та визначення їхніх повноважень і статусу, а також, безумовно, технічне забезпечення вказаної програми.

Доводиться констатувати, що із закриттям цього проекту почастишали випадки смерті новонароджених дітей: тіла вбитих чи загиблих немовлят знаходять на смітниках, у лісосмугах тощо. Зокрема, тільки про сім таких випадків повідомляли ЗМІ у березні 2019 р. (м. Рубіжне, м. Київ (3), м. Одеса, м. Харків, Сумська обл.).

Офіційні статистичні дані показують виключно кількість осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності. Так, в Єдиному звіті про правопорушення за 2018 рік вказано, що за ст. 117 КК «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини» досудове розслідування проводилось щодо 12 осіб [45]. Є підстави говорити про низький рівень розкриття таких злочинів, що своєю чергою вказує на відсутність державної статистичної інформації про реальну загрозу у визначеній сфері. Отже, навіть поверховий

розгляд дозволяє констатувати поширеність такого виду злочинних дій. При цьому з боку держави не запропоновано жодних заходів для того, щоб створити відповідні правові гарантії для дітей і можливості уникнення таких злочинів. Фахівці, котрі працюють з дітьми, вказують також на потребу повернення «бемі-боксів» (61%).

Зазначимо, що справи, які розглядаються у ЄСПЛ стосовно народження, материнства, збереження життя новонароджених дітей, є складними, багатоаспектними і викликають численні дискусії та суспільний резонанс. Згадаємо найбільш проблемні з них.

По-перше, варто згадати справи про конфлікт інтересів батьків та дітей. Наприклад, щодо права батьків на автономію (ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Європейська конвенція з прав людини, ЄКПЛ) та принципу найкращих інтересів дитини, зокрема на належну медичну допомогу, починаючи з перших секунд життя. Дуже показовим та, на нашу думку, дещо дискусійним є рішення ЄСПЛ у справі «Терновський проти Угорщини» («Ternovsky v. Hungary») (2010). У цьому рішенні Суд створив нове право – право вибору обставин стати батьками. Заявник, пані Терновська, мала намір народжувати у своєму будинку, а не в лікарні, але стверджує, що вона не змогла цього зробити, оскільки фахівці в галузі охорони здоров'я фактично відмовлялися від надання їй допомоги, тому що хотіли уникнути ризику бути засудженими.

Суд аргументував, що поняття особистої автономії є фундаментальним принципом, який лежить в основі тлумачення гарантій, передбачених ст. 8 Конвенції. Тому право на рішення про батьківство включає право вибору обставин стати батьком [307]. На нашу думку, можна говорити про відсутність належного законодавчого підґрунтя для вирішення цього питання, що є порушенням ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) Конвенції. У згаданій справі суд фактично надав праву матері перевагу перед інтересами новонародженої дитини, оскільки за твердженням експертів ризик зниження рівня загрози за шкалою Апгар нижче 5 і виникнення неонатальних

судом був вищим при запланованих домашніх пологах. В іншому рішенні «Дубська і Креєзова проти Чехії» («*Dubská and Krejzová v. the Czech Republic*») (2014) [236] фактично мотивовано, що встановлення рівноваги між індивідуальними інтересами матерів у виборі місця пологів та інтересом держави щодо захисту здоров'я матерів та їхніх дітей лежить у межах свободи розсуду держави, і в практично аналогічній ситуації, що стосувалася пологів удома, було зроблено висновок, що влада не перевищила наданої їй свободи розсуду і не порушила справедливого балансу, який повинен дотримуватися між конкуруючими інтересами. Відповідно, порушення ст. 8 Конвенції не було.

Конфлікт інтересів щодо найкращого захисту дитини та рішення батьків демонструє справа «Ханцелькові проти Чеської Республіки» («*Hancelkovi v. The Czech Republic*») (2016), в якій оскаржувалося рішення судових органів держави щодо повернення до пологового будинку дитини та матері, які передчасно його покинули, тобто одразу після пологів. Було виявлено порушення ст. 8 Конвенції. Зокрема, Суд постановив, що це серйозне втручання в сімейне життя заявників; умови цього втручання перешкоджали їхньому сімейному щастю після народження дитини. Незважаючи на те, що, можливо, існувала потреба вжиття запобіжних заходів для захисту здоров'я дитини, втручання в сімейне життя заявників таким чином не припустиме в демократичному суспільстві.

Національне право не вказує на пріоритет права батьків на автономію чи, навпаки, пріоритетне право інтересів дитини. Немає з цього питання єдиної думки і в сучасному громадянському суспільстві (наше опитування продемонструвало практично однакову кількість прихильників обох позицій – 46% і 47%) (Додаток А.3).

По-друге, заслуговують на увагу проблемні аспекти, пов'язані із забезпеченням права на життя та безпечне народження та особливостями пенітенціарної системи держави. Показовим тут є рішення ЄСПЛ щодо України у справі «Корнейкова та Корнейков проти України» («*Kornejkova v.*

Ukraine») (2016), в якій вказувалося на порушення ст. 3 Конвенції. Заявницю було прикуто наручниками до гінекологічного крісла у приймальному відділенні пологового будинку, також зразу після пологів. У § 112 зазначається, що з огляду на стан заявниці будь-який ризик її агресивної поведінки або спроби втечі не був реальним. Більше того, не було зафіксовано фактів її агресивної поведінки із працівниками пологового будинку або з правоохоронцями, або що вона робила спроби втекти, або становила загрозу своїй власній безпеці [157]. Порушення Конвенції полягало і в тому, що під час перших двох засідань заявниця перебувала на пізніх стадіях вагітності, а впродовж решти чотирьох судових засідань вона вже була матір'ю, яка годує свою дитину, але позбавлена такої можливості через те, що її відділяють від дитини металеві ґрати у судовій залі» (§ 165). Описана справа підтверджує неналежне забезпечення права на життя дитини, яка вимушено перебуває у пенітенціарній системі.

По-третє, слід згадати справи, що виявляють проблеми правового розуміння початку життя. У справі «Во проти Франції» (2014) заявниця стверджувала, що внаслідок медичної помилки вона зазнала помилкового медичного втручання, що призвело до смерті плоду. Обґрунтовувалося, що цей факт слід розглядати не в контексті захисту права пацієнта, а як кримінальний злочин, тобто навмисне вбивство. Суд визнав, що не було порушення ст. 2 (право на життя) Конвенції, оскільки неможливо встановити, чи ненароджена дитина є особою, а отже, не було потреби у кримінальних засобах правового захисту; засоби правового захисту, які було застосовано, дозволяли заявниці довести медичну недбалість та вимагати відшкодування.

Право на виживання та здоровий розвиток є фактичним продовженням права на життя. Ці права зафіксовано в одній статті (ст. 6) Конвенції про права дитини. На міжнародному рівні право на виживання та здоровий розвиток дитини забезпечується, серед іншого, заходами, спрямованими на подолання проблем недоїдання та голоду. Міжнародні стандарти, а саме: Цілі сталого розвитку, що прийняті на найвищому рівні

всією міжнародною спільнотою, встановлюють вектор розвитку гарантій для прав людини, які мають бути досягнуті до 2030 року. Ціль 2 включає напрям подолання голоду та недоїдання, оскільки це безпосередньо впливає на стан здоров'я дитини як на сучасному етапі, так і в майбутньому. Масштаби проблеми вражають: загалом у світі 156 млн дітей віком до 5 років хронічно недоїдають, унаслідок чого відстають у розвитку, неналежно фізично та психічно розвиваються. Проблема належного харчування є притаманною не лише економічно депресивним країнам. У розвинених країнах проявляється її протилежний бік – надмірне ожиріння дітей дошкільного віку. Загалом від диспропорцій розвитку, зумовлених харчуванням, страждають 42 млн дітей у віці до 5 років.

На світовому рівні під егідою Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та її партнерів впроваджується міжнародна програма «Держава продовольчої безпеки та харчування», яка охоплює 115 країн та ґрунтується на дієвій системі таких гарантій: зменшення анемії у матерів; зменшення кількості випадків низької ваги у новонароджених; підвищення уваги до грудного вигодовування немовлят; зменшення затримки росту; зменшення витрат; перешкоджання зростанню надмірної ваги у дітей до п'яти років [244]. Дієвість такої програми забезпечується не лише виваженими організаційними, профілактичними та інформаційними заходами, але й економічним чинником (665 млн дол. США у 2017 р.). Особливо покращилися такі показники: 1) харчування дитини; 2) додавання мікроелементів та якість харчових продуктів; 3) лікування та догляд за дітьми з важким гострим проявом недоїдання та харчування в надзвичайних ситуаціях; 4) загальна культура харчування.

Питання якості харчових продуктів пов'язується з якістю води і балансу мікроелементів. Так, за результатами Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС), проведеного в Україні у 2012 році за участю Державної служби статистики, Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та за підтримки Агенції США з міжнародного розвитку та

Швейцарської агенції розвитку та співробітництва, «лише 20,7% домогосподарств споживають йодовану сіль у належних обсягах» [59].

Особливий акцент робиться на сприянні грудному вигодовуванню немовлят, оскільки воно є найбезпечнішим, найефективнішим та найдешевшим способом вигодовування. «Діти, яких вигодовують виключно грудним молоком, мають у 14 разів більше шансів вижити протягом перших шести місяців життя, ніж ті, які не отримують такого вигодовування. Початок грудного вигодовування у перший день після народження може скоротити ризик смерті новонародженого на 45 відсотків» [197, с. 17]. Проте станом на 2012 рік у світі лише 39% немовлят до 6 місяців перебували на грудному вигодовуванні. Кількість країн з виключно грудним вигодовуванням понад 50% збільшилася з 27 у 2014 році до 35 у 2017-му. Застосовуються інформаційні ресурси. Зокрема, під егідою ЮНІСЕФ проходить Всесвітній тиждень годування груддю, участь у якому через соціальні медіа беруть приблизно 545 млн матерів [206]. Технічна та правова підтримка держав у сфері вигодовування допомогла впровадити Міжнародне зведення правил маркетингу заміників грудного молока. Цей документ регламентує не тільки правила збуту заміників грудного молока, а й всіх продуктів дитячого харчування і засобів вигодовування.

Гостроту окресленої проблеми в Україні засвідчують такі факти:

А) Некомпетентність матерів та медичного персоналу в питанні грудного вигодовування. Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі – ВООЗ) доведено, що дитині до 6 місяців не потрібно жодного іншого допоміжного вигодовування, окрім материнського. Незважаючи на це, тільки 6% українських жінок годують дітей виключно грудним молоком до шести місяців [29, с. 3]. Щоправда, за результатами нашого опитування відсоток таких матерів дещо більший – 17%, проте вражає і той факт, що 11% матерів самовільно, без фізіологічних причин відлучили дитину від грудного молока (Додаток А.4).

Б) Відсутність чіткого правового регулювання маркетингової діяльності виробників сумішей, що замінюють грудне вигодовування. Реклама сумішей у пологових та лікарняних закладах як відкритого типу (наприклад, на плакатах та агітаційних листівках), так і прихованого характеру (через заохочення педіатрів, гуманітарну допомогу), сприяє поширенню практики додаткового годування дітей.

До слова, ця проблема відома і країнам Європи. За даними ООН, Європейський регіон ВООЗ, який охоплює 53 країни, за показниками грудного вигодовування відстає від інших регіонів. Вагомою причиною такого становища є агресивна реклама заміників молока матері. Також використуванню заміників сприяють прояви феміністичної поведінки матерів, кар'єрні амбіції, стигматизація матерів, що годують.

Окрім маркетингової проблеми є актуальними питання якості грудних сумішей. Незважаючи на суворі правові приписи, все ж таки навіть у країнах Європи, за свідченням фахівців, якість сумішей не є належною. За твердженням голови Європейського відділу ВООЗ Ж. Бреда, дитяче харчування зазвичай має низьку якість, у ньому занадто багато цукру. Спостерігається стала тенденція до більш частого використання комерційних продуктів, які не містять поживних речовин, необхідних дитині для нормального розвитку [20].

Якісне дитяче харчування – це одна з основних цілей міжнародних та національних інституцій. В Україні затверджено Гігієнічні вимоги до продуктів дитячого харчування, параметрів безпеки та окремих показників їхньої якості. У цьому документі чітко сформульовано вимоги до якості, енергетичної цінності, складників дитячих сумішей для подальшого вигодовування, для початкового годування та інших видів дитячого харчування та/або пиття [136]. Окрему увагу в ньому присвячено рекламі. Зокрема, п. 4.12 визначає, що «реклама дитячих сумішей початкових може розміщуватись виключно у публікаціях, присвячених догляду за дітьми грудного віку, а також у наукових виданнях (публікаціях)», а п. 4.13

встановлює, що «реклама дитячих сумішей початкових не може здійснюватись шляхом розповсюдження зразків такої продукції або інших засобів реклами». Звертає та себе увагу правова проблем, а саме: відсутність законодавчого регулювання питання реклами сумішей для немовлят. У розділі 3 Закону України «Про рекламу» [147], що є спеціалізованим нормативним актом, визначено особливості реклами певних видів товару, серед яких тютюнові та алкогольні вироби, лікарські засоби, зброя тощо. Проте таке суттєве питання, як реклама дитячого харчування, залишилось невирішеним. Переконані, що навряд чи можна вважати достатнім вирішення питання реклами дитячого харчування на рівні підзаконного акта органу охорони здоров'я.

В) Однією з причин втрати молока жінкою є стресові ситуації. Тож зараз, з огляду на проведення воєнних дій на території Донецької та Луганської областей, особливо важливим є забезпечення здорового вигодовування.

Для сучасної України вкрай актуальним є право на життя. Станом на 2018 рік представники міжнародних місій констатували таку ситуацію: близько 1 млн дітей на сході України потребують допомоги, кількість внутрішньо переміщених дітей сягає 225 866. Від спалахів насильства постраждали щонайменше 27 навчальних закладів у підконтрольних і невідконтрольних Уряду районах цих областей, унаслідок чого приблизно 5 тисяч дітей втратили можливість навчатися. Лише в Авдіївці не підлягають відновленню 4 дошкільні освітні заклади [60].

Важливим є надання невідкладних життєво важливих послуг у сфері водопостачання, санітарії та гігієни, забезпечення доступу до чистої питної води для постраждалих від конфлікту жінок і дітей. 3,6 млн людей на Сході України потерпають від пошкоджень водної інфраструктури, 500 тис. дітей потребують захисту та невідкладної гуманітарної допомоги, зокрема доступу до чистої питної води. Лише 2018 року 89 інцидентів негативно вплинули на водопостачання та надання санітарних послуг. За перший квартал 2019 року уже зафіксовано 19 таких випадків, кожен четвертий мешканець районів,

розташованих поблизу лінії розмежування, потерпає від щоденної або щотижневої нестачі води [201]. У звіті «Вода під прицілом» проаналізовано показники смертності у 16 країнах, в яких протягом тривалого часу точаться конфлікти. Визначено, що в більшості таких країн найуразливішими є діти віком до 5 років. Вони мають у 20 разів вищий ризик померти через відсутність чистої води та належної санітарії, ніж від прямого насильства.

Діти стають жертвами збройного конфлікту, не лише перебуваючи в його епіцентрі; небезпечною є вся територія конфлікту, особливо це стосується вибухонебезпечних предметів. Розмінування території Донбасу буде тривати ще не один десяток років, а жертвами вже нині є значна кількість дітей. «Починаючи з березня 2014 року, принаймні 109 дітей отримали важкі поранення і 42 вбиті внаслідок контакту з мінами та вибуховими предметами, які залишились після бойових дій у Донецькій та Луганській областях» [187].

Право власну ідентичність. Це право, зафіксоване у ст. 7 Конвенції про права дитини, включає право на громадянство, ім'я та право знати своїх батьків.

Право на ім'я є способом вираження своєї індивідуальності, проявом особистої ідентичності. Ім'я – це одне з перших слів, яке сприймає дитина, усвідомлює себе через нього, через нього проявляються відносини зі світом та суспільством. Дослідники, розглядаючи ім'я людини у лінгвістичному аспекті, виокремлюють три його функції. По-перше, це функція розпізнавання: ім'я як мовна форма, що складається зі звуків, букв, слів, передусім має своєю метою позначити людину. Другою визначають функцію індивідуалізації, що здійснюється на основі розпізнавання, тобто позначення саме цього окремого суб'єкта. І з огляду на те, що ім'я є словесним знаком, третя функція полягає у формуванні, зберіганні і переданні інформації про носія імені, зокрема про його риси, вчинки, спосіб життя тощо [174, с. 43].

У цивілістичному аспекті право на ім'я складають декілька правомочностей. По-перше, кожна людина має право бути названою. По-друге, вона має право на те, щоб інші називали її саме так, як назвали батьки,

навіть наполегливо вимагаючи цього або запобігаючи спробам змінити ім'я, дане батьками. По-третє, суб'єкт має право змінювати своє ім'я, звернувшись до компетентних органів із відповідною заявою [162, с. 339]. Для дітей раннього віку перші дві складові є особливо вагомими, тому що вони дозволяють ідентифікувати себе та виокремити себе серед інших.

Право дитини бути названою реалізується через фактичне присвоєння імені у родині, а також шляхом юридичної реєстрації особи. Таким чином дитина набуває формалізованого юридичного статусу. Стаття 144 Сімейного кодексу України визначає обов'язок батьків протягом місяця зареєструвати дитину: «реєстрація народження дитини провадиться органом державної реєстрації актів цивільного стану з одночасним визначенням її походження та присвоєнням прізвища, імені та по батькові». Отже, відбувається легалізація особи в межах державно-правового життя.

Право на ім'я включає прізвище, власне ім'я та по батькові. Питання вибору безпосередньо імені є дещо суперечливим. Йдеться про повноваження батьків назвати дитину будь-яким іменем. Оскільки ім'я – це носій ідентичності, не можна залишати вказане право без належного юридичного регулювання. Тому законопроект 9092 про доповнення Сімейного кодексу положенням щодо визначення імені дитини вважаємо мотивованими. На нашу думку, є цілком доцільною запропонована конструкція: «...ім'я, не може складатися з назв неживих предметів, вигаданих персонажів, географічних назв, титулів, хвороб, аббревіатур; ім'я, що містить одночасно букви, символи та (або) цифри; ім'я, що містить нецензурну лексику або ображає суспільну мораль» [150]. Таку пропозицію підтримало 64% опитаних нами представників органів публічної влади (Додаток Б.2).

Таким чином дитина від народження захищається від психологічної травми та спотворення власної ідентичності. Закордонні психологи доводять, що ім'я, яке може викликати глузування, робить дитину вкрай уразливою, примушує її захищатися з перших кроків спілкування з однолітками, буквально виборювати право на гідне до себе ставлення [92]. На нашу думку,

інтерес дитини тут має стояти вище, ніж право батьків на вибір імені, тому розумні межі вибору мають бути визначені законодавчо.

Варто погодитися з О. Синегубом у тому, що «важливим є повноваження дитини вимагати від інших звертатися до неї відповідно до її імені. Гарантіями цього, на думку законодавця, повинна стати заборона довільного спотворення в написанні або вимові імені, оскільки вводиться презумпція, відповідно до якої будь-яке спотворення, наприклад шляхом перекручування, є порушенням права на ім'я дитини» [166, с. 51].

Звернемося в цьому контексті до рішень ЄСПЛ, який вказує на те, що суперечки щодо імен і прізвищ фізичних осіб належать до сфери застосування ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Ця стаття встановлює «право кожного на повагу до його приватного і сімейного життя та недопущення втручання органів державної влади у здійснення цього права» [78]. Посилаючись на цю статтю, суд вважає, що навіть якщо вона і не містить прямої згадки про право на ім'я, чітко сформульованого припису щодо прізвища як засобу для ідентифікації особи і возз'єднання сім'ї, ім'я та прізвище особи не меншою мірою стосуються її приватного та сімейного життя.

Відомою є справа «Йоханссон проти Фінляндії» («Johansson v. Finland»), у якій батьки виявили бажання назвати сина AxlMick, але органи реєстрації відмовили в такому праві на підставі невідповідності написання фінській орфографічній традиції [256] фіксування національних імен. У рішенні суду (§ 30) зазначається, що головне питання полягає в тому, щоб в особливих обставинах справи із застосуванням Закону про імена було досягнуто справедливого балансу між конкуруючими державними та приватними інтересами.

Стосовно суспільних інтересів суд визнав, що правові обмеження на зміну свого імені можуть бути виправдані в інтересах суспільства; наприклад, для забезпечення точної реєстрації населення або для захисту засобів особистої ідентифікації; обмеження на вибір імен також можуть бути

виправдані в інтересах дитини і суспільства. Щодо суті справи, то, на думку суду, не було порушено жодного з указаних критеріїв, тому відповідно визнано порушення ст. 8 Конвенції.

Право на громадянство. Право на громадянство має кожна дитина від народження. У національному законодавстві таке положення закріплено у ст. 7 Закону України «Про охорону дитинства» [145].

В. Погорілко та В. Федоренко вважають, що інституту громадянства неповнолітніх властиві такі ознаки: «індивідуальне, документальне, юридичне оформлення громадянства кожної людини; стійкий характер відносин громадянства; двосторонній зв'язок між людиною та державою, що виявляється у певному комплексі взаємних прав, обов'язків та відповідальності, який ґрунтується на визнанні та повазі до гідності, основних прав і свобод людини; поширення на громадянина суверенної влади держави як всередині країни, так і поза її межами» [124, с. 116]. Н. Юськів стверджує, що одна з особливостей громадянства неповнолітніх полягає в тому, що існує суттєва потреба в піклуванні та охороні з боку держави [200, с. 206].

Право на сім'ю, збереження родинних відносин. Передусім варто акцентувати на доцільності широкого тлумачення поняття сім'я, яке не слід обмежувати кровно спорідненими зв'язками і принципом походження. Конституційні норми деяких держав (до прикладу, ст. 109 Конституції Республіки Туреччина) прямо вказують на право дитини підтримувати особисті та прямі стосунки зі своїми батьками.

Слід погодитися з Л. Єфіменком в тому, що серед загальних принципів, які пронизують сучасне сімейне законодавство, провідним є принцип найвищих інтересів дитини. Зокрема, такий інтерес, виходячи зі змісту преамбули Конвенції про контакт з дітьми, проявляється у потребі дітей контактувати не лише з обома батьками, а й з певними іншими особами, які мають сімейні зв'язки з дітьми. Для цілей цієї Конвенції поняття «сімейні зв'язки» означає близьку спорідненість, наприклад між дитиною та її бабусею та дідусем або рідними братами й сестрами, які ґрунтуються на законі або

defacto сімейних стосунках» [47, с. 54]. Безпосереднього генетичного зв'язку може і не бути, наприклад між усиновленою дитиною та усиновлювачем, пасинком і мачухою/вітчимом, дітьми, що народжені з використанням новітніх репродуктивних технологій.

Зауважимо, що ЄСПЛ також віддає перевагу широкому розумінню зазначеного поняття, вважаючи, що існування або неіснування «сімейного життя» – це, по суті, питання факту залежно від реального існування на практиці тісних особистих зв'язків (див. рішення у справі «К. та Т. проти Фінляндії» [258]).

У п. 1 ст. 9 Конвенції зазначається, що держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи згідно із судовим рішенням постановляють відповідно до застосовуваного закону і належних процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Пункт 3 цієї статті визнає «право дитини, яка розлучається з одним чи обома батьками, підтримувати на регулярній основі особисті стосунки і прямі контакти з обома батьками, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини» [78].

Зазвичай справи про розлучення дітей і членів родини пов'язані із міграційною політикою держави. ЄСПЛ у рішенні «М.Р.Е.В. та інші проти Швейцарії» («M.P.E.V. and Others v. Switzer») наполягає, що у разі видворення батьків суд повинен завжди враховувати інтереси дитини і знаходити баланс між різними інтересами. У вказаній судовій справі на момент винесення рішення про видворення з країни батька подружжя розірвало шлюб, але в них була спільна дочка. При винесенні свого рішення національний суд не врахував того факту, що «якщо батько буде відправлений назад в Еквадор, то спілкування з дитиною радикальним чином скоротиться. Суд Швейцарії не розглянув справу з точки зору захисту інтересів дитини [270]. Практично ту саму ситуацію спостерігаємо у справі «Каплан та ін. проти Норвегії» («Kaplan and Others v. Norway»).

Останнім часом особливого резонансу і гострої критики з боку світової громадськості зазнає новітня американська політика. Тільки за шість тижнів 2018 року майже 2 тис. дітей були відокремлені від своїх сімей, коли Д. Трампом було заявлено про нову політику «нульової толерантності» до всіх випадків незаконного в'їзду в США. Закони США забороняють затримувати дітей з батьками, тому що дітям, на відміну від батьків, не пред'явлено звинувачення в скоєнні злочину [181]. У таких батьків забирають дітей і поміщають їх у центри затримання. Є факти, коли з батьками розлучають навіть дітей до року, яких матері годують грудьми, і дітей з інвалідністю, які потребують спеціального догляду. Незважаючи на те, що 20 червня президент Трамп скасував цю практику, його указ не передбачає ніяких заходів, які дозволили б повернути батькам понад дві тисячі дітей, що вже опинилися в ізоляції. Більше того, не виключено, що цілі родини будуть роз'єднані невизначений час, а це суперечить нормам міжнародного права. Окрім того, оскільки цих дітей не реєстрували, буде надзвичайно важко знайти їхніх батьків і повернути дітей в сім'ю [195].

Заслуговує на увагу категорія справ, пов'язаних із суперечками щодо перепон у спілкуванні з дітьми, коли один із батьків виступає проти такого спілкування. Зокрема, у справі «Думитру Карстою проти Румунії» («Dumitru Karstoyu v. Romania», рішення від 07.05.2013) державні інстанції належно не сприяли спілкуванню батька та сина через спротив матері, а пасивність органів влади порушувала інтереси дитини. Судові рішення у справах «Паскаль проти Румунії» («Pascal v. Romania» [283], 17.04.2012) та «Ломбардо проти Італії» («Lombardo v Italy» [268], 29.01.2013) також визнали порушення ст. 8 Конвенції, оскільки органи влади повинні були надати психологічне консультування всім учасникам, які прагнуть здійснити свої права, щоб не травмувати дитину.

У справі «Олссон проти Швеції» («Olsson v. Sweden») Європейський суд наголосив на особливому характері взаємин не лише між дітьми і батьками, а й між самими дітьми в межах сімейного життя. На думку суду, рідні брати і

сестри мають право на сімейне життя щодо відносин між собою, без прив'язки до відносин між дітьми і батьками. Так, у факті розлучення трьох рідних братів, взятих під державну опіку, суд констатував порушення шведським законодавством статті 8 Конвенції [279].

Проблема толерантності у спілкуванні між членами родини характерна і для України. За даними нашого опитування службовців, до повноважень яких належать справи, пов'язані з дітьми, на практиці досить частими є випадки порушення права на спілкування рідних людей між собою (Додаток Б.3).

Право на захист від тортур та жорстокого поводження з дитиною. Дитина завдяки своїм психофізіологічним властивостям значно легше може стати жертвою зловживань та поганого поводження з боку дорослих осіб. Міжнародний досвід переконує, що діти все ще залишаються однією з найбільш уразливих груп, що часто піддається незаконному насильству й навіть катуванням.

Стаття 19 Конвенції про права дитини вказує на обов'язок держав вживати заходів для «захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину» [79]. Однак цією нормою міжнародні стандарти не обмежуються. Серед відповідних нормативно-правових актів варто згадати Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 1984 р. [80]; Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (Україна ратифікувала 3 квітня 2003 р.); Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифіковано 20 червня 2012 р.); Рекомендацію CM/Rec (2009) 10 Комітету міністрів Ради Європи про викорінення всіх форм насильства щодо дітей. Проте наявність значної

кількості міжнародних норм не знижує гостроти окресленої проблеми в сучасному суспільстві.

Деякі держави визнають вказане право на конституційному рівні. Конституція Албанії у ст. 54 (3) передбачає, що дитина має право бути захищеною від насильства, жорстокого поводження, експлуатації та використання для роботи, особливо в молодшому віці, що може завдати шкоди її здоров'ю та моралі або загрожувати їм [295].

Найпоширенішою проблемою, що стосується дітей дошкільного віку, є проблема домашнього насильства. Так, майже 59% опитаних представників органів публічної влади зазначають, що такі випадки траплялися в їхній практиці (Додаток Б.5). А 77% респондентів вказують, що педагоги ставали свідками неналежної поведінки батьків стосовно дошкільника (Додаток В.6). Зауважимо, що дитиною, яка постраждала від домашнього насильства, вважається не тільки та, що зазнала його в будь-якій формі, а й та, яка стала його свідком (очевидцем). Наведемо ще деякі статистичні дані щодо вказаної проблематики. Так, результати загальнонаціонального дослідження «Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств в Україні» підтвердили наявність такої проблеми, як неналежне виховання дітей: «61,2% дітей у віковій групі 2-14 років зазнавали щонайменше одного з видів психологічного чи фізичного покарання з боку своїх матерів або осіб, які здійснюють догляд за ними, або інших членів домогосподарства. До 1,0% дітей застосовувалися жорстокі методи фізичного покарання (тобто дитину били по обличчю, голові або вухах або били неодноразово)» [59].

Дитячий фонд ООН у 2014 році розробив стратегію подолання насильства щодо дітей [126], яка складається з шести платформ: 1) зміна поглядів та соціальних норм, які толерують або виправдовують насильство, є першим надійним способом запобігання вчиненню насильства; 2) роз'яснення та освітні сесії про ранній розвиток і виховання для батьків, родичів суттєво підвищують імовірність того, що вони використовуватимуть позитивні методи догляду та виховання дитини; 3) розвиток навичок управління ризиками;

4) забезпечення послуг для підтримки дітей; 5) реалізація правових захисних норм; 6) моніторинг даних. Щодо України слід позитивно оцінювати прийняття спеціалізованого нормативного акта – Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [135].

Прояви насильства можливі і з боку органів державної влади. Пронаявність проблеми в Україні свідчать дані опитування, хоча факти такої поведінки відомі тільки четвертій частині опитаних (17%) (Додаток Б.4). Показовим є рішення ЄСПЛ у справі «Мусхаджієва та інші проти Бельгії» («Mushkhadieva and others v. Belgium»). Заявниця разом з чотирма дітьми (від кількох місяців до 5 років), втікаючи від війни в Чечні, попросили притулку в Бельгії. Оскільки вони порушили міграційні норми, їм було приписано покинути державу, до цього протягом місяця вони перебували спільно в закритому центрі, не адаптованому до прийому й утримання дітей. Крім того, лікарі виявили у дітей симптоми психологічної травми. З огляду на вік дітей, тривалість тримання під вартою і стан здоров'я суд визнав порушення ст. 3 Конвенції [276].

Право на розвиток. Органи державної влади відповідно до своєї компетенції зобов'язані створювати сприятливі умови для діяльності організацій культури, установ і організацій, призначених для освіти, виховання, розвитку та оздоровлення дітей, для дитячого та сімейного відпочинку, розваг і дозвілля дітей, та інших об'єктів соціальної інфраструктури для дітей.

Батьки (особи, які їх замінюють) зобов'язані дбати про фізичний, інтелектуальний, психічний, духовний і моральний розвиток своїх дітей. Особи, які здійснюють заходи щодо освіти, виховання, розвитку, охорони здоров'я, соціального захисту та соціального обслуговування дітей, сприяння їх соціальній адаптації, соціальної реабілітації та (або) інші заходи за участю дітей, в межах своїх повноважень повинні сприяти фізичному, інтелектуальному, психічному, духовному і моральному розвитку дітей. Проведене нами опитування продемонструвало, що тільки 43% опитаних вважає, що мають змогу забезпечити своїй дитині право на розвиток, інші

вказували абсолютну чи часткову відсутність таких можливостей. Водночас 15% вважають, що право задовільнити інтереси дітей у власному розвитку має гарантувати держава, а не батьки (Додаток А.5).

Весь механізм реалізації захисту дитинства спрямований на забезпечення умов життя дитини, які гарантують її гармонійний розвиток і успішну соціалізацію. Коло суб'єктів, задіяних у соціалізації дітей дошкільного віку, постійно розширюється. О. Брежнева слушно зауважує, що ще «два-три десятиліття тому дитина розвивалася переважно в умовах малого конкретного соціуму – сім'ї, групи дитячого садка, класу, дворових дитячих об'єднань, громадських організацій, але завжди була залежність від конкретного дорослого. Сьогодні ж дитина поставлена в нову ситуацію розвитку – ситуацію розірваних зв'язків, коли вже з дошкільного віку вона перебуває у великому соціальному просторі, на неї тисне потік інформації (телебачення, інтернет), що подається безсистемно, без структурно-змістових логічних зв'язків, роздрібно. Усе це перекриває знання, які раніше діти отримували від батьків, вихователів, відкриваючи величезне поле для різноманітних форм відносин, зв'язків, дій тощо» [16, с. 98–99].

Важливими інститутами реалізації захисту дітей виступають сім'я і дошкільний заклад. Переважною є роль сім'ї, оскільки саме в ній дитина починає шлях свого зростання, починається становлення її особистості. Сімейні стосунки є основним чинником формування соціально благополучної особистості. Функціональний потенціал сім'ї полягає в розвитку як фізичного, так і духовного світу дитини.

Найважливішою функцією сім'ї є створення середовища, необхідного для всебічного розвитку й успішного соціального становлення дитини як повноцінної особистості і громадянина. Такі негативні фактори, як соціальна криза, погіршення матеріального становища та інші причини, хоча і позначаються негативно на стані морального здоров'я сім'ї, тим не менше не позбавляють цього громадського інституту суспільного визнання як чільної форми виховання дитини, базової соціальної цінності.

Поряд з інститутом сім'ї дошкільний заклад також сприяє становленню дитини як особистості та її розвитку. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про дошкільну освіту» держава «забезпечує доступність і безоплатність дошкільної освіти в державних і комунальних закладах дошкільної освіти у межах державних вимог до змісту, рівня й обсягу дошкільної освіти (базового компонента дошкільної освіти) та обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку» [133]. Як справедливо зазначають фахівці, «світова спільнота прагне створити систему освіти, адекватну викликам часу та потребам особистості, тому створює нові умови та моделі її розвитку. Формування новітньої освітньої ідеології тісно пов'язано з вихованням нового мислення, спрямованого на розроблення теоретико-методологічних засад нової філософії освіти, орієнтуючись на єдність гуманістичної мети та засобів її досягнення. У перспективних освітніх моделях основою є ідея формування та динамічного розвитку таланту кожної дитини з раннього віку як умови подальшого самоствердження на життєвому шляху» [28, с. 65].

Проаналізувавши права осіб дошкільного віку, варто розглянути умови, за яких ці права можуть бути вільно реалізовані, тобто потрібно створити систему гарантій, завдяки яким нормативно закріплені норми будуть втілені на практиці. Цьому буде присвячений наступний розділ нашого дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 1

1. Аналіз джерельної бази із зазначеної проблематики дав змогу констатувати, що національна правова доктрина ґрунтується на достатній кількості наукових праць різного галузевого спрямування у сфері прав дітей. Виокремлено три дослідні напрями: теоретико-правові дослідження правового статусу дітей, де розкривається понятійно-категоріальний апарат проблематики, аналізується аспекти становлення цього інституту та його особливі прояви в аспекті трансформації прав людини; захист прав дітей адміністративно-правовими методами, зокрема під час військового

конфлікту; захист прав дітей національними кримінально-правовими засобами або міжнародними засобами у сфері протидії злочинам щодо дітей.

2. Обґрунтовано, що основою дослідження новітніх правових явищ має стати синергетичний підхід, який надає можливість гіпотетично передбачати майбутню правову реальність, оскільки сучасні глобальні виклики, серед яких економічний, технічний та інформаційний прогрес, розвиток медицини, біотехнологій, трансформація суспільної взаємодії, деформація сімейно-родинної сфери тощо, провокують невизначеність, трансформацію соціального становища дитини, а відтак і певну невизначеність у правовій сфері. Методологічним підґрунтям дослідження також обраний гуманістичний підхід, що дав змогу виокремити чотири рівні в гуманістичній складовій прав дитини – право на захист й охорону дитини як: суб'єкта права, громадянина держави; члена глобалізованого суспільства, на якого впливають його кризові явища та проблеми; неповнолітньої особи; малолітньої особи (нижньої вікової межі).

3. Констатовано, що до категорії дітей належать особи різних вікових груп, тому неможливо урівнювати статус новонароджених дітей і тих, що практично досягли зрілості. Аналіз правового статусу та, відповідно, гарантій його забезпечення має здійснюватися з урахуванням особливостей певної групи дітей. Розкритиковано виключність юридичного закріплення класифікації статусу дітей за критерієм дієздатності, тому, враховуючи особливості прав та можливості їх реалізації, зростання особистості, різновекторність її інтересів у межах малолітнього віку, запропоновано таку класифікацію статусу дітей за рівнем соціалізації: діти дошкільного віку, молодшого шкільного та старшого шкільного віку.

4. Наведено авторське визначення законних інтересів особи дошкільного віку: це суб'єктивно зумовлена потреба дитини від народження до початку шкільного віку в сприятливих умовах її існування та розвитку, що

забезпечується з боку батьків, суспільства, держави та має домінантне значення перед інтересами інших соціальних груп.

5. Парадигма правового забезпечення дитинства змінюється під впливом таких глобальних чинників: трансформації сім'ї (структури, розміру сім'ї, особливостей ведення домогосподарства, поширення нетрадиційних сімейних відносин); науково-технічного прогресу, який проявляється у всіх сферах та змінює зміст, предмет і сутність всієї науки (розвиток біомедицини та біотехнологій зумовив можливість народження дітей з використанням ДРТ, передбачив можливість народження від померлих батьків, можливість вибору статі та інших індивідуальних характеристик людини); загрози інформаційного суспільства; глобальних екологічних загроз (впливають на здоров'я дітей, знижується рівень життєздатності немовляти, незважаючи на розвиток медичного забезпечення).

6. Наголошено на потребі оновленого підходу до державного гарантування прав дітей, що вимагає вироблення і прийняття до реалізації концепції, що ґрунтується на визнанні самоцінності дитинства, на відповідальності дорослих за долю кожної дитини. Вказано, що сучасна стратегія гарантій прав осіб дошкільного віку складається з таких елементів: пріоритет прав дітей, діти виступають як правовласники, а не тільки як суб'єкти захисту; пріоритет інтересів дітей; міжнародне та національне гарантування прав і законних інтересів дітей; пріоритет захисту дітей від загроз, які зумовлені глобалізаційними чинниками.

7. Встановлено комплекс прав, які є основними для досліджуваної категорії суб'єктів права. Право на життя охоплює забезпечення можливості виживання дитини з перших днів життя шляхом реалізації прав у сфері охорони здоров'я та можливості матері забезпечити конфіденційність народження дитини (зокрема функціонування програми «Вікно життя»). Право на виживання та здоровий розвиток є фактичним продовженням права на життя і забезпечується заходами, спрямованими на: подолання проблем недоїдання та голоду, якісної питної води, харчування, санітарії та гігієни,

сприяння грудному вигодовуванню немовлят (протидія некомпетентності матерів та медичного персоналу щодо грудного вигодовування; відсутність чіткого правового регулювання маркетингової діяльності виробників сумішей, що заміняють грудне вигодовування; втрата молока матір'ю через стресові ситуації); забезпечення безпеки дітей під час збройного конфлікту тощо.

8. Право на власну ідентичність охоплює право на громадянство, право знати своїх батьків, право на ім'я (реалізується через фактичне присвоєння імені в родині, а також шляхом юридичної реєстрації особи, при цьому правові обмеження на зміну свого імені можуть бути виправдані в інтересах суспільства; наприклад, для забезпечення точної реєстрації населення або для захисту засобів особистої ідентифікації; обмеження на вибір імен також можуть бути виправдані в інтересах дитини й суспільства).

9. Право на сім'ю, збереження родинних відносин охоплює можливість підтримувати на регулярній основі особисті стосунки і прямі контакти з генетичними родичами та особами, з якими мають особисту близькість, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини. Аналіз рішень ЄСПЛ дає змогу виділити два типові види порушення цього права: внаслідок міграційної політики; перепони у спілкуванні з дітьми, коли один із батьків виступає проти такого спілкування. Право на захист від тортур та жорстокого поводження з дитиною є актуальним, оскільки дитина завдяки своїм психофізіологічним властивостям значно легше може стати жертвою зловживань та поганого поводження з боку дорослих осіб (сюди належить і домашнє насильство) та органів державної влади. Право на гармонійний розвиток охоплює право особи дошкільного віку на фізичний, інтелектуальний, психічний, духовний і моральний розвиток.

РОЗДІЛ 2 ВИДИ ГАРАНТІЙ ПРАВ ОСІБ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Система політичних гарантій прав осіб дошкільного віку

Права і свободи людини є основними елементами її правового статусу та визначальними факторами у формуванні політики сучасної держави. Проте самого декларування прав людини замало. Для реальної дієвості прав повинен діяти механізм їхніх гарантій, який охоплює допоміжний критерій реалізації прав, превентивні заходи щодо їх порушення та захисний механізм. Права людини без механізму гарантій є «порожніми закликами» і перестають бути цінними для людини, суспільства, держави.

Теоретики визначають вагомість комплексу гарантій. О. Скакун під гарантіями прав, свобод та обов'язків людини і громадянина розуміє систему соціально-економічних, політичних, юридичних умов, способів та засобів, які забезпечують їхню фактичну реалізацію, охорону та надійний захист [171, с. 203]. А. Олійник вказує, що «гарантії – це відповідні умови і засоби, що сприяють перетворенню в життя проголошених прав, свобод та обов'язків» [115, с. 156].

Діти належать до групи суб'єктів права, де гарантування прав є особливо вагомою функцією, передусім тому, що самотійно здійснити повний обсяг прав вони не можуть. «Гарантії прав і свобод дитини можна розглядати як систему засобів, завдяки яким забезпечується ефективна реалізація дітьми своїх прав та свобод, їх охорона і захист у разі порушення. Їх головне призначення полягає у забезпеченні всіх і кожного рівними правовими можливостями для набуття, реалізації, охорони і захисту суб'єктивних прав та свобод» [185, с. 66]. З-поміж усіх вікових груп дітей діти дошкільного віку потребують особливої додаткової підтримки.

Гарантії мають мати комплексний характер, тому ми наполягаємо на тому, що це має бути цілісний механізм. Дієвість такого механізму гарантування забезпечує доступність та рівність прав і свобод особи. Роль та значення гарантій прав і свобод особи визначаються тим, що вони є

важливими чинниками в економічній, політико-правовій, культурній та інших сферах суспільного буття, вони створюють умови для реальної можливості здійснення прав і свобод особи.

Механізм гарантій має досить розгалужену та складну структуру. Розглянемо його класифікацію із сублімацією саме на гарантіях прав дітей дошкільного віку.

Найпоширенішою є класифікація гарантій *за змістом*. Їх поділяють на загальні (П. Рабінович [152] називає їх загальносоціальними) та юридичні (спеціальні). До загальних зараховують усі види гарантій, які створюють суспільну передумову для реалізації прав. В. Погорілко поміж них виділяє політичні, економічні, соціальні та духовні (культурні) гарантії, тобто відповідно до суспільних систем – політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної), які склалися й функціонують у суспільстві [112, с. 41]. Додають також до них організаційні гарантії. Також останнім часом до цих видів почали зараховувати інформаційні гарантії. Вони охоплюють усю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що покликані на здійснення прав і свобод громадян, на усунення гіпотетичних перешкод на шляху здійснення громадянами своїх прав і свобод.

Вплив загальних гарантій на реалізацію прав і свобод особи є великим, а іноді й визначальним, оскільки вони «забезпечують готовність суспільства та держави реалізувати відповідні права і свободи. Адже будь-який, навіть самий досконалий юридичний механізм реалізації прав і свобод є безсилим, за умови низького рівня соціально-економічного розвитку суспільства і держави, відсутності традицій правової культури та гармонійно розвиненого громадянського суспільства. Належний рівень розвитку суспільства та держави, в яких панує верховенство права, спонукає до утвердження спеціальних правових гарантій конституційних прав і свобод людини. Оскільки такі гарантії в сучасних державах отримують своє позитивне внормування, то в науці їх іще ототожнюють з юридичними гарантіями прав і свобод людини» [71, с. 59–60].

Юридичні також називаються спеціальними гарантіями, включають правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, захищаються права і свободи громадян, усуваються їх порушення, відновлюються порушені права. Найчастіше вони мають нормативно-правову сутність, тобто це комплекс норм права, що визначають права людини, та інституційних засобів, що визначають можливість організаційно-правового гарантування, охорони та захисту прав людини. Ефективність правових гарантій прав і свобод людини залежить від системи законодавства, розвитку правових принципів, здійснення контролю, а також від того, як виконують приписи цих законів державні органи та громадські організації, покликані створювати умови для реалізації прав і дотримання обов'язків громадянами.

За *територіальним поширенням* виокремлюють міжнародні, національні та територіальні гарантії. О. Зайчук та Н. Оніщенко наводять такий поділ гарантій прав дітей: «1) національні (внутрішньодержавні), які закріплені нормами національного законодавства та гарантуються державою: а) державний захист прав і свобод дитини, проголошений ст. 3 Конституції України та визначений як обов'язок держави здійснювати правове регулювання прав і свобод, а також забезпечувати правовими засобами дотримання, виконання та захист прав і свобод; б) судовий захист прав дитини, який є демократичним, об'єктивним і справедливим засобом вирішення справ, пов'язаних з правами і свободами людини та громадянина; в) право на самозахист, що надає можливість суб'єктам захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань будь-якими, не забороненими законом, засобами; 2) міжнародні, що встановлені міжнародними актами з прав дитини (закріплюють стандарти прав дитини) та забезпечують можливість кожному після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися по захист своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій» [182].

Така класична класифікація уже довела свою наукову цінність. Ми ж вважаємо за потрібне доповнити її класифікацією за *правовим статусом суб'єкта прав*, а саме:

А) Гарантії прав людини і громадянина. До цих гарантій включається вся система, що відображає політичні, соціально-економічні, ідеологічні, організаційні, інформаційні, культурні, правові засоби і механізми, що сприяють реалізації, захисту та відновленню в разі порушення прав людини як людської істоти і як громадянина певної держави

Б) Гарантії прав дітей. Дітьми вважаються особи до досягнення ними повноліття, зазвичай цей вік встановлено на рівні 18 років. Як представники підростаючого покоління діти повинні мати особливі гарантії для їх становлення та розвитку.

В) Гарантії прав дітей дошкільного віку. Враховуючи те, що кожна вікова група дітей потребує окремої уваги, тому буде доречно виокремити гарантій дітей саме молодшої вікової групи. До них слід віднести гарантії реалізації таких прав: на народження, виховання в сім'ї, опіку і піклування з моменту народження, на ранній розвиток, на ім'я, ідентичність тощо.

Г) Гарантії прав дітей дошкільного віку зі спеціальним правовим статусом. Це стосується, зокрема, дітей з інвалідністю, дітей-біженців, дітей, народжених без громадянства, дітей, котрі не знають сімейного піклування, дітей, що народжені з використанням нетрадиційних форм репродукції тощо.

Політичні гарантії прав людини є важливим елементом у механізмі гарантування прав людини. Вони забезпечують загальний порядок у державі, визначаючи в такий спосіб її демократичність. Будь-який з видів гарантій, чи то загальних, таких, як політичні, соціально-економічні, культурні тощо, чи спеціально-правових – усі вони загалом створюють підґрунтя для належної реалізації прав і свобод людини. Безумовно, всі вони у взаємодії будують загальний механізм функціонування, забезпечення та захисту прав окремого суб'єкта права. Ми солідарні з І. Жаровською, яка вважає, що в реальному житті кваліфікувати права на «суто» юридичні, політичні, академічні та інші

зазвичай дуже складно, оскільки вони тісно взаємопов'язані і, більше того, доповнюють одне одного [50, с. 139].

У науці не досягнуто єдиного розуміння поняття політичних гарантій. Т. Заворотченко доводить, що політичні гарантії – це «безпосередні форми здійснення влади народом (вибори, референдум, збори), а також інші публічні форми колективного (походи, мітинги, пікетування, петиції) та індивідуального волевиявлення громадян, ефективний механізм розподілу державної влади, багатопартійність, участь громадян в управлінні. До них необхідно також віднести високий рівень демократії, наявність правової держави, стабільність у суспільстві, високий рівень політичної культури, мирне співробітництво держав» [52, с. 96].

Серед науковців поширена думка, що під політичними гарантіями слід розуміти «основні принципи державного устрою, до яких належать принцип народовладдя; принцип державного суверенітету, що передбачає верховенство, самостійність, незалежність, повноту й неподільність державної влади; розподіл владних повноважень між незалежними та взаємопов'язаними гілками влади – законодавчою, виконавчою та судовою; політичний плюралізм тощо» [185, с. 66].

У контексті нашого дослідження доцільно з'ясувати, чи можуть бути дієвими та взагалі необхідними політичні гарантії для досліджуваної групи осіб. Діти дошкільного віку не є виборцями, не наділені конституційно-правовою дієздатністю, не можуть реалізовувати політичну активність, впливати на діяльність органів державної влади чи бути учасниками державно-управлінської діяльності. Попри це, політичні гарантії виступають, на нашу думку, первинною основою для забезпечення дієвості всього механізму гарантування, а в широкому розумінні – всіх прав і свобод громадян держави. Політичні гарантії обумовлюють всю зовнішню сферу суспільно-політичного та правового функціонування держави, напрям та стратегію розвитку права, законодавства, парадигму розвитку суспільно-правової реальності. Тому дієвість політичних гарантій, їх відповідність міжнародним

визнаним стандартам людиноцентризму, гуманності, рівності, свободи, солідарності та подолання проблем дискримінації є вагомими парадигмами для всіх членів суспільства, для всіх суб'єктів права, незалежно від дієздатності, віку чи інших суб'єктивних факторів.

У загальнотеоретичному аспекті є доцільним у структурі політичних гарантій виокремити загальногромадянські та спеціальні гарантії. Перші, на нашу думку, створюють загальнодержавне гарантування прав для всіх громадян, зокрема дітей. Другі – виокремлюють ті гарантії політичного характеру, які є особливо вагомими для досліджуваної категорії суб'єктів права. Дослідимо їх детальніше.

До основних загальногромадянських політичних гарантій, які є суттєвими для дітей дошкільного віку, слід віднести: демократичні цінності, що панують у державі, принцип рівності громадян, паритетність у відносинах «людина-держава», забезпечення національної безпеки.

Демократія є фундаментальною цінністю сучасного суспільства, забезпечує право людини на індивідуальність, створює можливість гарантування прав та свобод кожної людини. Державна влада, що функціонує на принципах демократизму, забезпечує втілення волі народу у політичній і правовій сферах. Отже, лише демократія може слугувати належним гарантом дотримання цінностей суспільства у державно-владній діяльності. Демократичні цінності, ґрунтуючись на ідеях плюралізму, забезпечують можливість вибору для особи.

Для наймолодшого покоління, яке тільки починає зростати та розвиватися, саме плюралізм у підходах до його виховання, а не єдина державна ідеологія, яка нав'язується певною політичною елітою, виступає аксіологічною формою світобуття. Право вибору не реалізовується дітьми особисто, а їхніми батьками чи особами, які їх замінюють. Це право полягає, зокрема, у виборі імені, місця проживання, мови спілкування, традицій сім'ї та особливостей морально-релігійного виховання дитини, вільного вибору форми та виду дошкільної освіти тощо.

Ідеали демократії втілюються в суспільно-політичному устрої держави загалом та організації функціонування її законодавчих, виконавчих та судових органів зокрема. Демократичні цінності полягають у тому, що: а) державна влада репрезентована системою її органів, які зобов'язані здійснювати діяльність, спрямовану на захист прав і свобод людини, дитини; б) демократична держава не лише застосовує механізм захисту цих прав, але передусім налаштована на створення ефективного превентивного механізму для недопущення порушень прав та свобод, у т. ч. дітей будь-якої вікової групи; в) державний примус застосовується тільки з метою притягнення винних до відповідальності та недопущення в майбутньому дій, які б призводили до порушення прав та свобод дітей; г) на рівні з державою надано можливість впливу на становлення молодшого покоління й іншим групам, зокрема громадським організаціям, національним меншинам, етнічним групам, територіальним громадам тощо; д) контроль з боку суспільства для запобігання можливості узурпації влади та впровадження єдиної, основної, панівної ідеології.

Принцип рівності є фундаментальною засадою функціонування не тільки певної національної держави, але й всього цивілізованого співтовариства. Передусім він передбачає недопущення дискримінації за будь-якою ознакою. Міжнародні норми визначають рівність як один з основних у політико-правовому житті, зокрема: ст. 1, 2 7 Загальної декларації прав людини, ст. 14, 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та інші. Стаття 24 Конституції України вказує на загальний принцип рівності перед законом і неприпустимості встановлення на підставі будь-яких соціальних або особистих причин привілеїв чи обмежень.

Недопущення порушення принципу рівності проявляється щодо дітей дошкільного віку в такому:

- рівність при народженні, враховуючи недопущення можливості батьків на селекцію статі чи вибору особливостей генетики майбутньої дитини;
- рівність у наданні рівних можливостей розвитку чоловіків та жінок, або й встановлення можливості в майбутньому дитині обирати свою стать;
- рівність дітей незалежно від особливостей зачаття та народження, рівність між дітьми, народженими природним шляхом, і тими, які народилися за допомогою новітніх методик у сфері медицини та біотехнологій (запліднення *in vitro*, сурогатне материнство);
- рівність дітей незалежно від їхнього фізичного та психологічного здоров'я;
- рівність дітей незалежно від місця народження, громадянства, етнічного походження;
- рівність дітей незалежно від того, в якій сім'ї вони народилися чи виховуються, враховуючи дітей, народжених поза шлюбом, у неповних сім'ях, дітей з ЛГБТ-спільнот, дітей, чиї батьки мають проблеми з гендерною ідентичністю (трансгендери) тощо.

Проблеми національної практики в аспекті забезпечення рівності відзначають респонденти нашого опитування. Так, 41% опитаних вважає, що в дітей досліджуваної групи вже існують перепони через відсутність принципу рівності (Додаток Б.6).

Паритетність відносин «людина-держава». Сучасна держава – це правова держава, де свобода людини, її інтереси є найвищим прагненням для влади. Тому значущим є відхід від патерналістської теорії політичних відносин, де держава вказує, яким чином людина має діяти, та чітко контролює всю людську діяльність. Свобода окремої людини визначає її відносини із суспільством та органами державної влади. Держава втручається в процес тільки з метою недопущення порушень прав та інтересів інших осіб або зазіхань на інтереси суспільства, народу чи національні інтереси. В інших

випадках свобода людини – ось що визначає її поведінку. Домінування влади над людиною, бюрократичне свавілля над людиною – це ті відносини, що визнаються неприпустимими.

Останні події в нашій державі та загальне міждержавне напруження по всьому світу ставлять в один ряд з демократичними цінностями ще одну політичну гарантію – *забезпечення національної безпеки*. У теоретико-правовому аспекті її слід розуміти як захищеність життєво важливих інтересів, прав і свобод особи, суспільства, держави та довкілля від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Стаття 3 Закону «Про національну безпеку України» визначає, що «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій» [142].

Національна політика щодо захисту внутрішніх та зовнішніх інтересів держави націлена на захист інтересів кожного її громадянина незалежно від віку. Держава створює на політичній карті світу таку ситуацію, яка дозволяє їй економічно розвиватися, при цьому існувати як цілісна, суверенна, незалежна держава, суб'єкт міжнародного права. Самозбереження держави та народу – основна мета політики національної держави в умовах глобальної політико-правової кризи.

Антропологічними політико-державними цінностями мають виступати забезпечення державного демократичного устрою, усталеного конституційного ладу, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність державних кордонів. Відвернення загроз екологічного, економічного, інформаційного, територіального, військового характеру вагомим є не лише для дорослих членів

суспільства, але й для дітей, які під час конфліктів виступають першими жертвами, тому що самотійно не можуть себе захистити.

Дослідники доводять, що проблема досягнення достатнього стану гарантування національної безпеки зумовлюється: по-перше, стрімкими змінами в житті самої України, де поряд із деякими позитивними моментами виступають нові негативні економічні, військово-політичні й суспільні процеси, що становлять небезпеку розвитку державності; по-друге, необхідністю об'єктивно і реалістично визначити місце України у міжнародному співтоваристві, не тільки скоригувати, а й подолати політичні стереотипи, що склалися ще у період конфронтації і «холодної війни», забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО; по-третє, нагальною потребою перегляду шляхів і засобів гарантування національної безпеки з урахуванням змін, що відбуваються як у світі, так і безпосередньо у державі [4, с. 261].

Окрім визначених загальних громадських політичних гарантій у контексті нашого дослідження є доцільним говорити про спеціально-правові політичні гарантії, що мають для дітей досліджуваної вікової категорії як для суб'єктів права особливу цінність.

Є актуальним створення та забезпечення належного функціонування *ювенальної державної політики*. Її слід розуміти як системну діяльність держави у відносинах з особистістю, дитиною, дитячим рухом, що ставить за мету створення сприятливих умов для зростання, становлення, життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку дитини, реалізації її творчого потенціалу.

В Україні нині активно обговорюється питання ювенальної юстиції, проте звертаємо увагу, що ювенальна політика є значно ширшим поняттям, оскільки окрім вказаного механізму включає систему заходів, спрямованих на створення спеціальних інститутів, що дозволяють державі активно впливати на процес виховання, навчання дітей, забезпечення їм належних побутових умов життя.

Наступним актуальним питанням є збалансована та продумана *демографічна політика*. «Принципова особливість демографічної політики полягає у впливі на динаміку демографічних процесів не прямо, а опосередковано, через людську поведінку, через прийняття рішень у сфері шлюбу, родини, народження дітей, вибору професії, сфери зайнятості, місця проживання. Заходи політики впливають як на формування демографічних потреб, що обумовлюють специфіку демографічної поведінки, так і на створення умов для їхньої реалізації» [19, с. 71]. Особливої складності демографічній політиці як частині соціального управління надає необхідність враховувати й погоджувати інтереси різних рівнів: індивідуальних, сімейних, групових і суспільних; регіональних і загальнодержавних; економічних, соціально-політичних, екологічних і етнокультурних; найближчих, середньострокових і довгострокових.

Зауважимо, що вирішення демографічних проблем – це не лише підвищення народжуваності. Дослідники стверджують, що політика, яка обирає своїм пріоритетом підвищення народжуваності й спрямована лише на досягнення швидкого результату, є хибною. Вона обов'язково спричиняє деформацію «календаря народжень», а отже – резонансну криву народжуваності. Такий підхід своєю чергою активізує такий негативний чинник, як зростання вартості інфраструктур дитинства, а саме: дитячих медичних, реабілітаційних, освітніх закладів. Гарантії захисту дітей передбачають ефективну політику, спрямовану не тільки на зростання народжуваності, але й на підвищення рівня життя дітей.

З викладеним вище пов'язана *політика у сфері сім'ї*, тобто створення умов, у яких дитина могла б розвивати себе, подолання фактичного та соціального сирітства, забезпечення рівності прав матері та батька у вихованні дитини, запобігання насильству в сім'ї тощо.

Вагомою є також *державна політика, у сфері екології та охорони здоров'я*. Вона повинна бути спрямована на медичну охорону як матері, так і дитини, оскільки внутрішньоутробний розвиток є досить важливим для якості

життя вже новонародженої дитини. Медична політика щодо дітей повинна містити комплекс гарантій щодо репродуктивного здоров'я жінки, пренатального догляду, годування груддю, ранньої профілактики та розвитку дитини. Вони є вагомими не тільки в суб'єктивному вимірі стосовно окремої дитини, але й національно-політичному, оскільки позначаються на здоров'ї майбутнього покоління.

2.2 Соціально-економічні гарантії прав осіб дошкільного віку

Соціально-економічні гарантії є вагомим чинником забезпечення правового статусу особи, оскільки вони визначають реальність прав та фінансову можливість їх реалізації. Побудова соціальної правової держави передбачає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, передусім життя, здоров'я, свободи, гідності, честі, прав та інтересів особи.

Діти є однією з найбільш уразливих як в соціальному, так і в правовому відношенні груп населення. У період соціально-економічних перетворень діти виявилися найбільш незахищеною соціально-демографічною групою населення. Пріоритетність соціально-економічних гарантій для сучасної України зумовлена тим, що військові дії та складна економічна ситуація в країні спричинили зниження економічного рівня доходів населення, що своєю чергою прямо впливає на можливості реалізації всіх прав. Проведене нами опитування продемонструвало неналежність економічних гарантій для дітей, оскільки про їх недостатність заявило 87% респондентів (Додаток А.6).

У доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини за 2017 рік зазначається, що нині нагальними є питання подолання бідності та досягнення збалансованості інтересів усіх верств населення, підвищення рівня життя та забезпечення доступу всіх громадян до базових послуг, розвитку соціальної інфраструктури та розширення можливостей для самореалізації кожної людини у безпечному, придатному для життя середовищі. Наголошується, що декларування економічних прав та свобод як одного з пріоритетів державної політики і навіть нормативне їх закріплення в законодавстві самі по собі ще не

виступають детермінантами ефективної державної політики, потрібні механізми їх фактичного виконання [194, с. 14].

Соціальний захист громадян – це прямий обов'язок держави, що корелює із процесами євроінтеграції та гуманізації державної політики. Саме соціально-економічна криза спричиняє збільшення категорій громадян, які потребують додаткової соціальної опіки з боку держави і суспільства. Серед них діти як одна з найуразливіших категорій. Проте віднести всіх дітей дошкільного віку до групи соціально незахищених, безумовно, не можна. Потрібен критерій виокремлення таких дітей. Вочевидь передусім варто враховувати соціально-економічне становище сім'ї, в якій живе дитина. Діти не мають можливості самостійно забезпечити себе, сім'ї з дітьми мають додаткове економічне навантаження через чималі витрати на утримання та гідне забезпечення дитини. Тому сім'ї з дітьми потребують додаткових економічних гарантій на утримання дитини. Разом з тим слід вказати на те, що основою добробуту держави, її майбутнього є розвиток майбутнього покоління, тому достатній рівень соціального забезпечення дітей є актуальним питанням національної безпеки кожної держави.

У науковій літературі є загальновизнаною теза про те, що соціальні гарантії сприяють соціальному захисту суб'єктів права.

Так, О. Скакун під соціальними гарантіями розуміє соціальну захищеність людини: реалізацію нею права на певний рівень благополуччя, гарантований рівень заробітної платні, отримання пенсії після досягнення пенсійного віку, допомоги – у разі тимчасової непрацездатності або інвалідності, організацію державою заходів щодо трудової зайнятості населення [170, с. 248].

В. Горин у тлумаченні цих гарантій на перший план виводить економічний чинник. Зокрема, він вважає, що соціальні гарантії – це грошовий еквівалент натурального обсягу споживання ринкових та суспільних благ, який гарантує держава громадянам з огляду на їхні соціальні очікування та можливості економіки [27, с. 73].

Деякі дослідники акцентують на конституційно-правовому аспекті, вважаючи, що «соціальні гарантії – це сукупність юридичних, економічних, матеріальних та інших засобів, що забезпечують реалізацію конституційних зобов'язань держави перед своїми громадянами для задоволення їхніх соціальних потреб, не нижче законодавчо встановлених норм [96, с. 497].

У сучасних умовах соціальної гарантії дітей дошкільного віку можна класифікувати за такими критеріями:

- за рівнем становлення гарантій (закріплені на конституційному, законодавчому, підзаконному, місцевому рівнях);
- за джерелами фінансування (державний, місцевий бюджет, волонтерські організації);
- за тривалістю надання (постійні, тимчасові, одноразові);
- за формою виплати (грошова, дотації, безоплатні послуги, компенсації, пільги);
- за соціальним статусом дитини (для малозабезпечених сімей, для багатодітних сімей, дітей-інвалідів, дітей-внутрішньо переміщених осіб, дітей-мігрантів).

Важливо назвати комплекс соціальних гарантій дітей дошкільного віку, а саме це:

- загальні соціальні гарантії, якими користуються діти як члени суспільства та громадяни держави на основі принципу рівності та соціальної справедливості;
- спеціальні соціальні гарантії для дітей дошкільного віку, які націлені на створення умов для зростання та розвитку цих осіб відповідно до потреб, які має ця вікова група;
- видові спеціальні гарантії, які є необхідними для забезпечення дітей, котрі мають додаткові індивідуальні потреби через певні обставини, в яких вони опинилися. Це передусім діти-інваліди та діти, які втратили годувальника (діти-сироти).

Загальні соціальні гарантії. У широкому розумінні соціально-економічні гарантії прав осіб дошкільного віку реалізуються в контексті побудови соціальної держави. Соціальність держави є основна гарантія визнання і реалізації соціальних прав. Норми права, які гарантують соціальне забезпечення, не можна розглядати у відриві від положення про визнання держави соціальною, політика якої передбачає забезпечення умов для гідного життя і вільного розвитку особистості. Вимоги до соціальної держави передбачають реалізацію конституційного статусу кожної людини, зокрема дитини, показуючи, що гідне життя і вільний розвиток дітей можуть і повинні забезпечуватися сукупністю їх конституційних прав і свобод, гармонійно доповнюють один одного. Принцип соціальної держави конкретизується у закріпленні на конституційному рівні окремих суб'єктивних прав: на працю, сімейне життя, соціальне забезпечення, житло, охорону здоров'я і медичну допомогу, освіту, в реалізації яких бере участь держава.

Суть соціальної держави полягає у створенні умов для реалізації соціальних прав, приведення фактичного стану людини у відповідність до її формально проголошених прав. Цілі політики соціальної держави зумовлюють її обов'язок дбати про добробут своїх громадян, а основний зміст соціального забезпечення полягає в наданні людині засобів до існування. Завдання держави – вишукувати всі необхідні для цього можливості. Очевидно, що якість і рівень соціального забезпечення безпосередньо залежать від зрілості і розвиненості економіки, величини ВВП, зібраних податків, страхових внесків та інших доходів держави і суспільства. Важливо і те, як чітко Конституція визначає роль держави в розвитку не тільки соціальної сфери, а й економіки, особливо у зв'язку з переорієнтацією країни з соціалістичного на капіталістичний шлях розвитку.

Антропологічна мета глобалізованої держави – установлення та реальне втілення ефективної соціальної політики, спрямованої на забезпечення гідного рівня життя кожної особи. Насамперед вона полягає в можливості матеріального забезпечення громадян на достатньому рівні, відповідно до

сучасних запитів та новітніх економічних можливостей. Критерієм визначення ефективності соціальної політики та наближення до реальної соціальної держави є забезпечення соціальних стандартів та гарантій. Тут важливим показником є реальність вказаних стандартів, тобто відсутність розбіжностей між декларуванням прав людини і дитини та можливістю їх реалізації. Соціальне відчуження і бідність є основною причиною порушення прав та доступності їх захисту.

Преамбула Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права акцентує на тому, що «за Загальною декларацією прав людини ідеал людської особистості, вільної від страху та злиднів, можна побачити тільки у разі, якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само як і своїми громадянськими і політичними правами» [110]. Отже, поєднання соціальної та політичної гарантованості прав людини корелює із поєднанням правової та соціальної держави, роз'єднання цих сегментів призведе до руйнації цілісності системи прав людини, але реальне їх втілення забезпечує ефективну державну політику.

Як наголошує Б. Сташків, стратегічними цілями «соціальної політики на державному рівні є: досягнення відчутного поліпшення матеріального добробуту і умов життя людей» [177, с. 2]. Соціальна держава – це та, яка гарантує належне економічне становище кожної людини на рівні усталених на сьогодні соціальних стандартів. Саме останні можуть компенсувати дисбаланс між різними соціальними верствами і групами населення. Добробут забезпечується розвитком економічної сфери, продуктивною працею, ринковими важелями, що своєю чергою убезпечує від соціальних ризиків, тобто випадків, коли певні групи опиняються за межею бідності. Тому гарантувати належний добробут повинна соціальна держава через систему соціального захисту.

Сучасна соціальна держава – це та, яка забезпечує ефективну систему соціального захисту на рівні соціальних стандартів. Їхню суть можна

сформулювати, відповівши на питання про те, чи достатньо на сьогодні забезпечити мінімальний рівень харчування та інших життєвих потреб для того, щоб держава могла позиціонувати себе соціальною. Відповідь на це ключове питання ґрунтується на визначенні дієвості та ефективності соціально-економічних гарантій. Соціальні стандарти повинні забезпечувати гідний рівень життя окремої особи на якісному рівні. Для особи з низьким соціальним рівнем, зокрема для сімей з неповнолітніми дітьми, повинен бути забезпечений рівний доступ до соціальних благ та цінностей.

Соціальна справедливість – первинний принцип реалізації соціальних гарантій. У державі, особливо на етапі економічної кризи, більшість населення потребує додаткових соціальних гарантій. Практично більшість населення перебуває в скрутному економічному становищі, тому державна політика повинна ґрунтуватися на принципі рівності громадян та гарантованості всім доступу до економічних благ. Забезпечення соціальних стандартів є обов'язком держави. Комплекс зафіксованих у законі різноманітних гарантій виступає вираженням обов'язків держави надавати своїм громадянам широке коло прав і свобод, створюючи такі умови і можливості, які дозволяють громадянам реалізовувати ці права і свободи [114, с. 210].

Механізмом втілення соціальних гарантій є соціальне забезпечення, яке полягає в наданні засобів існування особам, які з об'єктивних причин не можуть власними силами добувати такі кошти в обсязі, достатньому для задоволення необхідних життєвих потреб. Ці причини є різноманітними. Вони можуть бути пов'язані з відсутністю або зниженням здатності до праці за віком або станом здоров'я, з неможливістю працевлаштування, з обтяженням сімейними обов'язками та ін.

Діти потребують матеріального забезпечення, оскільки визнаються непрацездатними з огляду на свій вік. Міжнародна спільнота визнала необхідність соціальних гарантій ще 1948 року в Загальній декларації прав людини. Згідно із цим міжнародним актом, «кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання своєї гідності і для вільного розвитку прав в

економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави» (ст. 22) [54]. Основу всіх соціальних гарантій безпосередньо висвітлено у ст. 25 Загальної декларації. Зокрема: «...кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї». У цьому ж документі закріплено положення про те, що материнство і дитинство є підставами для виникнення права на особливе піклування і допомогу.

Тож соціальні гарантії мають бути удосконалені через:

- врахування економічних можливостей держави на передпроектній стадії правотворчості, для реального фінансового забезпечення соціальних гарантій;

- розвиток системи соціального моніторингу як системи спостереження за розвитком соціальних процесів у державі, реальними потребами людини в соціальній сфері, станом реального їх задоволення;

- забезпечення дієвої системи державного нагляду і контролю за дотриманням соціального законодавства;

- створення сприятливих умов для розвитку економічних показників у державі, що охоплює підтримку розвитку бізнесу, подолання корупції, адміністративних перешкод, розвиток кредитування тощо;

- всебічне зміцнення сім'ї як найбільш значимого соціального інституту, який справляє вирішальний вплив на формування малолітньої особи;

- повноцінне вирішення проблем реабілітації, виховання й освіти дітей-сиріт і дітей без піклування батьків;

- реалізація комплексу заходів щодо суттєвого покращення ситуації в галузі виховання і освіти підростаючого покоління як особливої сфери, що вимагає подальшого розвитку;

- трансформація методології збалансованої соціальної і цінової політики, подолання таким чином проблем зубожіння населення;

- реформування системи охорони здоров'я з метою забезпечення доступності медичної допомоги для всіх верств населення.

Спеціальні соціальні гарантії для дітей дошкільного віку.

За даними ЮНІСЕФ, 250 млн дітей у віці до п'яти років у країнах з низьким та середнім рівнем доходу ризикують не досягти свого потенціалу розвитку через крайню бідність та затримку росту [237]. Соціальний захист дітей у правовій державі є одним із найважливіших, визначальних факторів економічного, соціального, культурного розвитку суспільства, характеризує основу соціальної політики держави. Право на отримання соціального захисту стало одним найважливіших елементів правового статусу дитини, і в такій якості закріплено в міжнародних правових стандартах і конституції більшості розвинених країн. У преамбулі Конвенції ООН про права дитини (1989) записано, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування. Наголошується, що «народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи та сповнені рішучості сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя».

Сутність соціальних гарантій дітей дошкільного віку полягає в тому, щоб за допомогою організаційних, правових, фінансово-економічних, соціально-психологічних, організаційних і правових засобів, форм і методів здійснювати підтримку дитини і надавати їй допомогу для задоволення її потреб та інтересів.

У широкому розумінні забезпечення прав і свобод дітей, захист їхніх законних інтересів є прерогативою батьків, і лише в разі недобросовісності останніх, що виразилася в невиконанні зазначених обов'язків або зловживанні ними, держава бере на себе відповідальність за заміщення батьківських функцій. Справді, держава бере на себе безумовну турботу про тих дітей, які не мають сім'ї або позбавлені батьківського піклування. Діти-сироти (зокрема соціальні) перебувають на повному державному забезпеченні в спеціальних установах. Проте в разі неможливості батьків надати дитині належні соціальні

гарантії, таке зобов'язання також бере держава. Тому соціальні гарантії дітей безпосередньо детерміновані сімейними соціальними гарантіями. Це положення конкретизоване нормами Європейської соціальної хартії (переглянутої) 1996 року, у ст. 16 якої визначено, що сім'я є головним осередком суспільства, що підлягає економічному, правовому та соціальному захисту такими засобами, як соціальна допомога та допомога сім'ям з дітьми, фіскальні заходи, надання сім'ям житла, допомога щойно одруженим та інші відповідні засоби.

На нашу думку, соціальний захист дітей має такі особливості:

- розвиток системи соціального захисту дітей відбувається в нерозривному зв'язку з розвитком усіх соціальних інститутів суспільства (материнства, сім'ї, охорони здоров'я, освіти тощо);

- розвиток соціальних інститутів суспільства визначається потребами суспільства в забезпеченні відтворення людського потенціалу, існування нації;

- соціальний захист дитинства детермінується рівнем соціально-економічного розвитку держави і соціокультурними особливостями розвитку суспільства;

- рівень соціального захисту встановлюється не нижче, ніж мінімальний соціальний стандарт для такої категорії осіб.

Рівень забезпечення соціального стандарту полягає у максимально можливому державному гарантуванні в межах тих ресурсів, якими держава володіє. У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (п. 1 ст. 2) вказано, що «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами» [110].

Щодо соціальних гарантій прав людини на національному рівні суттєве значення має рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2007 р. № 6-

рп/2007 (справа про соціальні гарантії), у мотивувальній частині якого було зазначено, що «...пільги, компенсації і гарантії є складовою конституційного права громадян на соціальний захист і достатній рівень життя кожного» [159]. Фактично цим рішенням Конституційний Суд України констатував, що приймаючи нові закони або вносячи зміни до чинних, не можна звужувати не лише саме право, а й гарантії, завдяки яким право може бути реалізоване.

Також Конституційний Суд неодноразово наголошував, що «передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства» [160].

Отже, можна визначити такі соціальні гарантії у сфері захисту прав осіб дошкільного віку:

- максимально можливе в межах наявних ресурсів збереження базових гарантій забезпечення життєдіяльності та розвитку дітей і мінімізація можливого зниження рівня їхнього життя;

- забезпечення безперешкодного доступу дітей до систем освіти та охорони здоров'я, розвиток різних форм матеріальної підтримки сімей з дітьми;

- пріоритетна увага до проблем дітей, що опинились в особливо важких умовах, дітей-сиріт та дітей-інвалідів, розширення форм допомоги цим категоріям дітей, що ґрунтується на новій доктрині

- гуманізації поводження з такими дітьми на основі поваги до прав дитини і максимально можливої їх інтеграції в сім'ю і суспільство;

- створення механізмів профілактики та соціальної реабілітації дітей в умовах виникнення нових ризиків: безпритульності, поширення насильства по відношенню до дітей, вимушеного переміщення;

- законодавче забезпечення прав дітей і заходів політики по відношенню до дітей, створення адміністративних, організаційних і фінансових механізмів забезпечення прав дітей, підготовка необхідних для цього кадрів.

Мінімальний соціальний стандарт встановлюється на рівні прожиткового мінімуму. Право громадян на достатній життєвий рівень закріплено у ст. 46 Конституції України: «Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» [83]. Це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Цей стандарт має відповідати потребі людини, тому він визначається окремо для дорослого, дітей дошкільного віку та дітей старшої вікової групи. Українське законодавство вказує, що основними принципами формування набору продуктів харчування є: забезпечення дитини повноцінним харчуванням для розвитку організму, забезпечення збереження здоров'я та підтримання життєдіяльності організму людини. Також важливим є урахування особливостей потреб дітей та культурно-побутових потреб особистості [146]. На проміжок часу від 01.01.2019 до 30.06.2019 нормативно визначено, що прожитковий мінімум дитини до 6 років становить 1626 грн, що на 228 грн менше, ніж для дорослої особи.

Ми проаналізували визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 р. № 780 [138] перелік наборів продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп населення, зокрема дітей до 6 років та дітей старшої категорії. Поживний склад середньодобового набору продуктів харчування для дітей молодшого віку визнаний значно меншим, та й вага продуктів для них є також мінімізованою. Зокрема, визначено, що така дитина в рік має

споживати 1,3 кг рисової крупи, 0,9 кг манки і 0,7 кг вівсяної крупи. Особливо вразили стандарти щодо забезпечення одягом, зокрема одна піжама, одні рейтузи чи один демісезонний костюм на два роки, чи один набір для новонароджених. Така норма виглядає сумнівною, особливо з огляду на те, що діти цього віку дуже швидко ростуть.

Прожитковий мінімум передбачає також мінімальний набір послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб дитини. Держава відстоює позицію, що діти цього віку не потребують жодних побутових послуг: ні ремонту взуття, одягу, ні перукарських послуг тощо. Діти можуть тільки шість разів на рік (тобто раз на два місяці) відвідувати заклади культури (театри, кінотеатри, клуби, музеї, парки, зоопарки, заповідники, цирку, музичні установи, бібліотеки тощо).

Вагомість окресленого мінімального прожиткового мінімуму полягає в тому, що саме на його основі «...визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти» [131].

Можна стверджувати, що природа соціальних гарантій має дуальний характер.

З одного боку, соціальні гарантії прав особи безпосередньо залежать від економічних можливостей держави. І. Алебастрова справедливо вважає, що «...ефективність реалізації соціальних прав значною мірою залежить від рівня економічного розвитку держави, кваліфікації і моральних якостей законодавців та державної бюрократії, стану державного бюджету і набагато менше, ніж інших прав – від волі особи, яка володіє правами» [2, с. 31].

З іншого боку, фактично, визначені державою мінімальні потреби не відповідають навіть частково реальним мінімальним потребам дітей для їх зростання та розвитку, не можуть визнаватися належним соціальним стандартом на сучасному етапі розвитку економічної сфери суспільства.

За даними статистики, частка населення з доходами нижче розміру фактичного прожиткового мінімуму в середньому за місяць у 2017 р. становила 35%, серед них 45% – це діти до 18 років [36].

Мінімальні соціальні стандарти для дітей, визнані актуальними, повинні охоплювати такі основні соціальні гарантії: а) доступ до визначеного на національному рівні комплексу товарів і послуг; б) основні гарантовані доходи на дітей, не нижче за національно встановлений мінімальний рівень, які дозволяють забезпечити доступ до харчування, освіти, догляду та будь-яких інших необхідних товарів і послуг (Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення від 2012 року). Недотримання соціальних стандартів, зокрема забезпечення дітей, свідчить про незадовільний фактичний стан діяльності держави у всіх сферах соціальних відносин, не дозволяє стверджувати, що Україна наблизилась до статусу соціальної держави.

Політика фінансування державою соціальних гарантій має відповідати таким критеріям:

- концентрація ресурсів держави на задоволенні пріоритетних соціальних інтересів. Відтак, важливим є оцінювання соціальних інтересів і виокремлення серед них життєво необхідних, без задоволення яких неможливо забезпечити життєдіяльність та прогресивний розвиток громадян і суспільства;

- достатність державного фінансування для забезпечення нейтралізації або відвернення загроз соціальним інтересам як окремого індивіда, так і суспільства загалом. Важливим аспектом є виявлення та оцінювання загроз соціальним інтересам (реальних, потенційних та уявних), визначення способів їх відвернення, нейтралізації чи мінімізації;

- створення дієвого механізму досягнення соціальної безпеки, в рамках якого має розвиватися система фінансового забезпечення соціальних гарантій. Це створює передумови для проведення цілеспрямованої політики захисту соціальних інтересів як індивіда, так і суспільства загалом [27, с. 71].

Окремої додаткової соціальної гарантії потребують діти-інваліди.

У суспільстві поступово утверджується розуміння того, що інвалід – це людина з певними обмеженнями своїх можливостей, яка може досить активно брати участь у всіх сферах соціальної діяльності, а тому повинна мати рівні з іншими членами суспільства права та можливості. Ізолюваність дітей-інвалідів, особливо на початковому етапі життя, не дає їм можливості для належного розвитку. Недосконалість правових гарантій проявляється в усталеному підході до організації освіти таких дітей у спеціальних закладах, зазвичай інтернатного типу. Ізолюваність від однолітків дітей, що мають інвалідність, нетиповий зовнішній вигляд і додаткові потреби, перешкоджає їх включенню в повноцінний освітній процес поряд зі здоровими однолітками. Згодом у них формується страх перед життям у суспільстві здорових людей, який апріорі позбавляє їх можливості самореалізації та самовдосконалення, перешкоджає інтеграції в соціум.

У всьому світі утверджується перехід від медичної моделі інвалідності (особа з проблемами здоров'я, яка потребує опіки, піклування, лікування та співчуття) до соціальної (особа з інвалідністю є активним учасником соціального життя, і саме суспільство повинно пристосуватися до особливостей інваліда, а не навпаки). У зв'язку із цим актуалізуються гарантії прав осіб з інвалідністю, їх можливості самовизначення і відкритого доступу до участі в усіх сферах життя суспільства.

Проблема дитячої інвалідності є актуальною у всьому світі. За даними ВООЗ, інваліди складають 10% населення земної кулі, з них 120 млн – діти і підлітки. За даними Укрстату, в Україні у 2017 р. народилося 47 тис. дітей з уродженими аномаліями (вади розвитку), деформаціями та хромосомними порушеннями [57]. Серед причин такої ситуації називають: екологічні проблеми (від стану навколишнього природного середовища залежить стан здоров'я батьків та новонароджених); біолого-медичні (розвиток біотехнологій та медицини розширює можливості репродукції у зрілому віці, жінкам, що мають патології тощо, виживання дітей з мінімальними життєвими

показниками. Здавалося б, такий технологічний розвиток є прогресивним явищем, однак доводиться констатувати, що він до певної міри сприяє погіршенню стану здоров'я дітей); загрозу зовнішніх глобальних та техногенних факторів (діти набувають інвалідності вже після народження, зокрема унаслідок терористичних актів, воєнних дій, нещасних випадків тощо); соціально-побутові чинники (антисоціальна поведінка батьків, відсутність нормальних умов для здорового зростання).

Доводиться констатувати, що неефективність системи охорони здоров'я значною мірою актуалізує окреслену проблему. У звіті ЮНІСЕФ «Рівні та тенденції дитячої смертності» стверджується, що більшість дітей у віці до 5 років помирають від негативного впливу таких чинників, як ускладнення під час пологів, пневмонія, діарея, неонатальний сепсис і малярія. У середньому, рівень смертності дітей до 5 років серед тих, що мешкають у сільській місцевості, на 50 відсотків вище, ніж дітей, що живуть у містах [266].

За даними Бюро Міжнародної організації праці (далі – МОП), «однією з характеристик української системи охорони здоров'я є значний рівень приватного фінансування, який зазнав впливу від макроекономічної нестабільності. Хоча державні джерела фінансування охоплюють практично всі витрати на стаціонарне лікування, послуги денної допомоги, профілактику і охорону здоров'я, а також управління охороною здоров'я, домогосподарства повинні оплачувати майже всі витрати на фармацевтичні препарати та інші медикаменти і більш ніж третину амбулаторних витрат на лікування. У підсумку 47,1% витрат на охорону здоров'я фінансуються методом прямих виплат «з кишені»» [167].

Інвалідність у дітей означає суттєве обмеження життєдіяльності. Зазвичай вона спричиняє соціальну дезадаптацію, зумовлену порушеннями в розвитку, проблемами в індивідуальних діях, комунікації, сприйняття навчального матеріалу, оволодінні в майбутньому професійними навичками.

Діти-інваліди – це діти, які мають різні відхилення психічного або фізичного плану, що обумовлюють порушення загального розвитку і не

дозволяють дітям вести повноцінне життя. Діти-інваліди як соціальна категорія людей перебувають в оточенні здорових у порівнянні з ними людей і потребують більшою мірою соціального захисту, допомоги, підтримки. Діти-інваліди потребують додаткових соціальних гарантій на оздоровлення та реабілітацію, тому встановлюються права і гарантії дітей і батьків на отримання пенсій і соціальних допомог. Соціальні гарантії дітей-інвалідів реалізуються головню у двох сферах:

1) у доступній сфері охорони здоров'я, оскільки соціальна держава гарантує кожному право на медичну допомогу та медичне страхування, а саме діти-інваліди її особливо потребують;

2) у доступній освітній сфері, яка забезпечувала б рівність в отриманні послуг для такої категорії осіб разом зі всіма учнями, тобто насамперед йдеться про освітньо-виховну інклюзію.

Дітям-інвалідам необхідна така допомога, яка могла б стимулювати й активізувати їх. По суті, йдеться про соціалізацію та інтеграцію дітей-інвалідів у суспільство. Ступінь інтеграції цих дітей у суспільство залежить від рівня їхньої професійно-трудової підготовки, соціально-побутової орієнтації, від участі сім'ї в цьому процесі. В останні роки, на тлі соціально-економічних перетворень, набувають поширення процеси гуманізації та модернізації сучасної освіти, в основі яких лежать питання соціалізації, адаптації та інтеграції дітей-інвалідів, їх соціального захисту.

Рівень цивілізованості суспільства безпосередньо залежить від становища дітей та глибини турботи про них держави і суспільства загалом. Турбота про дітей-інвалідів має свої особливості, адже необхідно забезпечити не тільки розвиток всіх систем і функцій організму, що росте, але й створити умови для максимально можливої адаптації таких дітей в соціумі.

Соціальні гарантії дітей-інвалідів забезпечуються державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм, поряд із тим, що держава дбає про

розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя, розвиток лікувальних та інших закладів.

Соціальні гарантії, окрім медичних та лікувально-оздоровчих заходів, для зазначеної категорії повинні включати соціальну адаптацію. Тобто створення таких умов, за яких дитина-інвалід може належним чином зростати і спілкуватися у соціумі без зайвих фізичних та психологічних обмежень. «Соціальна адаптація особи з інвалідністю – це активний паритетний взаємозв'язок суспільства та особи, який направлений на: з'ясування соціумом можливих умов пристосування до суспільного життя кожного окремого індивіда; приведення поведінки особи до загальноприйнятих норм і цінностей; забезпечення безпечного та економічно стабільного існування в адаптованому середовищі; соціально-психологічну інтеграцію неоднорідних елементів суспільства [175, с. 205].

Соціальні гарантії для дітей-інвалідів передбачають низку заходів: грошового характеру (пенсії, державні соціальні допомоги, грошові компенсації, пільги, наприклад на придбання ліків); заходи медичного та соціально-обслуговуючого характеру.

Отже, соціальні гарантії прав дітей з інвалідністю дошкільного віку – це комплекс фінансово-економічних, соціальних, оздоровчих заходів гігієнічної, лікувально-профілактичної, фізкультурної, психолого-педагогічної, природно-оздоровчої, художньо-естетичної спрямованості в поєднанні з освітньо-виховною роботою для дітей з інвалідністю визначеної вікової групи.

Існує низка проблем, що знижують дієвість та ефективність соціальних гарантій дітей з інвалідністю, практично виключаючи інвалідів із соціального контексту: непристосованість інфраструктури міст для безперешкодного переміщення людей з фізичними обмеженнями, економічні труднощі, проблеми зі спеціальними технічними засобами, дискримінаційні громадські установки і стереотипи. Як бачимо, досить широке коло проблем залишається невирішеним, а отже, є очевидною необхідність розробки нових стратегій і підходів до створення сприятливих умов для такої групи дітей.

Дієвості соціальних гарантій можна досягти, реалізувавши комплекс заходів:

- надання сім'ям з дітьми-інвалідами, які перебувають у скрутних економічних умовах, додаткової фінансової допомоги, послуг і под.;

- розвиток мережі дошкільних установ різних форм власності з гнучким режимом роботи, різного типу і призначення (зокрема для дітей-інвалідів);

- надання можливостей для навчання і виховання дітей-інвалідів з особливостями психофізичного розвитку в навчально-виховних закладах загального типу і розвиток мережі реабілітаційно-виховних установ;

- формування системного підходу до вирішення проблем цієї категорії дітей-інвалідів та створення умов для їх реабілітації, адаптації та інтеграції в сучасне суспільство;

- вдосконалення системи соціального захисту сімей, які виховують дітей-інвалідів.

У групі дітей дошкільного віку, які потребують *додаткових гарантій*, належної уваги потребують *діти-сироти та діти, які позбавлені батьківського піклування*.

Криза сім'ї як найважливішого соціального інституту і пов'язані із цим прояви антигуманізму характерні для всього світу. У ситуації, що склалася, соціальний захист дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, є одним із найважливіших завдань держави й суспільства.

Слід визнати, що в сучасній Україні, як і загалом на пострадянському просторі, не проводиться активної соціальної роботи з неблагополучними дітьми і сім'ями, недостатньо розвинена інфраструктура сімейного влаштування дітей-сиріт, відсутні ефективні заходи з боку держави у сфері правової захищеності дітей. Усе це призводить до того, що зростає кількість дітей, позбавлених сім'ї, батьківського піклування, які виховуються в дитячих будинках, школах-інтернатах, безпритульних дітей, які не бажають повертатися у свої сім'ї, тому що не відчують там тепла і турботи.

Такі твердження ґрунтуються на статичних даних. Зокрема, на кінець 2017 року загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, сягала 70 240 осіб. При цьому, незважаючи на комплекс заходів, які вживає держава, протягом вказаного року усиновлено тільки 2925 дітей [69].

Для забезпечення соціального захисту найбільш уразливих верств населення держава вживає комплекс цілеспрямованих конкретних заходів економічного, правового та організаційного характеру. Незважаючи на те, що засоби і способи такого захисту в останні роки постійно розширювалися, маємо визнати необхідність їх вдосконалення, для підтримання сім'ї, материнства і дитинства, сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування (сім'ї опікунів, піклувальників, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу).

Відповідно до чинного законодавства дитиною-сиротою вважається дитина, в якій померли чи загинули батьки, а «діти, позбавлені батьківського піклування, – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти» [134] (ст. 1 Закону України «Про

забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Соціальні гарантії для такої категорії осіб містять комплекс заходів, що передбачають не лише додаткові фінансові виплати у зв'язку, припустімо, із втратою годувальника та пільги, але й гарантії, які стосуються додаткової соціально-психологічної державної підтримки таких дітей. Зокрема, у Державному стандарті соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, визначено такі основні заходи: «відвідування отримувача соціальної послуги соціального супроводу за місцем його проживання; проведення оцінки потреб отримувача соціальної послуги; складання, коригування та внесення змін до плану соціального супроводу; консультування прийомних батьків, батьків-вихователів, опікунів, піклувальників щодо їх ролі у подоланні дитиною відчуття втрати; організація та проведення індивідуальної, групової роботи з членами сім'ї та дитиною з метою адаптації дитини до умов проживання в сім'ї; психологічна підтримка прийомних батьків; надання допомоги з питань захисту майнових, житлових та інших прав дитини; розвиток вмій та навичок для підготовки дитини до самостійного життя тощо»[37]. Як бачимо, гарантії спрямовані не виключно на дитину, а й передбачають також соціальну підтримку членів сім'ї цієї дитини.

З огляду на сказане можна визначити шляхи удосконалення гарантій соціального захисту дітей дошкільного віку, які є сиротами чи прирівняними до них:

- прийняття комплексної програми соціальної підтримки сім'ї як найважливішого елементу державної політики у сфері захисту прав і інтересів підростаючого покоління;
- забезпечення злагодженості, поступальності та стабільності законодавства у сфері гарантій дітям, що позбавлені батьківського піклування;

- посилення державної соціальної гарантованості економічної підтримки, зокрема у сфері зайнятості для одиноких та багатодітних батьків, батьків-усиновлювачів;
- створення надійного механізму фінансування державної сімейної політики та розгляд можливості фінансування з державного та місцевого бюджету (для прикладу у Львові Комплексна програма підтримки учасників АТО та членів їхніх сімей – мешканців м. Львова [74]);
- реалізація системи заходів з пропаганди і розвитку різних форм сімейного влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків;
- розробка, апробація і впровадження інноваційних технологій роботи із захисту прав дітей, які залишилися без піклування батьків, та створення системи психолого-педагогічного, медико-соціального супроводу дітей;
- розвиток доступних для таких сімей закладів освітньо-виховного, оздоровчого спрямування та дозвілля;
- створення закладів для тимчасового проживання вагітних жінок, матерів із дітьми та забезпечення їм соціально-психологічної, юридичної та іншої підтримки.

2.3 Ідеологічні гарантії прав осіб дошкільного віку

Ідеологічні гарантії прав людини загалом розглядаються в теорії права опосередковано. Науковці приділяють цьому питанню незначну увагу у контексті правового статусу окремої особи, більшу увагу зосереджуючи на такому виді гарантій у випадку, якщо йдеться про культурні права.

На нашу думку, ідеологічні гарантії для дітей молодшої вікової групи мають фундаментальне значення, оскільки від них залежить формування соціально зрілої, компетентної особистості та особи з належним рівнем правової культури.

Молодше покоління традиційно розглядається лише як об'єкт виховання, освіти, соціалізації. При цьому не враховується, що діти – це і

суб'єкт суспільного відтворення. Від цієї соціально-демографічної групи у майбутньому залежить або прогресивний розвиток суспільства, або його деградація. Молодше покоління виступає важливою умовою, засобом і фактором будь-яких соціальних змін та інноваційною силою суспільства. Не слід забувати і про зворотний зв'язок. Суспільство в особі держави встановлює і визначає через політику щодо сім'ї, дитинства соціальний статус, місце і роль підростаючого покоління у світі, що змінюється, а разом із цим і майбутню якість людського потенціалу. Тому ідеологічні гарантії часто інтерпретують через загальну культуру суспільства і його членів, освіченість, суспільну зрілість громадян, рівень суспільної та індивідуальної правосвідомості, система духовних цінностей і орієнтацій [199, с. 555].

Щодо дітей досліджуваної групи ми не можемо визначити роль ідеологічних гарантій як завершений факт, тобто кінцевий результат. Вони створюють основу для майбутнього та сприяють досягненню бажаного результату в більш зрілому віці. Їх значення полягає в тому, що належний соціальний досвід, ціннісні парадигми, імплементовані в ранньому віці, стають для особи усталеними аксіомами, тому лежать в основі формування людської особистості, а в широкому розумінні – культури, зокрема правової, наступних поколінь.

Науковці виокремлюють засоби ідеологічних гарантій. До них О. Скакун відносить: «ідеологічну багатоманітність; розуміння верховенства права як заперечення будь-якого прояву свавілля стосовно людини з боку влади чи іншої людини; визнання людини найвищою цінністю, повага її гідності; відсутність релігійної, расової ворожнечі; демократична суспільна думка; необхідний освітній рівень; вільний доступ до інформації» [171, с. 187–188; 172, с. 73]. А. Колодій та А. Олійник виокремлюють також ідеологічне різноманіття, додаючи до переліку засобів заборону цензури, гарантування будь-якої ідеології, що не заборонена законом, і встановлюють правило, за яким не може визнаватися державою жодна ідеологія як обов'язкова [73, с. 270]. Такої ж думки притримуються і П. Рабінович та М. Хавронюк [153,

с. 247]. О. Петришин вважає, що духовною гарантією прав і свобод людини та громадянина слід розглядати «панування у свідомості людей і суспільства переконання, що в цивілізованому суспільстві саме людина є найвищою цінністю, первинним носієм юридичних потреб та інтересів, головним суб'єктом права, навколо прав і свобод якого формується сучасна правова система» [55, с. 457].

Значення ідеологічних гарантій для дітей дошкільного віку, на нашу думку, полягає в тому, що вони: забезпечують належне соціальне середовище для зростання та розвитку дітей; формують загальнолюдські цінності на основі принципів толерантності, демократизму, рівності, соціальної справедливості; забезпечують ідеологічне підґрунтя для формування громадянського суспільства; сприяють розвитку держави у напрямі багатоманітності, верховенства права, сприйняття особи як абсолютної первинної цінності; формують належну культурну, виховну, соціальну, релігійну, світоглядну, освітню, мовну та інші суміжні сфери світобуття особистості; є засобом впливу на свідомість дитини, дієвим чинником її початкової освіченості та свідомості; вказують на напрям розвитку виховання молодшого покоління та визначає основні засади правової політики у вказаному напрямі.

На нашу думку, слід виокремити ті ідеологічні гарантії, які є особливо цінними для належної реалізації прав дітей саме дошкільного віку.

Створення в суспільстві високого рівня правової культури. Сутність останньої зводиться до формування у громадян поваги до закону, внутрішньої злагоди людей з нормативними приписами. Це передбачає розвиток правосвідомості, широку пропаганду і поширення серед громадян правових знань, створення звички, внутрішньої потреби дотримуватися закону, навичок і умінь дотримуватись правових норм у повсякденному житті. Тільки таке суспільство зможе утвердити в молодшого покоління позитивні правові установки. У дошкільному віці формується розуміння базових правових цінностей, відмежування добра від зла, правди від неправди, виховання поваги

до людей, умінь належної комунікації з оточуючими. Усе це в подальшому сприятиме формуванню правової культури, правової свідомості, морально-ідеологічних патернів, поваги до права, його ціннісного сприйняття, обумовлюють першочергові цінності і непорушність прав кожної людини.

Утвердження морально-етичних традицій сімейного виховання. Сім'я є первинним агентом соціалізації дитини. На міжнародному рівні визнано, що «батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини» [79]. Сім'я є тим осередком, в якому дитина сприймає перший соціальний досвід та формує соціальні навички. Згодом саме вони стануть основою поведінки, зокрема правової, вже зрілої особистості. Тому утвердження традиційних сімейних цінностей, відродження і збереження духовно-моральних традицій у сімейних відносинах і сімейному вихованні, створення умов для забезпечення сімейного благополуччя, відповідального батьківства – це комплекс ідеологічних гарантій, які забезпечують належне психологічне зростання дитини.

Актуальною проблемою глобалізованого суспільства є питання виховання дітей в неповних сім'ях. В Україні кожен другий шлюб закінчується розлученням. Ця проблема є характерною і для економічно розвинених країн. За даними сімейного опитування, проведеного Статистичним управлінням Фінляндії 2017 року, частка дітей, які живуть в одиноких сім'ях, збільшилася на два відсотки і продовжує зростати. 91% дітей до одного року живуть з двома батьками, 9% – тільки з матір'ю [288], а вже в три роки – 89 проживають в повних сім'ях. Незаперечно важливою є гарантія спільного батьківського виховання. Стаття 18 Конвенції про права дитини вказує на те, що держави повинні докладати «всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини» [79]. Принцип рівності полягає в тому, що турбота про дітей, їх виховання – рівне право й обов'язок обох батьків.

Від батьків залежать не лише те, які цінності сприйматиме дитина, але і її розвиток. У Міжнародному дослідженні дорослих PIAAC (Програма міжнародної оцінки компетенцій дорослих) встановлено, що кількість книг у сім'ї складає основу розвитку дитини та відображає накопичений культурний капітал, який в майбутньому переростає в соціальний потенціал. Тобто на майбутнє дитини найбільшою мірою впливає популярність читання вдома, а не економічне становище сім'ї [313]. Розуміючи це, органи влади Фінляндії у межах ідеологічних заходів державного сприяння вихованню дітей передбачили на 2019–2021 рр. подарунком для новонароджених комплект дитячих книжок. У такий спосіб держава намагається гарантувати рівний доступ до розвитку і читання в ранньому віці, розвиток мовних навиків у перші роки життя [17].

Сприяння формуванню ортологічних, народно-традиційних цінностей. Дитина – це соціальна істота, член суспільства, громади та громадянин держави. Отже, виховання дитини на моральних цінностях народної культури сприяє формуванню етнічної, національної ідентичності підростаючого покоління.

Як стверджують дослідники вікової психології (наприклад, Ж. Піаже), уявлення про власну національну приналежність складаються у дитини у віці до 6–7 років. Саме в цей період формуються основи характеру і засвоюються норми поведінки; багато в чому перебіг цього періоду залежить від соціального оточення. Основні змістові компоненти національної самосвідомості дитини формуються на підставі уявлень про свій етнос, відповідних культурно ціннісних орієнтацій, що згодом стає основою особистісно-позитивних відносин з представниками свого та інших етносів. Ідеологічні гарантії формування національної ідентичності, серед яких можливість оволодіти рідною мовою, доступ до культурно-традиційних джерел (байки, казки, пісні, колискові, вірші, приказки) – це психолого-соціальні умови, які сприяють усвідомленню дитиною свого місця серед людей, в соціокультурному просторі, в процесі оволодіння культурними

способами пізнання, переживання і перетворення себе і світу, характерними для цієї нації.

У сучасному українському суспільстві активізувались процеси національно-патріотичного виховання. Їх значення важко переоцінити. Адже саме національно-патріотичне виховання сприяє формуванню таких якостей, як патріотизм, любов до батьківщини, повага до нації, толерантність до інших національних меншин та етносів. Таке виховання є завданням не лише сім'ї, а й передусім дошкільних навчальних закладів, які спроможні виконувати його у різні способи, зокрема через зовнішню атрибутику, що забезпечує візуальне сприйняття дітьми базових положень. До можливих прийомів ми відносимо ознайомлення з образами героїв народних казок, елементами національного костюма, національними музичними інструментами, фольклорними атрибутами свят тощо.

Проте важливо, щоб згадані національні атрибути сприймалися не як елементи минулого, несучасного способу життя, а як чинні ціннісні орієнтири культурного життя суспільства.

Отже, важливою складовою державної політики виховання дітей має стати комплекс дієвих заходів, спрямованих на оптимізацію соціокультурного виховного потенціалу, створення зразкових основних загальноосвітніх програм дошкільної освіти та ціннісно-сміслово і соціокультурне збагачення простору дошкільної освіти через моделювання процесу духовно-морального виховання в дитячому садку на основі вітчизняної соціокультурної традиції.

Засоби формування толерантного ставлення до інших. Толерантність передбачає терпимість до інших поглядів чи дій. Формування толерантності у дітей дозволяє у майбутньому запобігти проявам дискримінації та нетерпимості в будь-якій сфері; передусім йдеться про гендерні, сексуальні, релігійні відносини. Актуальність окресленої проблеми зумовлена значним зростанням кількості проявів агресивного націоналізму і загостренням міжетнічних конфліктів. Ситуація, що склалася, об'єктивно вимагає нової парадигми, побудованої не на послабленні культурної складової розвитку

націй і народностей, а на поглибленому вивченні культурологічної складової і соціальної регуляції використання вільного часу особистості. Саме прояви нетерпимості в сучасному суспільстві провокують ряд глобальних проблем, серед яких війни, тероризм, проблеми бідності, насильства та міграції.

У сучасній соціокультурній ситуації людина перебуває на межі культур, взаємодія з якими вимагає діалогічності, розуміння, поваги до культурної ідентичності інших людей. Єдність знань і культури в історичному плані означає безперервність і поступальність міжкультурних та міжетнічних зв'язків. Тільки особистість може розкрити для себе загальнолюдські цінності, бути здатною до діалогу культур, освоєння загальносвітової і національних культур. Нерідко на ґрунті етнокультурних відмінностей у відносинах між людьми виявляються відчуженість, нерозуміння, агресія. Формування толерантної свідомості і поведінки, виховання миролюбності і взаємної терпимості в суспільстві стало нагальною необхідністю. Суттєве значення, на наш погляд, має виховання толерантності з дитинства, а отже, є актуальним розроблення відповідних програм і методик, орієнтованих на дошкільний вік, для дошкільних освітніх установ.

Ідеологічні гарантії передбачають формування ідеологічної багатоманітності. Так, віддаючи пріоритет вивченню рідної культури, необхідно виховувати шанобливе ставлення до інших культур. Слід враховувати, що в основі знань про звичаї, культурні цінності, стереотипні норми поведінки інших народів має лежати повноцінне оволодіння етнічними особливостями своєї культури: лише людина, яка глибоко поважає і розуміє самобутність свого народу, зможе зрозуміти і прийняти специфіку культурних цінностей інших етнічних колективів. Тому додатковими ідеологічними завданнями агентів правової соціалізації дітей дошкільного віку повинні бути такі: заохочувати доброзичливе ставлення до культурного різноманіття; навчити відкидати негативні оцінки на адресу людей інших культур та приналежності; заохочувати прояви емпатії по відношенню до навколишнього середовища і однолітків.

Окремої уваги заслуговує виховання гендерної толерантності, оскільки в саме дошкільному віці діти починають усвідомлювати свою статеву приналежність. Виховання позитивного ставлення до протилежної статі формує толерантну гендерну поведінку майбутніх дорослих, шанобливе ставлення до жінки, матері, усвідомлення рівного становища чоловіків та жінок.

Державні гарантії забезпечення освітньо-виховного процесу. І на міжнародному, і на національному рівні визнано, що освіта входить у коло актуальних питань. Проте доводиться констатувати, що освіта на ранньому етапі розвитку дитини як важливий чинник її захисту ще отримала належної уваги ні в науковому, ні в політичному аспекті. Програми, орієнтовані на захист раннього дитинства, залишаються недофінансованими, а державні інвестиції в розвиток дітей раннього віку є вкрай недостатніми. До прикладу, у 27 країнах Африки у 2012 р. на дошкільну освіту було витрачено лише 0,01% валового національного продукту [237]. Щобільше, важливість перших років дитини недооцінена громадськістю, а суспільний попит на відповідну державну політику, програми та фінансування є слабким.

Завданням державних гарантій є конструювання такої освітньої системи, в якій дитина отримувала б запас моральних, інтелектуальних, громадських навиків та знань, необхідних для того, щоб адаптуватися до соціокультурних ситуацій, бути готовою діяти в полікультурному поліетнічному середовищі.

Гуманізація освіти спрямована на створення умов для повноцінного особистісного розвитку, самоформування особистості, її самореалізацію через продукування індивідуально-особистісного та соціально-культурного досвіду людства і ґрунтується на ціннісно-смысловій єдності дій педагога і дитини, орієнтиром для яких є дитина як найвища цінність і суб'єкт власного саморозвитку. Сучасна гуманістична концепція освіти базується на ідеї створення передумов для самоідентифікації, самореалізації, саморозвитку дитини як суб'єкта освітнього процесу в умовах впливу соціально-середовищних факторів і покликана забезпечити становлення індивідуальності

дитячої особистості. У цій переорієнтації неминуча гуманізація і самої системи соціального захисту дитинства, в системі освіти визріває ідея захисту і підтримки дитинства засобами освіти, поліпшення його становища в суспільстві, орієнтиром якої є цілеспрямований процес створення умов для ефективної життєдіяльності дитини.

В Україні дошкільна освіта є частиною освітньої системи, тому повинна належним чином забезпечувати важливий первинний етап безперервного процесу. Дошкільна освіта – це цілісний процес, спрямований на: «забезпечення всебічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб; формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду» [133] (ст. 4 Закону України «Про дошкільну освіту»). На початок 2019 року в нашій державі налічується 14,9 тис. дошкільних закладів, в яких навчаються 1,3 млн дітей [41]. Держава при цьому визнає пріоритетність дошкільної освіти та забезпечує умови для її здобуття.

Потребує додаткової державної гарантованості право на освіту шляхом відвідування закладів дошкільної освіти. У більшості регіонів України у закладах дошкільної освіти бракує місць. Зокрема, в Івано-Франківській області 131 дитина претендує на 100 місць, у Львівській – 129 дітей на 100 місць, Полтавській – 127 дітей на 100 місць, Волинській – 126 дітей на 100 місць, у деяких інших областях, а також у м. Київ – 125 дітей на 100 місць [41]. Проведені нами опитування доводять, що групи є переповненими (92%) (Додаток В.5).

В освітньо-виховному процесі дитина засвоює не лише зміст культурного досвіду, але прийоми і форми культурної поведінки, культурні способи мислення. Важливу роль відіграє засвоєння дітьми правил поведінки. У старшій групі закріплюються уявлення про обов'язковість дотримання вимог, які стають нормою поведінки. Тому для дитини, що відвідує дитячий садочок, має бути щодня забезпечений комплекс заходів, спрямованих на опанування норм моральної поведінки в колективі однолітків.

Варто погодитися з тим, що на первинному етапі освітньо-виховного процесу формуються базові цінності. Серед них першою є культура спілкування, що передбачає відповідні знання, навички і вміння будувати свої взаємини з іншими відповідно до гуманістичних норм-регуляторів, вироблених суспільством. Це найважливіший показник вихованості, такий рівень сформованих рис характеру і дій, який дозволяє ефективно вирішувати завдання взаємодії з людьми та формує «правову особу» в майбутньому. По-друге, культура мовлення, оволодіння нормами усної та письмової мови: правилами вимови, наголосу, граматики, слововживання, а також вміння використовувати мовні засоби в різних умовах. По-третє, культура діяльності, тобто виховання у дитини вміння тримати в порядку місце, де вона виконує різноманітні розвивальні вправи і завдання, де вона грає, звички доводити до кінця розпочату справу, бережливо ставитися до іграшок, речей, книг. Важливою складовою загальної культури дитини є культурно-гігієнічні вміння. Дитина має усвідомити, що охайність, чисті обличчя, руки, тіло, зачіска, одяг, взуття – це не лише вимоги гігієни, а й норми людських стосунків [186].

Імпліцитний, неявний характер духовно-морального виховного компонента в зразкових основних загальноосвітніх програмах дошкільної освіти обумовлює необхідність виявлення, уточнення, систематизації і додаткового методичного опрацювання ціннісно-цільової і змістовної складових програм. Це дозволило б проектувати і будувати системну діяльність дошкільних освітніх установ, спрямовану на духовно-моральне виховання дітей в масовій практиці дошкільної освіти, а також забезпечило б послідовність реалізації виховної складової на стадії початкової загальної освіти. Натомість нині у масовій практиці роботи дитячих садків ціннісні і смислові аспекти комплексних програм дошкільної освіти часто виявляються нерозпізнаними і нереалізованими. Наслідком відсутності в програмах спеціальних завдань і змістовних розділів, присвячених духовно-моральному

вихованню, є несистемність роботи дитячих садків з формування ціннісних засад розвитку дітей дошкільного віку.

Також проблемною є інформаційна освіченість сучасних педагогів дошкільної освіти. Про посередність такого фаху свідчать дані опитування серед працівників дошкільних закладів (середній бал 3 із 5) (Додаток В.1). Адже саме інформатизація всіх сфер життя суспільства, на думку дослідників, складає основу інновацій у світовому та вітчизняному соціокультурному просторі. Крім того, сучасні вимоги до фахівців педагогічної сфери зумовлені цілим комплексом новітніх чинників, пов'язаних із глобальним технологічним прогресом. Серед них: формування глобального комунікаційного простору, інтенсивний розвиток та модернізація засобів масової комунікації, широке залучення молодого покоління, передусім дітей, до процесу споживання продукції мас-медіа, посилення ролі медійних засобів в організації освітнього процесу, а також деструктивні впливи сучасного медіа-простору на свідомість дитини, її психоемоційну сферу. Тому педагоги, зокрема вихователі дошкільних закладів, повинні не тільки бути готовими сприймати великі обсяги інформації, а й уміти працювати з нею, грамотно і коректно використовувати її в освітньому процесі на основі медіа-засобів та медіа-технологій, це сприятиме опануванню дітьми дошкільного віку медіа-грамотності та основ медіа-культури [86, с. 210].

Одним з істотних ресурсів оптимізації соціально-культурної адаптації дітей дошкільного віку до нових для них реалій життя і культурних цінностей в процесі освіти є культурно-дозвільна діяльність, що має здатність стимулювати процес соціалізації і самореалізації особистості дитини. Це досягається завдяки реалізації креативно-освітнього потенціалу культурної діяльності, синтезу навчального і позанавчального часу, забезпечення сімейного дозвілля, коли діяльність освітньо-виховної системи, що виконує переважно функції соціалізації, функціонально і змістовно доповнюється культурно-дозвільною діяльністю, більш успішно забезпечує самореалізацію особистості.

Опитування педагогів дошкільної освіти доводять незадовільний рівень якості державних освітніх програм (Додаток В.2) та низький рівень якості державного методичного забезпечення для дошкільників – 76% (Додаток В.3).

Отже, комплекс дієвих ідеологічних гарантій та організація належного освітнього-виховного процесу для дітей дошкільного віку можуть бути забезпечені виконанням таких актуальних завдань: інвестування в розвиток раннього дитинства в кожній країні як один з пріоритетів державної політики; створення додаткових закладів дошкільної освіти; удосконалення інфраструктури дошкільних закладів шляхом забезпечення комфортних умов перебування в них; створення інклюзивних освітніх програм та дотримання принципу рівності освіти для всіх, зокрема забезпечення інфраструктурної доступності; досягнення високого рівня якості освітніх програм і їх методичного забезпечення, зміст яких дозволить педагогам будувати освітній процес відповідно до сучасних вимог і рівня розвитку суспільства; систематичне оновлення Базового компонента дошкільної освіти [6].

До слова, чинним залишається Базовий компонент, прийнятий ще 2012 року. З того часу в Україні кардинально змінилась суспільно-політична ситуація, відбулись радикальні зміни. У контексті нашого дослідження, найбільш значущими є курс на євроінтеграцію, зовнішні воєнні втручання, інформаційні війни тощо. Усе це зумовлює необхідність переглядати Базовий компонент, принаймні один раз на три роки, що слід вважати нагальною вимогою сучасного глобалізованого суспільства. Пропонуємо оновлення чинного Базового компонента дошкільної освіти в таких напрямках: 1) знайомство з культурою свого народу як необхідна умова інтеграції в інші культури; 2) формування у вихованців уявлень про різноманіття культур у світі, виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей; 3) розвиток умінь і навичок вирішувати розбіжності і конфлікти ненасильницькими способами, зокрема виховання толерантного сприйняття інших; 4) установка на ціннісне ставлення до всього живого, до інших людей, до самого себе; 5) включення дитини в структуру природоохоронного

простору, що захищає її від впливу негативних екологічних факторів, сприяння у формуванні суб'єктивного досвіду фізкультурно-оздоровчої та оздоровчої діяльності; 6) забезпечення первинної комп'ютерної грамотності (нині вона входить до варіативної, тобто вибіркової частини Базового компонента); 7) активізація духовно-морального розвитку дітей дошкільного віку.

2.4 Правові гарантії прав осіб дошкільного віку

2.4.1 Нормативно-правові гарантії. Досліджувані вище види гарантій забезпечують реалізацію прав дітей. Проте саме юридичні гарантії створюють досконалий механізм повного впровадження норм права в реальність.

У науковій літературі не досягнуто єдиного розуміння поняття юридичних гарантій.

Деякі науковці вважають, що юридичні гарантії – це правові норми та інститути, які забезпечують можливість безперешкодного здійснення прав особи, їх охорону, а в разі протиправних посягань – захист і поновлення юридичної гарантії, встановленої Конституцією та іншими законами України [199, с. 555]. Подібної думки дотримується багато дослідників, зокрема М. Малейн [100, с. 43], М. Баглай [5], К. Волинка. Останній розуміє їх як «засоби безпосереднього використання, додержання, встановлення і застосування норм права» [21, с. 20].

Дещо іншої позиції дотримуються науковці, які під юридичними гарантіями розуміють не лише засіб реалізації норм права, а й встановлений державою порядок діяльності державних органів та установ, громадських організацій, спрямований на запобігання посяганням на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення до відповідальності за порушення цих прав, а також припинення таких посягань (А. Міскевич) [109, с. 16].

Юридичним гарантіям властива низка ознак. Серед них Т. Заворотченко виокремлює такі: нормативність, що передбачає загальноприйнятим

визначення гарантій лише в текстах нормативно-правових актів; системність, яка полягає в тому, що всі юридичні гарантії нерозривно пов'язані між собою; комплексність, тобто в реальному житті юридичні гарантії діють спільно; мають постійний та реальний характер [53]. В. Пересунько основними ознаками юридичних гарантій вважає комплексність, повноту, дієвість та ефективність [120].

Ми солідарні із дослідниками, які під юридичними гарантіями розуміють не лише спосіб закріплення норм права, але й комплекс умов та спеціальних правових способів і засобів, які визначають умови і порядок безперечної реалізації прав дітей, їх охорону та захист.

Отже, *правові гарантії прав осіб дошкільного віку* – це закріплені в джерелах права норми, які визначають сукупність умов і регламентують порядок реалізації прав дітей цієї вікової групи, а також визначають особливості охорони, захисту цих прав та їх відновлення у разі порушення.

Правові гарантії мають системний характер та поділяються на нормативні та інституційні.

До нормативних гарантій прав дитини відносять нормативно-правові акти, які регулюють статус дитини та вказують на найважливіші умови забезпечення охорони та захисту прав і свобод дитини, що мають загальнообов'язковий характер. Інституційні юридичні гарантії прав осіб дошкільного віку – це застосовувані спеціальними, такими, що функціонують у сфері дитинства, державними органами, установами, інституціями засоби забезпечення реалізації дітьми цієї вікової групи своїх прав.

Розглянемо комплекс матеріальних юридичних гарантій прав дітей зазначеної групи. За рівнем їх застосування можна розрізнити міжнародні та національні (конституційні та галузеві) гарантії.

Міжнародні гарантії визначаються комплексом міжнародних нормативних актів, що стосуються правового статусу дітей, та міжнародних актів, які регулюють діяльність міжнародних інституцій у сфері дитинства.

Загальна декларація прав людини, прийнята 1948 року, визначила міжнародний порядок дотримання прав людини та стала основою для національних систем права більшості держав. Норми, визначені в Загальній декларації, отримали більш детальне обґрунтування в міжнародних актах різного рівня. Зауважимо, що хоча стосовно дітей, зокрема дошкільного віку, цей документ конкретних положень не формулює, його всезагальна спрямованість на забезпечення гідного життя людини є безсумнівно значущою і актуальною у контексті нашого дослідження.

Те, що дитина є особливим учасником суспільних відносин та потребує посиленої правової уваги, міжнародне співтовариство визнало ще 1959 року, прийнявши Декларацію прав дитини [32]. У преамбулі цього документа вперше зазначалося, що внаслідок своєї фізичної і розумової незрілості дитина потребує спеціального піклування, зокрема належного правового захисту, зокрема до і після народження. Декларація формулює 10 принципів, яких повинні дотримуватись батьки, окремі громадяни, органи державної влади для забезпечення дітям щасливого дитинства та можливості реалізувати передбачені цією Декларацією права і свободи на досягнення свого особистого блага та блага суспільства.

Історична значущість цього документа є беззаперечною. Проте проблема полягає в тому, що в контексті міжнародного права такі, серед інших, документи, як декларації міжнародних організацій, належать до так званого «softlaw» і у формально-юридичному аспекті не є тим непорушним правом, яке зобов'язує державу діяти в певний спосіб. Разом із тим, згадана Декларація на міждержавному рівні набула характеру універсального й ефективного механізму та інструменту захисту прав дитини [193].

Упродовж 1966 року ООН приймає низку важливих міжнародних пактів. Для досліджуваної категорії суб'єктів права особливо актуальним є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [110]. Зокрема, ст. 10 цього документа формулює такі норми: сім'ї має бути надано охорону та допомогу; сім'ї з несамотійними дітьми підпадають під посилену увагу;

матерям до і після пологів має надаватись особлива охорона та оплачувана відпустка; діти мають бути захищені від економічної та соціальної експлуатації.

Стаття 12 згаданого пакту визнає право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я. Безпосередньо раннього віку стосується вимога до держав-учасниць вживати заходів для скорочення мертвонароджуваності та дитячої смертності, забезпечення здорового розвитку дитини. Стаття 13 згадує про обов'язковість початкової освіти.

У 1989 р. було прийнято загальний спеціалізований міжнародний документ у сфері дитинства обов'язкової дії – Конвенцію про права дитини. Визнаючи цей документ, держави вже не сприймають дитину виключно як суб'єкта, який перебуває під владою батьків чи родини. Дитина стає самостійним суб'єктом права, визнається її правовий статус.

Цінність цього документа передусім полягає в тому, що він визначає права дитини. Крім того, в ньому окремо вказано на вагомість гарантій. Зокрема, ст. 4 містить норму, відповідно до якої держави зобов'язані вживати всіх законодавчих, адміністративних та інших заходів, необхідних для реалізації визначених у цій Конвенції прав. Для забезпечення економічних, соціальних і культурних прав держави-учасниці вживають таких заходів у максимальних межах наявних у них ресурсів і, за необхідності, в рамках міжнародного співробітництва» [79].

Існують також міжнародні документи, які регулюють окремі аспекти статусу дитини, зокрема перебування її в сім'ї. Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях (1986) встановлює гарантії прав дітей через їхній сімейний статус. Стаття 2 цієї Декларації містить справедливую тезу про те, що «благополуччя дитини залежить від благополуччя сім'ї». У ст. 4 це положення знаходить логічне продовження. Зокрема, в ній чітко вказується на те, що «якщо батьки не виявляють турботи про свою дитину або така турбота не є

належною, то слід розглянути питання щодо піклування про дитину з боку родичів батьків дитини, про передачу дитини на виховання в іншу сім'ю або про усиновлення, або, в разі необхідності, про поміщення дитини в спеціальну установу» [34].

Декларація про захист жінок і дітей у надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів [33] націлена на гарантування прав цивільного населення під час збройного конфлікту. У документі визнається, що діти занадто часто зазнають тяжких страждань унаслідок збройних конфліктів та прирівняних до них дій. Незважаючи на те, що зазначені міжнародні норми визнаються державами, проблема залишається невирішеною. За даними ЮНІСЕФ, понад 34 млн дітей, що живуть в умовах конфліктів або надзвичайних ситуацій, не отримують необхідного захисту, зокрема 6,6 млн дітей у Ємені, 5,5 млн дітей у Сирії та 4 млн дітей у Демократичній Республіці Конго. На сході України приблизно 500 тис. дітей зазнають наслідків збройного конфлікту і потребують невідкладного захисту та гуманітарної допомоги, зокрема доступу до чистої питної води, безпечного середовища для навчання, якісної охорони здоров'я та психосоціальної підтримки [198].

Заслуговує окремої уваги такий міжнародний регіональний документ, як Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року. У преамбулі цієї Конвенції акцентовано увагу на вагомості гарантій прав дітей. Зокрема, йдеться про те, що права й інтереси дітей мають бути забезпечені, серед іншого, і в судовому процесі під час розгляду справ з питань сімейних відносин, що заторкують їхні інтереси [44].

Питання про працю дітей в дошкільному віці, на перший погляд, не є актуальним. Однак експлуатація дітей, їх рабство, продаж, примус до праці, включаючи і тих, які ще не досягли 6–7 років, є для багатьох країн, особливо «країн третього світу», нагальною проблемою. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182, що прийнята МОП 17 червня 1999 р., закликає держави вжити гарантій для

«недопущення залучення дітей до найгірших форм дитячої праці та надання необхідної та належної прямої допомоги для припинення заняття дітей найгіршими формами дитячої праці, для їхньої реабілітації і соціальної інтеграції» [77].

Торгівля і сексуальна експлуатація дітей – це ще одна гостра проблема сучасного права. За даними останнього моніторингу стану дітей у світі, 300 млн дітей молодше п'яти років зазнали насильства [237]. У Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р.), вказано, що ефективність протидії торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і боротьби з нею, може бути забезпечена лише із застосуванням міжнародного підходу у країнах походження, транзиту і призначення, що включає заходи, спрямовані на запобігання такій торгівлі, покарання осіб, що займаються нею, і захист потерпілих від такої торгівлі, зокрема захист міжнародно визнаних прав людини [76].

Враховуючи глобальний характер проблеми експлуатації дітей, 2000 року ООН прийняла Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, за яким кожна держава-учасниця має забезпечити, щоб такі негативні дії були повною мірою охоплені національним кримінальним правом, незалежно від того, чи були ці злочини вчинені на національному або транснаціональному рівні, в індивідуальному чи організованому порядку. Акти такого характеру існують і на європейському рівні. Це, зокрема, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007) [81].

Національне законодавство ґрунтується на згаданих вище міжнародних стандартах і міжнародних нормах та орієнтоване на найкращу охорону і захист прав дитини. Комплексний механізм державного гарантування складається з багатьох взаємопов'язаних компонентів:

- правовий механізм: прийняття нормативно-правових актів, рішень органів державної влади, місцевого самоврядування, спрямованих на формування і реалізацію державної програми охорони та захисту дітей; розробка і прийняття державних цільових програм;

- організаційний механізм: діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, структурних підрозділів та колегіальних органів, що займаються проблемами дітей та діють у сфері охорони дитинства;

- інформаційний механізм: проведення щорічних слухань про становище дітей; різнопланові дослідження з проблем дітей; здійснення моніторингу у сфері охорони дитинства; інформування громадськості з питань формування та реалізації програми; вплив медіа-простору, статусу дітей на окупованій території та у зоні ведення воєнних дій, переміщених дітей;

- соціальний механізм: діяльність національних організацій, дитячих та спортивних громадських організацій, соціальних та інших громадських інституцій в інтересах дітей;

- фінансовий механізм: виділення в державному і місцевому бюджетах цільових коштів на фінансування реалізації інтересів дітей.

Конституційно-правові гарантії, що містяться в конституційних нормах, мають провідне значення. Вони забезпечують регулювання найбільш важливих суспільних відносин. Подібно до того, як конституційне право займає чільне місце в системі національного права, конституційно-правові гарантії відіграють визначальну роль у всій системі юридичних гарантій.

Проаналізуємо практику країн Європи. Лише три держави-члени Ради Європи не мають конституційного положення про статус дітей: Франція, Норвегія та Великобританія. Конституції 43 держав-членів Ради Європи містять положення, що стосуються дітей або їхніх прав у певній формі. Зокрема, найпоширенішим з них є право на освіту. У семи державах (Боснія і Герцеговина, Кіпр, Данія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако та

Нідерланди) положення про освіту є єдиним конкретним положенням конституцій. У 18 конституціях закріплено положення про рівний статус дітей, а 17 держав-членів визнають право дітей на захист від економічної експлуатації. Третім специфічним для дитини правом, яке безпосередньо визначено на конституційному рівні, є право на захист від шкоди. Хоча деякі конституції відносять дітей до уразливої групи, що потребує особливого захисту.

Завданням національного законодавства про охорону дитинства визначено «розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні» [145].

Концептуальним є Закон України «Про охорону дитинства». Відповідно до нього охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Основні положення державної політики у цій сфері орієнтовані на забезпечення найкращих інтересів дитини через «реалізацію прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні» [145].

Така позиція є характерною для національних актів багатьох держав. Зокрема, у ст. 9 акта «Діти і молоді люди» Австралії зазначається, що «у будь-яких діях або рішеннях, що стосуються конкретної дитини або молодої людини, безпека і добробут дитини чи молодої людини мають першорядне значення» [226]. Нормативний акт визначає принципи та основні засади статусу дітей, права та свободи дитини, аспекти охорони та захисту сімей з дітьми і дітей у сім'ях, встановлює аспекти взаємодії людини і суспільства, зокрема в освітній сфері, залучення дітей до опанування історичного та культурного спадку, встановлюють категорії людей, які потребують особливого захисту держави, вказують на відповідальність за порушення законодавства у сфері дитинства.

Перевагами цього закону, на нашу думку, є те, що він визначає основні стандарти у сфері охорони і захисту дитинства, дає тлумачення низці термінопонять, встановлює систему заходів щодо охорони дитинства в Україні, визначає основні права дитини, розглядає правові аспекти виховання дитини в сім'ї. Загалом позитивно оцінюючи вказаний документ, звернемо увагу на ряд недоліків:

- відсутність конкретики, перевантаженість свого роду «декларативними гаслами»;

- змістові повтори і дублювання інших спеціалізованих актів, зокрема Сімейного кодексу України, законів України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [134], «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» [132] та іншими;

- відсутність диференційованого підходу до визначення статусу дітей різних вікових груп, тобто урівнюються статуси новонароджених дітей, дітей старшої дошкільної групи, шкільної групи та підлітків. Вочевидь, такий підхід спричиняє не виправдано узагальнену дію закону;

- акцент лише на основних правах та свободах дитини, поряд із тим, залишення поза увагою інших вагомих прав цієї групи суб'єктів права;

- невизначеність гарантій прав або відсилання до інших нормативно-правових актів, які мають гарантувати певне право, що своєю чергою спричиняє прогалини в регулюванні або ж утруднює пошук відповідної правової норми.

Правовий статус дітей, що опинилися в складному соціальному становищі, регулюється також спеціалізованими актами.

Сферу освіти для цієї категорії осіб регулює загальний нормативний акт – Закон України «Про освіту» та спеціальний законодавчий акт – Закон України «Про дошкільну освіту» [133]. У ст. 11 Закону України «Про освіту» дошкільну освіту визначено як первинну складову цілої системи освіти і, серед іншого, вказано на роль батьків в освітньому процесі.

Характерною рисою дошкільної освіти як юридичної гарантії розвитку та виховання дитини є поєднання зусиль держави та батьків. При цьому визначається, що пріоритетною є роль саме останніх. Вони не лише мають право на виховання, але й обов'язок. Законодавство закріплює за ними відповідальність за здобуття дітьми дошкільної освіти. Для цього їм надано можливість обирати способи та форми здобуття освіти дітьми. Держава ж через публічні органи забезпечує освітній дошкільний процес, тобто створює організаційні та фінансові гарантії для реалізації права дитини.

Спеціалізований закон про дошкільну освіту структурований таким чином, що має можливість регулювати ширшу сферу, ніж виключно освіту дітей; він містить основні поняття, принципи та методи державного визнання статусу дітей молодшої вікової категорії. Зокрема, у статтях 4, 5 Закону визначено такі державні гарантії: всебічна допомога сім'ї у розвитку, вихованні та навчанні дитини; забезпечення доступності і безоплатності дошкільної освіти; забезпечення Базового компонента дошкільної освіти; піклування про збереження та зміцнення здоров'я, психологічний і фізичний розвиток дітей; сприяння розвитку та збереженню мережі закладів дошкільної освіти; забезпечення рівності типів і форм власності закладів.

Дошкільна освіта спрямована не тільки на виховання молодшого покоління, а й, головне, на розкриття з раннього віку задатків, нахилів, уподобань дитини. Вагомим є виховання моральних цінностей та набуття життєвого досвіду, «виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля»[133] (ст. 7 Закону України «Про дошкільну освіту»).

Однак підзаконний нормативний акт, що покликаний розширювати законодавчо встановлені норми, має, на нашу думку, суттєвий недолік. Передусім є важливим встановити той початковий рівень знань, розуміння та

навиків, які необхідні дитині в сучасному середовищі для здобуття подальшої освіти. Якщо закон декларує низку вагомих положень, зокрема зазначену вище потребу виховання, здобуття моральних цінностей, соціалізацію, засвоєння традиційних культурних патернів, мови, толерантного ставлення тощо, то підзаконний акт має предметно розширювати визначені законодавчі засади. Натомість Національна рамка кваліфікацій, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341 [139], на нульовому рівні кваліфікації визначає виключно два компоненти – володіння елементарними загальні знання про себе та довкілля та розуміння найпростіших причинно-наслідкових та просторово-часових зв'язків.

Підсумовуючи, вважаємо за доцільне зробити такі зауваги.

По-перше, є очевидною розбіжність між задекларованими у законі та підзаконному актах положеннями щодо регулювання діяльності у сфері забезпечення прав осіб дошкільного віку.

По-друге, нормативно закріплений рівень оволодіння знаннями для таких дітей, особливо старшого дошкільного віку (5–6 років) є незначним, оскільки вказані рамки кваліфікації не відповідають запитам початкового шкільного середовища. Тому, з огляду на глобалізаційний характер розвитку людства, жорстку конкуренцію та міжнародну інтеграцію, вочевидь є необхідним включити до рамкової кваліфікації нульового рівня такі складові: елементарні інформаційні знання; початкові знання іноземної мови; навички комунікації у дитячому середовищі та з дорослими; основи поваги до національних традицій та любові до Батьківщини; основи безпечної поведінки (особливо актуалізується в час військово-політичної кризи в державі).

Необхідність оновлення законодавства у сфері дітей загалом усвідомлюється і на державному рівні. Постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453 затверджено Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року. Виконання програми, на думку її авторів,

дозволить досягти таких цілей: «удосконалити державну систему захисту прав та інтересів дітей, у тому числі дітей з інвалідністю, інтегрування їх у соціум; поліпшити становище сімей з дітьми, мінімізувати ризики неналежного виховання дітей у сім'ях та вилучення з них дітей; створити дружнє до дітей середовище в суспільстві відповідно до міжнародних зобов'язань; забезпечити для дітей доступність всіх видів якісної медичної допомоги, починаючи з народження; забезпечити не менш як на 95 відсотків імунізацію дітей першого року життя; забезпечити розвиток ефективного, доступного та доброзичливого освітнього середовища, спрямованого на розвиток дитини, її талантів, розумових і фізичних здібностей; реалізувати право кожної дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, на виховання в сім'ї; оптимізувати систему захисту прав та інтересів дітей, які постраждали від жорстокого поводження, зокрема експлуатації та сексуального насильства, забезпечивши охоплення 100 відсотків таких дітей необхідною допомогою; модернізувати систему захисту прав та інтересів дітей, які вчинили правопорушення, шляхом удосконалення превентивних заходів, знижуючи щороку рівень рецидивної злочинності на 2 відсотки; забезпечити раннє виявлення соціальних проблем, запобігання порушенням прав дитини шляхом удосконалення системи соціальних послуг у територіальних громадах; запровадити дієвий механізм урахування думки дитини під час розв'язання питань, що стосуються її життя, збільшивши кількість дітей, охоплених різними формами громадської діяльності, до 30 відсотків» [137]. Високо оцінюючи намагання держави створити дружнє середовище для дитини (особливо у сфері охорони здоров'я), все ж таки змушені констатувати, що багато актуальних напрямів у цільовій програмі не висвітлено. Зокрема, не приділено належної уваги:

- підтриманню стратегії раннього розвитку дитини;
- акцентуванню на стратегії грудного вигодовування дитини;
- підтриманню дошкільної освіти;

- вихованню толерантності в дитячому середовищі, починаючи від дітей з перших років життя;

- актуалізації здорового способу життя з раннього віку, активізації спортивних та фізичних заходів;

- патріотичному вихованню дітей, прищепленню їм з раннього віку ментальних цінностей народу та нації;

- забезпеченню рівності дітей незалежно від народження, зокрема тих, що народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини;

- подоланню проблеми примусової безоплатної праці дітей в домашньому господарстві.

Отже, низка нагальних питань не увійшли в коло пріоритетів державної політики у сфері дітей.

Окрім того, невирішеною залишається окреслена вище проблема відсутності диференційованого підходу до визначення статусу і відповідних гарантій прав дітей різних вікових груп. Наголошуємо, що методологічний підхід, який ґрунтується на зрівнюванні становища дітей різних вікових груп, є абсолютно неприйнятним. Неможливо, застосовуючи однакові прийоми, методи, критерії тощо, регулювати статус майже зрілої особистості (17–18 років) та щойно народженого немовляти. Тому створення спеціалізованого нормативного акта, що стосується дітей молодшої вікової групи, є нагальною потребою. Таким нормативним актом, на нашу думку, має стати Закон України «Про правовий статус дітей дошкільного віку в Україні». Пропонуємо структурно-змістовий опис цього закону:

1. Визначення понять.
2. Принципи правового регулювання статусу дітей дошкільного віку.
3. Правове регулювання статусу ембріону та плоду.
4. Статус новонароджених дітей.
5. Права дітей дошкільного віку.
6. Гарантії реалізації прав осіб дошкільного віку.
7. Сімейна опіка і піклування для дітей дошкільного віку.

8. Ранній розвиток дитини.
9. Виховання та освіта дітей дошкільного віку.
10. Дитина дошкільного віку у соціально-економічних, політичних, духовних та інших суспільних процесах.
11. Охорона та захист дитини від екологічних, соціальних, інформаційних загроз.
12. Діти, народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини.
13. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.
14. Діти дошкільного віку з особливими потребами.
15. Діти та інститути громадянського суспільства.

Прийняття спеціалізованого нормативного акта сприятиме: розвитку молодого покоління відповідно до сучасних соціальних запитів; охороні та захисту дитинства з раннього віку; розвитку освітньо-виховного середовища; створенню умов для інтелектуального, морального, фізичного розвитку дітей раннього віку; консолідації зусиль держави на всіх рівнях та громадянського суспільства для створення належного дружнього середовища для дітей.

З огляду на те, що законотворчий процес є тривалим та трудомістким, а питання потребує негайного регулювання, короткостроковим його вирішенням може стати удосконалення чинного нормативного акта – Закону України «Про охорону дитинства». Пропонуємо включити до нього Розділ III–А «Статус дітей дошкільного віку», в якому більшою або меншою мірою висвітлити зазначені вище питання.

Зауважимо, що визначені в Конституції права та свободи людини і громадянина застосовувані і до дітей. Крім того, Основний Закон містить цілу низку статей, які стосуються статусу дитини. Зокрема, ч. 3 ст. 51 визначає: «Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» [83]. З цього положення можна зробити висновок про те, що сімейні цінності охороняються державою. У контексті нашого дослідження варто відмітити як позитивний факт наявність у Конституції України окремої статті (ст. 52) щодо

статусу дітей. Проте згадана стаття присвячена виключно аспектам рівності, захисту від насильства та опіки над сиротами. Також звертає на себе увагу ст. 53, в якій регулюються питання доступності та безоплатності дошкільної освіти.

Варто акцентувати, що рівень абстрактності конституційно-правових норм не є свідченням їх недосконалості. У цьому проявляється особливість конституційно-правових норм, які покликані регулювати суспільні відносини шляхом закріплення найбільш загальних установок суспільного життя. Це зумовлює необхідність їх конкретизації в нормах з меншим рівнем абстрактності, тобто на рівні нормативно-правових актів спеціального спрямування.

Щодо згаданих вище конституційних норм, застосовуваних у сфері дитинства, зазначимо, що вони можуть бути доповнені або уточнені. Зокрема, було б цілком логічним, якби ст. 52 Конституції України мала б ширшу сферу узагальнення, з можливою подальшою конкретизацією. Тому пропонуємо доповнити її такою нормою: «Законні інтереси дитини мають найвищу соціальну цінність». Ця норма повинна бути розташована на початку статті. Ми наполягаємо саме на такій конструкції, оскільки вона не лише виступає додатковою нормою, а й змінює стратегічні підходи, визначені в Конституції. З огляду на те що ст. 51 не розглядає дитинство окремо від сім'ї, материнства та батьківства, то пропоноване нами положення буде вказувати на першість саме дитинства у випадку виникнення конфлікту інтересів.

Доцільність нашої пропозиції підтверджується результатами опитування двадцяти європейських омбудсменів з прав дітей, наведеними у звіті Венеціанської комісії. Показово, що переважна більшість опитаних вказала на той факт, що якщо права дітей чи норми, пов'язані із цим, включено в Конституцію, то становище дітей стає більш помітним, і забезпечення прав дітей буде більш оперативним у правовому та політичному плані [295].

Разом із тим варто визнати, що більшості актів про права людини, в яких закріплено юридичні гарантії прав осіб дошкільного віку, притаманний такий недолік, як відсутність ефективного механізму їх реалізації. Цей недолік є характерним і для національних, і для міжнародних актів. Доводиться

констатувати, що механізм реалізації прав дітей залишається недосконалим, право на соціальний захист зазвичай має декларативний характер. Попри те, що вагомість юридичних гарантій прав осіб дошкільного віку визнається загалом беззаперечно, забезпечення ефективності зазначених гарантій залишається відкритим питанням.

2.4.2 Інституційно-правові гарантії. Інституційні гарантії поряд із нормативними складають цілісний комплекс заходів, спрямованих на захист прав дітей. У рішенні Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р. вказано, що гарантована Конституцією України рівність усіх людей у їхніх правах і свободах означає «необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод» [158]. Під матеріальними гарантіями слід розуміти розглянуті вище норми правового, нормативного забезпечення, а під інституційними (процесуальними) – процедури, що здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян чи їх посадовими та службовими особами, іншими суб'єктами конституційного права щодо захисту та охорони прав та свобод дітей.

Враховуючи значну кількість інституційних гарантій, згрупуємо їх за такими критеріями:

- за рівнем поширення: міжнародні, регіональні, національні;
- за публічним походженням – гарантії, що здійснюються: органами державної влади, місцевого самоврядування, державними та муніципальними установами; громадськими організаціями, батьками, особами, що їх замінюють;
- за суб'єктом державної влади, що здійснює гарантії: Верховна Рада; Президент України, Кабінет Міністрів України і окремі міністерства, омбудсмен тощо;

- за гілками влади – гарантії, що здійснює: законодавча, виконавча та судова влада;

- за напрямком: гарантії прав осіб дошкільного віку у сфері охорони здоров'я, свободи вираження поглядів, освіти, фізичної культури і спорту тощо;

- за правовим статусом особи дошкільного віку: гарантії щодо дітей з особливими потребами, щодо дітей з особливими освітніми потребами, щодо дітей, що є представниками національних меншин, дітей-мігрантів, дітей-біженців, дітей з-поміж тимчасово переміщених осіб, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з інвалідністю тощо.

Розглянемо деякі гарантії більш докладно.

Міжнародні інституційні гарантії. Передусім це робота ЮНІСЕФ, що діє в 190 країнах світу. Основне завдання цієї організації – це захист дітей та допомога їх виживанню. Цей орган ООН, на підставі набутого досвіду, ретельно зібраних даних та аналізу ситуації в різних країнах, створює відповідні програми, започатковує кампанії та ініціює комплекси заходів у суспільствах, що цього найбільше потребують.

ЮНІСЕФ опікується практично всіма сферами життєзабезпечення дітей. Передусім це здоров'я та нормальний спосіб життя, освіта та захист дітей. Для України актуальними є програми, що стосуються гарантій прав осіб дошкільного віку.

Гарантії у сфері здоров'я дитини. Серед них: вакцинація як гарантія забезпечення здоров'я дитини, догляд і лікування дітей, уражених СНІДом, туберкульозом, сприяння системі раннього догляду та розвитку, сприяння поширенню програм грудного вигодовування, безпечного раннього дитячого харчування, у т.ч. заборона реклами цієї продукції (за статистичними даними, лише 18% матерів у перші півроку застосовують виключно грудне вигодовування); гарантії у сфері подолання захворювань, спричинених дефіцитом йоду у дітей (від таких розладів ризикують постраждати 80% всіх новонароджених) [128]; звуження кола обставин, що зумовлюють дитячу

смертність (як уже зазначалося вище, ситуація в Україні є критичною, так смертність немовлят у віці від 0 до 30 днів становить 4 на 1000 народжених живими; смертність немовлят протягом першого року життя – 3 на 1000 народжених живими, смертність дітей до 5 років становить 7 на 1000 народжених живими [38]).

Гарантії соціального забезпечення. Передбачають: удосконалення системи соціальної підтримки родин та сімей в Україні, подолання бідності та безробіття в сім'ї; протидію експлуатації дітей (рівень дитячої праці серед дітей віком 5–14 років в Україні становить 5,3%), торгівлі дітьми, сприяння системі домашнього виховання, державна підтримка у вирішенні проблеми відмови від дітей при народженні; моніторинг соціального стану, зокрема мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств; отримані за допомогою програми зі збору інформації щодо становища дітей дані використовуються урядами держав та міжнародними організаціями для прийняття політичних рішень, спрямованих на забезпечення прав дітей та покращення умов їхнього життя.

Гарантії у гуманітарній сфері. Передбачають: допомогу дітям, що перебувають у конфліктних зонах, зокрема в зоні воєнних дій (за даними ЮНІСЕФ, в Україні 500 тис. дітей, які потребують гуманітарної допомоги та захисту, оскільки проживають у 20-кілометровій зоні розмежування), усунення небезпечних наслідків від застосування зброї (у т.ч. мін) та військових дій; допомогу дітям і сім'ям внутрішніх переселенців.

Гарантії в освітньо-виховній сфері. Серед них: моніторинг та сприяння удосконаленню дошкільних закладів, зокрема підготовка до зими, реформування державних інтернатних закладів (нині 96 тис. дітей живуть у таких закладах) [39], перехід до інклюзивних дошкільних закладів; сприяння освіченості батьків у сфері виховання дітей (в Україні 61,2% дітей у віковій групі 2–14 років зазнають щонайменше одного з видів психологічного чи фізичного покарання від членів сім'ї) [58].

Загалом станом на 31 жовтня 2018 р., ЮНІСЕФ витратив 10,7 млн дол. США на потреби дітей в Україні, хоча це становить лише 45% від загальної потреби. Прогнозовані потреби на 2019 рік становлять понад 21 млн дол. США [242].

Ще одним органом, який у рамках міжнародного інституційного механізму гарантує права дітей, є комітет ООН у справах освіти, науки і культури – ЮНЕСКО. Його повноваження поширюються також на сферу інформації та комунікації. Безпосередньо проблемами саме дітей цей орган не займається, однак характер його компетентних інтересів охоплює і ті особливі потреби, які властиві дітям, зокрема дітям дошкільного віку. Так, актуальними для майбутнього покоління є питання зміни клімату та світової спадщини. 19 листопада 2015 р. 20-та Генеральна Асамблея держав-учасниць Конвенції про охорону світової культурної і природної спадщини прийняла Політику щодо інтеграції перспективи сталого розвитку в процесі Конвенції. Загальна мета політики полягає в наданні допомоги державам-учасницям, практикам, установам, громадам та мережам, шляхом належного керівництва, для використання потенціалу об'єктів світової спадщини та спадщини загалом, сприяння сталому розвитку.

Також до розгляду приймаються проблеми, пов'язані з еволюцією людини, оскільки цей комітет займається науковими, культурними, етологічними та історичними аспектами людського розвитку. Окремим вектором діяльності є також сприяння скороченню кількості міжнародних та локальних катастроф.

Освіта вважається однією з найважливіших цілей сталого розвитку, від якої великою мірою залежить успіх у досягненні інших 16 цілей. Програма ЮНЕСКО зі сталого розвитку в освіті визначає своєю метою забезпечення всебічної та доступної якісної освіти, а також створення можливостей навчання людей протягом усього життя. Ця програма ґрунтується на положеннях ухваленої у листопаді 2015 р. Рамкової програми дій ООН «Освіта 2030». Освітні проекти заохочують дітей з раннього віку дізнаватись

про об'єкти світової спадщини, історію та традиції своєї та інших культур, про екологію та важливість захисту біорізноманіття.

ЮНЕСКО підтримує просвітницькі ініціативи шляхом розвитку мереж з консультативними органами, державами-учасницями, національними комісіями, національними та міжнародними інституціями. Україна є членом цієї організації з 1954 року.

Роль діяльності ЮНЕСКО в Україні актуалізується з огляду на посилення зовнішніх втручань, зокрема анексії Криму та втрату державного контролю над деякими територіями Донбасу. ЮНЕСКО проводить моніторингову діяльність у сфері прав людини у Криму, зокрема всіх категорій осіб з акцентом на права представників кримськотатарської меншини. Так, Гендиректором ЮНЕСКО та її заступниками проведено сім інформаційних зустрічей з проблематики прав людини у Криму з широким загалом постпредів країн-членів ЮНЕСКО [168].

У межах МОП 1992 року була створена програма ШПЕК, метою якої є прогресивна ліквідація дитячої праці у всьому світі; причому зазначається, що викорінення найгірших форм є невідкладним пріоритетом. Прийнято вважати, що примусова праця стосується головно старшої вікової групи. Проте міжнародні дані доводять, що майже половина 152 млн дітей, які стали жертвами дитячої праці, становлять діти 5–11 років [254]. Зауважимо, що моніторинг проводиться саме з п'ятирічного віку, однак і раніше в деяких регіонах діти піддаються трудовій експлуатації. Найчастіше це праця у сімейних домогосподарствах: виховання молодших дітей, побутова робота, доглядання за худобою. Проте доволі часто діти молодшої вікової групи залучаються і до польових робіт. Якщо сферою є не сімейне господарство, то праця зосереджена, головним чином, у сільському господарстві (71%), що включає рибальство, лісове господарство, тваринництво та аквакультуру і охоплює як натуральне, так і комерційне господарство; 17% дітей залучені у сфері послуг; 12% – у промисловому секторі, включаючи видобуток корисних копалин.

Дитяча праця є проблемою не лише країн третього світу. Статистика свідчить, що кожна п'ята дитина в країнах Африки (19,6%) залучена до дитячої роботи, тоді як поширеність в інших регіонах становить від 3% до 7%: 2,9% – в арабських країнах (1 з 35 дітей); 4,1% – у Європі та Центральній Азії (1 з 25); 5,3% – в Америці (1 з 19) і 7,4% – в Азії та Тихоокеанському регіоні (1 з 14) [253].

Програма ШПЕК працює у кількох напрямках: за допомогою запровадження у країнах національних програм, які сприяють реформуванню політики, розбудові інституційної спроможності та реалізації конкретних заходів для припинення дитячої праці; шляхом підвищення обізнаності та мобілізації, спрямованих на зміну соціальних настроїв та сприяння ратифікації та ефективному застосуванню конвенцій МОП про дитячу працю. Варто звернути увагу на те, що за період дії проекту показники дитячої праці загалом скоротилися від 16 до 9%. Проте у доповіді Міжнародної організації праці «Закінчення дитячої праці до 2025 року: Огляд політики та програм», оприлюдненої 10 грудня 2018 р., визнається, що прогрес настає не такими швидкими темпами, як передбачалося.

У межах МОП розроблено чотири групи гарантій:

1. Отримання від початку належного виховання і освіти є однією з найважливіших стратегій, що забезпечує можливість відвідування доступного дошкільного закладу, а не залучення до праці. Важливим тут є формування готовності батьків до такого ставлення до дітей, оскільки домогосподарство втрачає прибуток від дитячої праці, а отже, набуває неабиякої ваги інформаційно-роз'яснювальна робота серед батьків щодо необхідності забезпечення дітям права на освіту. Відомо, що найбільшою мірою обмежується доступ до початкової освіти для дівчат. Батьки менше готові інвестувати у розвиток дівчаток, ніж хлопчиків.

2. Соціальний захист родин, надання допомоги малозабезпеченим сім'ям, профілактика захворюваності, належний стан охорони здоров'я – усе

це сприяє підвищенню фінансового забезпечення сім'ї, а отже – подоланню проблеми праці дітей.

3. Можливість батьків забезпечити родину прямо залежить від гарантії зайнятості, тому збільшення робочих місць для працездатного населення також сприяє подоланню зазначеної проблеми.

4. Правове забезпечення є організуючою гарантією у вирішенні окресленої проблематики. У моніторинговому звіті зазначається: «Саме законодавство не може викоринити проблему дитячої праці. Проте її подолання неможливе без ефективного законодавства. Відповідна чітка законодавча база забезпечує ефективність зусиль, спрямованих проти дитячої праці: вона узгоджує міжнародні стандарти та цілі й принципи національного закону; формулює і формалізує обов'язок держави захищати своїх дітей; визначає конкретні права й обов'язки; встановлює санкції для порушників; надає правову допомогу жертвам. Нині дією Конвенції МОП № 182 та Конвенції МОП № 138 охоплено майже 80% дітей. Проте ратифікації державами-членами МОП Конвенцій не достатньо, щоб подолати проблему дитячої праці. Ще багато чого необхідно зробити для реалізації державами зобов'язання ліквідувати дитячу працю» [239].

Національні інституційні гарантії. З огляду на те, що діти дошкільного віку входять до групи наймолодших суб'єктів права, на противагу іншим групам дітей, вони не мають права самостійно вчиняти жодних легітимних юридичних дій. Тож відповідні обов'язки та відповідальність за дітей цієї групи лежать на *законних представниках дитини*.

Захист прав та інтересів дітей покладається на їхніх батьків, які є їх законними представниками і виступають на захист прав та інтересів дітей у відносинах з будь-якими фізичними та юридичними особами, зокрема в судах, без спеціальних повноважень.

Обмеження і позбавлення батьківських прав є крайніми, винятковими заходами захисту дитини. Вони застосовуються лише у випадках, коли інші профілактичні заходи впливу, профілактичні бесіди та контроль компетентних

органів, соціальний супровід не дали позитивних результатів. Ці вимоги ґрунтуються на положеннях п. 1 ст. 9 Конвенції про права дитини, відповідно до яких держава забезпечує «право дитини не розлучатися зі своїми батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи, згідно із судовим рішенням, визначають, що таке розлучення необхідне в найкращих інтересах дитини»[79]. Є цілком справедливою і доцільною норма сімейного законодавства України стосовно правових наслідків позбавлення батьківських прав, зокрема: якщо особа перестає бути законним представником дитини, це не звільняє її від обов'язку щодо утримання дитини (ст. 166 Сімейного кодексу України).

Стаття 164 Сімейного кодексу визначає підстави позбавлення батьківських прав, зокрема у пп. 2 вказано, що однією з умов є така: якщо батьки «...ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини» [169]. Ця позиція законодавця призводить до різного застосування норм права судами. Вказана норма має оціночний характер, тому судовий розсуд може бути різним. Іноземні науковці наводять такий приклад. Суд першої інстанції задовольнив позов органів опіки і піклування про обмеження в батьківських правах матері щодо її неповнолітніх дітей. Касаційною інстанцією зазначене рішення скасовано, у справі постановлено нове рішення: про відмову в задоволенні позовних вимог органу опіки та піклування. Суд першої інстанції дійшов висновку про неналежне виконання обов'язків батьків, ґрунтуючись лише на факті тривалого невідвідування неповнолітніми школи, між тим з матеріалів справи випливає, що неповнолітні часто хворіють, пропускають заняття в школі з поважних причин [61, с. 51].

У випадках, коли діти залишилися без законних представників – батьків (нині в Україні 71 тис. дітей мають статус сироти [111]), захист їхніх прав, залежно від форм влаштування, покладається на усиновителів, опікунів і піклувальників, прийомних батьків, патронатних вихователів, організації для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, органи опіки та

піклування або осіб, що тимчасово здійснюють функції по контролю за дитиною.

Усиновлення є однією з форм влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, правовим наслідком якого є те, що усиновлені діти та їх потомство по відношенню до усиновителів та їх родичів, а усиновителі і їх родичі по відношенню до усиновлених дітей та їхніх нащадків прирівнюються в особистих немайнових і майнових правах та обов'язках до родичів за походженням. За статистикою, за 11 місяців 2018 року в Україні усиновлено 1547 дітей (1221 – громадянами України, 326 – іноземцями) [51]. Щодо іноземного усиновлення світова практика фіксує низку колізій. Зокрема, в Російській Федерації був прийнятий закон про заборону усиновлення дітей в країні, де легалізовано одностатеві шлюби. Здебільшого він стосувався громадян США і дістав назву «закон Діми Яковлева». Проблему спричинили перехідні положення, які встановлювали часові межі 2010–2012 рр. як час для оформлення документів, оскільки на той час вже фактично перебували у сімейних відносинах 33 російські дитини. У результаті, незважаючи на всі зусилля, ці діти залишилися в сирітських закладах, маючи такі діагнози: «синдром Дауна», «розумова відсталість», «вроджені аномалії хребта», «туберкульоз внутрішньо грудних лімфатичних вузлів», «ВІЛ-інфекція» та ін. [56]. Європейський суд з прав людини визнав незаконною прийняту в Росії заборону, задовольнивши позови, які подали 45 громадян США і 27 російських сиріт. Серед аргументів зазначалося, що «закон Діми Яковлева» порушує статті 3 (Заборона катування), 8 (Право на повагу до приватного і сімейного життя) та 14 (Заборона дискримінації) Конвенції про захист прав людини і основних свобод [46]. Проте, незважаючи на задоволення позову, зазначений нормативний акт до цього часу залишається чинним.

У цьому контексті є доцільним позитивно оцінити ст. 207 Сімейного кодексу України. У статті, зокрема, визначено, що усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина. Законодавство подає розширений перелік осіб, що не можуть бути усиновлювачами,

встановлює їхній вік та інші обставини. Враховуючи особливу вагомість розглядуваного питання, вважаємо за доцільне додати до зазначеного переліку осіб, які перебувають у довготривалому відрядженні і у зв'язку з цим не можуть забезпечити дитині повноцінної опіки та виховання. У такий спосіб держава матиме можливість забезпечити найкращі інтереси дитини. Адже в Україні є велика кількість дітей, яких прийнято називати соціальними сиротами, і збільшувати цю кількість легітимним шляхом за рахунок усиновлених дітей, на нашу думку, не можна. Такі дорослі в силу життєвих побутових обставин не зможуть забезпечити усиновленій дитині, до того ж малій дитині, належної опіки, підтримки та виховання.

Опіка особи дошкільного віку встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою їх утримання, виховання та освіти, а також для захисту їхніх прав та інтересів; у таких випадках опікуни дитини є її законними представниками. У цьому зв'язку варто звернути увагу на такий інститут сімейного права, як патронат над дитиною, тобто «тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин» [169]. У цьому разі патронатні вихователі не набувають права представляти законні інтереси дитини.

Принагідно зауважимо, що чинне цивільне законодавство України не схильне обмежувати дитину дошкільного віку у правах. Зокрема, це стосується дієздатності. Так, ст. 31 ЦКУ не обмежує вік особи для здійснення, наприклад, дрібних побутових правочинів. Вказано, що такі дії може робити малолітня особа, отже, будь-яка дитина у віці до 14 років. В інших державах для особи дошкільного віку таке право може бути обмежено. До прикладу, ст. 28 Цивільного кодексу Російської Федерації дозволяє здійснювати такі дії дітям лише після 6 років. У російському законодавстві прямо зазначається, що «у віці до 6 років дитина вважається недієздатною» [67].

Ювенальна юстиція. Якщо виходити з тексту Мінімальних стандартних правил ООН 1985 р., що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінських правил), оригінальна англійська версія яких звучить як Juvenile Justice, то суть категорії «ювенальна юстиція» слід тлумачити як «правосуддя щодо неповнолітніх». У сучасному суспільстві найбільшого поширення набула позиція, згідно з якою «ювенальна юстиція» відображає правоохоронний аспект громадських відносин, учасником яких є неповнолітній. Щодо дітей дошкільного віку, то акцент може бути зроблений виключно на правосудді, пов'язаному із захистом дітей. Отже, йдеться про створення спеціалізованих інституцій, які могли б гарантувати спеціальну систему захисту прав, свобод і законних інтересів дітей, суть якої полягає у функціонуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування, державних і муніципальних службовців, посадових осіб, недержавних правозахисних організацій, Уповноважених з прав дитини на державному і регіональних рівнях, міжнародних органів та організацій із захисту прав, свобод і законних інтересів дітей, що у своїй діяльності спираються на сукупність нормативних правових актів, спрямованих на врегулювання суспільних відносин за участю неповнолітніх.

Основним аргументом доцільності запровадження у вітчизняній практиці повноцінної системи ювенальної юстиції є необхідність спеціальної компетенції осіб, які працюють з дітьми. Значною мірою це стосується суддів. На нашу думку, є актуальною спеціалізація суддів у справах неповнолітніх, а з огляду на це – підвищення їхньої професійної компетенції шляхом підвищення кваліфікації не лише з питань права, а й з питань педагогіки, соціології та психології.

Однак не менш вагомим є також аргумент щодо необхідності координувати діяльність всіх органів, до компетенції яких входять питання дитинства. Незважаючи на те, що нині багато державних органів займається проблемами дітей в тій чи іншій сфері їхнього життя і діяльності (суди, прокуратура, Національна поліція [65] (відділ ювенальної превенції), органи

опіки та піклування [122], служби у справах дітей, спеціальні установи та заклади захисту для дітей, органи управління охороною здоров'я, органи управління освітою та багато інших), повною мірою захист прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх не забезпечується.

Отже, є підстави стверджувати, що повноцінне функціонування інституту ювенальної юстиції забезпечить скоординовану діяльність органів, які займаються проблемами молодого покоління.

Суд у справах неповнолітніх (дитячий суд, сімейний суд) розглядає два типи справ: цивільні справи, що, зазвичай, стосуються піклування про дитину, яку батьки залишили або батьки якої не можуть її підтримувати, та кримінальні справи, що виникають внаслідок асоціальної поведінки дитини. Перший суд для неповнолітніх був заснований 1899 року у Чикаго, і така практика швидко набула поширення в багатьох інших країнах. На цей час суди для неповнолітніх функціонують в країнах Європи, Латинської Америки, в Ізраїлі, Іраку, Японії та інших країнах, хоча існують і розбіжності у структурі та процедурах.

Загалом, закордонний досвід побудови системи ювенальної юстиції є позитивним, що ілюструє, до прикладу, законодавство Австралії. Більш докладно розглянемо типове і найбільш репрезентативне, на нашу думку, законодавство одного з австралійських штатів – Нового Південного Уельсу. Представниками у сфері захисту дітей є міністр та діючі від його імені секретарі. Вони мають повноваження стежити за доглядом дитини, навіть без рішення суду вилучати її з певного несприятливого місця, зокрема і від батьків. У разі отримання повідомлення про те, що дитина перебуває в небезпеці, секретар повинен провести розслідування та оцінити ризик шкоди для дитини. У разі вилучення дитини відповідно до ст. 30 Закону про дітей та молодь (догляд та захист) 1998 р. № 157 [226] негайно (але не пізніше трьох днів) проводиться медичне та психологічне обстеження дитини і негайно (але не пізніше п'яти днів) відбувається звернення до Ювенального суду (в дослівному перекладі – Дитячого суду). Суд може винести припис про

екстрену допомогу та захист дитини, якщо він переконаний, що дитина ризикує отримати серйозну шкоду. Суд вирішує всі питання, що стосуються виховання дітей, суперечки, що виникають з батьками щодо виховання дітей, може навіть затверджувати план виховання, що медіаційно розробляється з батьками, займатися справами опікунства та піклування та цілою низкою проблем, що виникають у сфері дитинства.

Позитивно тут вирішується питання про законного представника (ст. 100), оскільки він призначається не автоматично, а за вибором дитини. Якщо дитина достатньо доросла (зазвичай 12 років або більше) або здатна робити вибір, Дитячий суд може призначити законного представника, який буде діяти як прямий законний представник. Якщо дитина не в змозі робити вибір, саме державний фахівець у галузі права, а не обов'язково батьки, буде діяти як незалежний законний представник [226].

У Великобританії суд може видавати спеціальні судові приписи: розпорядження про надзвичайні заходи (вони дають змогу соціальному працівникові вивести дитину на короткий час із сімейного оточення, якщо суд вирішить, що це необхідно); розпорядження про оцінку становища дитини (надання права фахівцям для будь-якої медичної, психіатричної або соціальної роботи, яку суд визначає необхідною); нагляд (віддання дитини під опіку місцевої влади або офіцера пробації, але батьки все ще несуть батьківську відповідальність) та доручення догляду [230].

Отже, на національному рівні слід не лише декларувати створення системи ювенальної юстиції, а запровадити її модель як дієву парадигму захисту дітей будь-якого віку, а не виключно як модель перевиховання неповнолітнього правопорушника.

Ще один інститут захисту дітей в міжнародному праві презентує посада *омбудсмена*. Як незалежна дієва інстанція у сфері захисту прав людини такий інститут виправдав себе і з часом поширив свою дію на найбільш вагомій групі прав чи найбільш уразливих суб'єктів права.

Інститут омбудсмена у сфері дітей функціонує у багатьох розвинених державах і підтвердив свою ефективність. Загалом розрізняють чотири основні групи дитячих омбудсменів. До першої входять омбудсмени, що запроваджуються спеціальними законами, які приймає парламент (Норвегія, Швеція, Ісландія, Гватемала, Перу, Коста-Ріка, Колумбія, Люксембург тощо). Другу групу складають ті, які створюються згідно із законодавством про охорону дитинства (Нова Зеландія, провінція Онтаріо (Канада) тощо). Омбудсмени третьої групи функціонують у межах відповідних державних органів (Ізраїль, Австрія, Іспанія, Данія та інші країни). Омбудсмени четвертої групи створюються і працюють під егідою неурядових організацій [102, с. 44].

В Україні такий інститут діє як Уповноважений Президента України з прав дитини [123]. Мета його діяльності полягає в забезпеченні «належних умов для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні, з огляду на необхідність особливого піклування про дитину, на виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини» [123].

Відповідно до чинного законодавства основними завданнями Уповноваженого є: 1) постійний моніторинг додержання в Україні конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та внесення в установленому порядку Президентові України пропозицій щодо припинення і запобігання повторенню порушень прав і законних інтересів дитини; 2) внесення Президентові України пропозицій щодо підготовки проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини; 3) здійснення заходів, спрямованих на захист і відновлення порушених прав та законних інтересів дитини, інформування громадськості про такі заходи та їх результати; 4) підготовка заходів за участю Президента України, у тому числі міжнародного характеру, з питань, що стосуються дітей; 5) здійснення заходів щодо налагодження взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань захисту прав та законних інтересів дитини.

Аналіз вітчизняного законодавства щодо діяльності омбудсмена у справах дітей дає можливість зробити такі висновки та сформулювати пропозиції:

- інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини відповідає міжнародним зобов'язанням у сфері прав дитини;

- вказаний інститут не має незалежної компетенції і, незважаючи на назву, виконує допоміжні функції при Президенті України як структурний підрозділ в його апараті; вважаємо, що модель формування і функціонування цієї інституції має бути аналогічною до Уповноваженого з прав людини;

- є підстави наполягати, що повноваження зазначеного Уповноваженого мають бути розширені і повинні становити собою не одноосібну охорону та захист окремого індивідуума, а значно ширше коло питань, що стосуються всіх осіб молодшої вікової групи. У цьому контексті заслуговують на увагу структурні особливості зазначеного інституту в Угорщині, де Уповноважений з прав дитини має два заступники: у сфері національних меншин і у справах майбутніх поколінь. Останній у колі своїх повноважень має: контроль стану дотримання прав майбутнього покоління й виявлення фактів їхнього порушення чи ситуацій, що можуть спричинити їхнє порушення; право законодавчої ініціативи, але тільки законопроектів, що стосуються прав майбутнього покоління; пропозиції, зміни до законів, які стосуються прав майбутнього покоління; сприяння діяльності 12 міжнародних організацій, що займаються питаннями захисту прав майбутнього покоління [30, с. 64].

Актуальність проблематики зумовлює доцільність створення регіональних представництв омбудсмена.

Суспільство потребує оприлюднення моніторингової діяльності, що здійснює спеціальний омбудсмен, проте за останнє п'ятиріччя жодних звітів та аналітичних даних Уповноваженим не було здійснено.

Дослідники, що предметно вивчають проблематику адміністративно-правового захисту прав дітей, вказують на необхідність внесення до законодавства змін, спрямованих на «посилення взаємодії дитячого

омбудсмена з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, громадськими правозахисними організаціями, наділення його правом законодавчої ініціативи» [94, с. 77]. Остання пропозиція, на нашу думку, є дещо дискусійною з огляду на чинну модель дитячого омбудсмена, оскільки безпосередньо суб'єктом законодавчої ініціативи є Президент, від імені якого діє Уповноважений.

В Україні проблема захисту прав дітей набула ширшого контексту. Йдеться про те, що діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, потребують додаткових дієвих гарантій захисту своїх прав. Уповноважений Президента не наділений механізмами, способами та засобами для захисту дітей цієї групи. Більше того, неможливо провести моніторинг та аналіз стану і статусу дітей, які перебувають на тимчасово окупованій території. Виниклі нові причини втрати дітьми батьківського піклування, а саме: втрата дітьми зв'язку з сім'ями через воєнні дії, зникнення батьків на тимчасово непідконтрольних територіях, перебування батьків у пенітенціарних закладах на тимчасово непідконтрольних або окупованих територіях. Через відсутність організаційних та правових механізмів окреслена проблема залишається поза увагою дитячого омбудсмена.

Висновки до розділу 2

1. Доведено, що політичні гарантії виступають первинною основою для забезпечення дієвості всього механізму гарантування, обумовлюють всю зовнішню сферу суспільно-політичного та правового функціонування держави, напрям і стратегію розвитку права, законодавства, парадигму розвитку суспільно-правової реальності, тому дієвість політичних гарантій, їх відповідність міжнародним визнаним стандартам людиноцентризму, гуманності, рівності, свободи, солідарності та подолання проблем дискримінації є вагомими парадигмами для всіх членів суспільства, для всіх суб'єктів права, незалежно від дієздатності, віку чи інших суб'єктивних факторів.

2. Сформульовано таку структуру політичних гарантій прав осіб дошкільного віку: загальногромадянські, тобто ті, що створюють загальнодержавне гарантування прав для всіх громадян (демократичні цінності, що панують у державі, принцип рівності громадян, паритетність у відносинах «людина-держава», забезпечення національної безпеки) та спеціально-політичні гарантії, що є особливо значущими для визначеної категорії суб'єктів права (ефективна ювенальна, демографічна, сімейна, екологічна державна політика та політика у сфері охорони здоров'я).

3. Запропоновано таку класифікацію соціальних гарантій дітей дошкільного віку: за рівнем становлення гарантій (закріплені на конституційному, законодавчому, підзаконному, місцевому рівнях); за джерелами фінансування (державний, місцевий бюджет, волонтерські організації); за тривалістю надання (постійні, тимчасові, одноразові); за формою виплати (грошова, дотації, безоплатні послуги, компенсації, пільги); за соціальним статусом дитини (для малозабезпечених сімей, для багатодітних сімей, дітей-інвалідів, дітей-внутрішньо переміщених осіб, дітей-мігрантів).

4. Виокремлено структуру соціальних гарантій дітей дошкільного віку: загальні соціальні гарантії, якими користуються діти як члени суспільства та громадяни держави на основі принципу рівності й соціальної справедливості (запропоновано їх удосконалити шляхом: врахування економічних можливостей держави на передпроектній стадії правотворчості, для реального фінансового забезпечення соціальних гарантій; розвитку системи соціального моніторингу; забезпечення дієвої системи державного нагляду і контролю за дотриманням соціального законодавства; створення сприятливих умов для розвитку економічних показників у державі; всебічне зміцнення сім'ї як найбільш значущого соціального інституту; реалізація комплексу заходів щодо суттєвого покращення ситуації в галузі виховання й освіти молодого покоління; трансформація методології збалансованої соціальної і цінової політики; реформування системи охорони здоров'я); спеціальні соціальні гарантії для дітей дошкільного віку, які націлені на

створення умов для зростання та розвитку цих осіб відповідно до потреб, які має ця вікова група (забезпечення безперешкодного доступу дітей до систем освіти та охорони здоров'я, розвиток різних форм матеріальної підтримки сімей з дітьми; пріоритетна увага до проблем дітей; гуманізації поводження з дітьми на основі поваги до прав дитини і максимально можливої їх інтеграції в сім'ю й суспільство; створення механізмів профілактики та соціальної реабілітації дітей в умовах виникнення нових ризиків: безпритульності, поширення насильства стосовно до дітей, вимушеного переміщення; законодавче забезпечення прав дітей і заходів політики щодо дітей, створення адміністративних, організаційних і фінансових механізмів забезпечення прав дітей, підготовка необхідних для цього кадрів); видові спеціальні гарантії, які є необхідними для забезпечення дітей, котрі мають додаткові індивідуальні потреби через певні обставини, в яких вони опинилися (діти-інваліди та діти, які втратили годувальника (діти-сироти)).

5. Констатовано значення ідеологічних гарантій для дітей дошкільного віку, яке полягає в тому, що вони: забезпечують належне соціальне середовище для зростання та розвитку дітей; формують загальнолюдські цінності на основі принципів толерантності, демократизму, рівності, соціальної справедливості; забезпечують ідеологічне підґрунтя для формування громадянського суспільства; сприяють розвитку держави в напрямку багатоманітності, верховенства права, сприйняття особи як абсолютної первинної цінності; формують належну культурну, виховну, соціальну, релігійну, світоглядну, освітню, мовну та інші суміжні сфери світобуття особистості; є засобом впливу на свідомість дитини, дієвим чинником її початкової освіченості та свідомості; вказують напрям розвитку виховання молодшого покоління та визначають відповідні основні засади правової політики.

6. Виокремлено такі ідеологічні гарантії прав осіб дошкільного віку: створення в суспільстві високого рівня правової культури; утвердження морально-етичних традицій сімейного виховання; сприяння формуванню ортологічних, народно-традиційних цінностей; засоби формування

толерантного ставлення до інших; державні гарантії забезпечення освітньо-виховного процесу.

7. ація духовно-морального розвитку дітей дошкільного віку. Запропоновано оновити чинний Базовий компонент дошкільної освіти як прояв ідеологічно-освітньої гарантії в таких напрямках: 1) знайомство з культурою свого народу як необхідна умова інтеграції в інші культури; 2) формування у вихованців уявлень про різноманіття культур у світі, виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей; 3) розвиток умінь і навичок вирішувати розбіжності і конфлікти ненасильницькими способами, зокрема виховання толерантного сприйняття інших; 4) установка на ціннісне ставлення до всього живого, до інших людей, до самого себе; 5) включення дитини в структуру природоохоронного простору, що захищає її від впливу негативних екологічних факторів, сприяння у формуванні суб'єктивного досвіду фізкультурно-оздоровчої та оздоровчої діяльності; 6) забезпечення первинної комп'ютерної грамотності (нині вона входить до варіативної, тобто вибіркової частини Базового компонента); 7) активіз

8. Запропоновано доповнити понятійно-категоріальний апарат загальнотеоретичної юриспруденції такою дефініцією: правові гарантії прав осіб дошкільного віку – це закріплені в джерелах права норми, які визначають сукупність умов і регламентують порядок реалізації прав дітей цієї вікової групи, а також визначають особливості охорони, захисту цих прав та їх відновлення в разі порушення. Виокремлено таку структуру правових гарантій прав осіб дошкільного віку: нормативні (міжнародні, національні) та інституційні.

9. Міжнародні гарантії визначаються комплексом міжнародних нормативних актів, що стосуються правового статусу дітей, та міжнародних актів, які регулюють діяльність міжнародних інституцій у сфері дитинства.

10. Національна державна правова політика у сфері статусу осіб дошкільного віку має прогалини. Так, належної уваги не приділено, зокрема: підтриманню стратегії раннього розвитку дитини; акцентуванню на стратегії

грудного вигодовування дитини; підтриманню дошкільної освіти; вихованню толерантності в дитячому середовищі, починаючи від дітей з перших років життя; актуалізації здорового способу життя з раннього віку, активізації спортивних та фізичних заходів; патріотичному вихованню дітей, прищепленню їм з раннього віку ментальних цінностей народу та нації; забезпеченню рівності дітей незалежно від народження, серед них тих, що народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини; подоланню проблеми примусової безоплатної праці дітей в домашньому господарстві.

11. Запропоновано доповнити ст. 52 Конституції України такою нормою: «Законні інтереси дитини мають найвищу соціальну цінність», що вказуватиме на першість саме дитинства у разі виникнення конфлікту інтересів.

12. Доводиться, що методологічний нормотворчий підхід, який ґрунтується на зрівнюванні становища дітей різних вікових груп, є абсолютно неприйнятним, оскільки неможливо, застосовуючи однакові прийоми, методи, критерії тощо, регулювати статус майже зрілої особистості (17–18 років) та щойно народженого немовляти. Запропоновано створити спеціалізований нормативний акт, що стосуватиметься дітей молодшої вікової групи – Закон України «Про правовий статус дітей дошкільного віку в Україні» та структурно-змістовий опис цього закону. Прийняття спеціалізованого нормативного акта сприятиме: розвитку молодого покоління відповідно до сучасних соціальних запитів; охороні та захисту дитинства з раннього віку; розвитку освітньо-виховного середовища; створенню умов для інтелектуального, морального, фізичного розвитку дітей раннього віку; консолідації зусиль держави на всіх рівнях та громадянського суспільства для створення належного дружнього середовища для дітей.

13. Згруповано інституційні гарантії прав осіб дошкільного віку за такими критеріями: за рівнем поширення (міжнародні, регіональні, національні); за публічним походженням (гарантії, що здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, державними та

муніципальними установами; громадськими організаціями, батьками, особами, що їх замінюють); за суб'єктом державної влади, що здійснює гарантії (Верховна Рада; Президент України, Кабінет Міністрів України і окремі міністерства, омбудсмен тощо); за гілками влади (гарантії, що здійснює: законодавча, виконавча та судова влада); за напрямком (гарантії прав осіб дошкільного віку у сфері охорони здоров'я, свободи вираження поглядів, освіти, фізичної культури і спорту тощо); за правовим статусом особи дошкільного віку (гарантії щодо дітей з особливими потребами, щодо дітей з особливими освітніми потребами, щодо дітей, що є представниками національних меншин, дітей-мігрантів, дітей-біженців, дітей з-поміж тимчасово переміщених осіб, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з інвалідністю тощо).

14. Проаналізовано міжнародні інституційні гарантії (робота ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, МОП) та національні інституційні гарантії (законне представництво дитини, система ювенальної юстиції, інститут дитячого омбудсмена). Щодо останнього, то доведено, що вказаний інститут не має незалежної компетенції і виконує допоміжні функції при Президенті України як структурний підрозділ в його апараті. Вважаємо, що модель формування і функціонування цієї інституції має бути аналогічною до Уповноваженого з прав людини; повноваження зазначеного Уповноваженого мають бути розширені й охоплювати не тільки одноосібну охорону та захист окремого індивідуума, а значно ширше коло питань, що стосуються всіх осіб молодшої вікової групи.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ОСІБ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

3.1 Глобальні проблеми інституту громадянства як визначальної гарантії забезпечення прав осіб дошкільного віку

Громадянство – це правовий зв'язок, який формалізує членство особи в громаді, забезпечує захист, права, розширення можливостей, надає відчуття загального прийняття та причетності до життя громади. У ст. 15 Загальної декларації прав людини вказано, що кожна особа має право на громадянство. Надаючи громадянство, держава визнає суверенне право народу на захист та піклування з боку державних інституцій та органів. Найбільш поширене наукове визначення громадянства зводить цей юридичний феномен до правового зв'язку між людиною та державою. Закон України «Про громадянство» також визначає його як взаємозв'язок між державою та особою, зокрема вказується, що цей зв'язок «знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках» [130]. На широкоспекторності цієї категорії та її відмінності від національної приналежності акцентовано у ст. 2 Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 р. У згаданому акті цей інститут означає «правовий зв'язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи» [43].

Відповідно до міжнародного права, більшість прав людини не залежить від національності. Це повною мірою стосується забезпечення прав дітей. Проте на практиці відсутність громадянства часто суттєво заважає здійсненню широкого кола прав людини. Громадянство полягає у взаємодії держави й особи, в узгодженні їхніх прав та обов'язків. У демократичному суспільстві акцент робиться на захисній функції держави, яка не тільки встановлює загальнообов'язкові правила поведінки і контролює їх виконання, але й перманентно функціонує заради забезпечення прав, свобод і законного інтересу кожної людини. Саме такі акценти знаходимо у дефініції

громадянства, сформульованій Н. Гранатом. Дослідник вважає, що під громадянством слід розуміти «стійкий політико-правовий зв'язок людини з державою, відповідно до якого на неї поширюється суверенна і державна влада як у межах держави, так і поза її межами. Правова належність людини до тієї або іншої держави створює юридичний стан, через який вона володіє певною сукупністю прав і обов'язків, встановлених законодавством даної держави, і може користуватися її захистом і заступництвом» [82, с. 132].

Сьогодні право на набуття громадянства є універсальним правом кожної дитини, яке закріплено у Конвенції про права дитини та численних інших нормативних актах щодо прав людини. Зокрема, ст. 7 Конвенції вказує на те, що «дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства» [79]. Отже, важливим є те, що в Конвенції зроблений акцент не тільки на обов'язковості громадянства, але й на тому, що обов'язком держави є його забезпечення з моменту народження. Стаття 8 Конвенції також захищає право дітей на збереження своєї ідентичності, зокрема національності.

Серед інших норм слід згадати ст. 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, яка забороняє расову чи етнічну дискримінацію, зокрема у сфері громадянства, і ст. 9 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка встановлює рівні права чоловіків і жінок, зокрема щодо передачі національності їхнім дітям.

Європейська конвенція з прав людини оформує основу захисту прав людини в Європі. Хоча цей документ прямо не визнає права на національність, громадянство визнано в ньому елементом соціальної ідентичності людини, що застосовується в практиці Європейського суду з прав людини. У деяких ситуаціях відмова у громадянстві або невизначеність щодо можливості отримання визнання громадянства може спричинити порушення права на повагу до приватного життя, яке захищається відповідно до ст. 8 ЄКПЛ.

Діти загалом, тим більше діти дошкільного віку, потребують особливої уваги з боку держави. Тому громадянство як гарантія правового статусу дитини виступає важливою державною гарантією. Відсутність зв'язку з державою означає відсутність доступу до інших правових гарантій. Відсутність громадянства в широкому розумінні означає відсутність майбутнього для дитини, породжує нерівність та створює можливість для дії дискримінаційних чинників.

Здавалось би, в суспільстві, де питання громадянства є визначеними та загалом погодженими практично пів століття тому, не залишилося суттєвих прогалин в окресленій сфері. Проте статистика, міжнародні моніторингові звіти та доповіді громадських організацій засвідчують протилежне. Сьогодні тільки в Європі налічується понад 600 тисяч осіб без громадянства [278, р. 3]. До слова, однією з прогалин є відсутність єдиних методологічних підходів до ведення та аналізу відповідної статистики, тому у різних державах Європи ці дані формуються по-різному. У Швеції, наприклад, статистика фіксує загальну кількість дітей без громадянства – 8,974 осіб, а у Великобританії їх лише кілька десятків. Також багато дітей, які не є зареєстрованими. Зазвичай, це територія Південно-Східної Європи. Почасті проблеми зумовлені відсутністю доступу до документації, що призводить до неможливості встановити або підтвердити громадянство дітей ромської національності. Деякі неточності пов'язані зі зміною законодавства та оновленням підходів до аналізу цієї проблеми. За останнім переписом населення (2001 рік) кількість дітей без громадянства сягала аж 17 517 осіб. Проте не зрозуміло, скільки дітей-апатридів в Україні сьогодні.

Відсутність належної уваги до цієї проблеми спричиняє те, що немає аналітичних, офіційних даних саме про дітей. Однак є підстави стверджувати, що в сучасних умовах суттєво збільшилось кількість осіб вказаної категорії. Цей факт можна пояснити міграційними процесами, військовими конфліктами, економіко-глобалізаційними факторами, що в сукупності виявляє низку проблем, пов'язаних з інститутом громадянства. Вони зумовлені, зазвичай, різними

підходами національних держав до визначення особливостей набуття та втрати громадянства, а також новими викликами суспільної реальності.

Акцентуємо на основних проблемах у сфері громадянства дітей дошкільного віку.

Недосконалість національного законодавства. Європейська мережа громадянства (об'єднала зусилля понад 40 країн), аналізуючи законодавчу базу країн Європи, визначила, що практично в половині з них існують суттєві недоліки у сфері забезпечення прав у сфері громадянства. Наприклад, Данія та Австрія, незважаючи на рекомендації, зберегли закони, що дискримінують дітей, народжених поза шлюбом. Норвегія не передбачає жодних гарантій надання громадянства для дітей, народжених без громадянства на її території. Багато країн мають лише часткові гарантії, таким чином не виконують свої міжнародні зобов'язання. У спільному Позиційному документі з Рекомендаціями щодо ліквідації безгромадянства в Європі, прийнятому 2014 року, європейська громадськість закликає держави вжити належних заходів для недопущення залишення дитини без громадянства [246].

Дискримінація у сфері громадянства за гендерною ознакою. Держави зобов'язані надати громадянство дитині, яка народжена на їхній території, у випадку, коли батьки не мають громадянства або їх національність невідома. Однак така гарантія не враховує всіх обставин. Це стосується становища матерів у країнах, які не визнають право жінок надати своїм дітям громадянство на рівних з чоловіками умовах [211]. Нині у світі налічується 27 таких держав (серед них Сирія, звідки йде найбільший потік мігрантів у Європу). Діти одиноких матерів у цих країнах стикаються з ризиком залишитися без громадянства.

Прогалини у застосуванні принципу, що встановлює передачу громадянства від батьків. Не у всіх випадках застосування такого принципу захищає найкращі інтереси. У деяких країнах існують закони, які визначають втрату громадянства на підставі довгострокового проживання за кордоном, навіть якщо не було набуто нової національності. У таких випадках батьки-

біженці не мають громадянства для передачі дітям. Тому вагомою є гарантія, за якою б їхні діти залежали від країна народження, щоб одержати громадянство при народженні. Для подолання зазначеної проблеми держави мають процесуально і нормативно гарантувати набуття громадянства дітьми, народженими на їхніх територіях.

Додаткові вимоги, що ускладнюють процедуру отримання громадянства. Йдеться, наприклад, про національний закон, який передбачає, що дитина повинна повернутися в країну батьків та там тимчасово перебувати для отримання громадянства. В інших випадках додаткові вимоги повинні бути виконані дитиною, яка народилася поза батьківщиною громадянства, щоб успадкувати цю національність. Наприклад, Колумбія надає громадянство дітям, народженим за кордоном, залежно від завершення консульського реєстраційного процесу, якого батьки-біженці можуть не дотриматись, побоюючись за своє життя.

Прогалини у визначенні статусу дітей, що народжені в міжнародних водах. У судовій практиці Мальти були справи, пов'язані з такими ситуаціями, що виявило певні недоліки в мальтійському законодавстві щодо запобігання «безгромадянству». Мальтійське відомство Комісара у справах дітей, рекомендувало змінити закон, щоб передбачити гарантію громадянства дітей, народжених у міжнародних водах на незареєстрованому судні, які припливли до Мальти [228, р. 52]. Однак у такий прогресивний спосіб проблему було вирішено лише в цій країні. Законодавство Італії, Греції, Іспанії, які приймають найбільшу частку біженців, що прибувають морем, визначає можливість отримання громадянства тільки після досягнення особою повноліття. Варто наголосити, що для забезпечення права дитини на громадянство, з огляду на фундаментальний принцип дотримання найкращих інтересів дитини, у статтях 3 і 7 Конвенції про права дитини встановлено, що дитину не можна залишати без громадянства протягом тривалого періоду: дитина повинна набути громадянства з народження або якомога швидше після народження.

Покладання виключних повноважень вчиняти процесуальні дії, пов'язані з громадянством дітей, на батьків. На нашу думку, держава не може пов'язувати набуття дітьми громадянства з рішенням батьків. Наприклад, у Латвії опитування продемонструвало, що 15% батьків-«негромадян» не були готові подати заяву на отримання громадянства для своїх дітей [240, р. 10], при цьому закон вимагав саме таких дій. У законодавстві деяких країн встановлено норму щодо згоди обох батьків для доступу до громадянства. Це спричиняє ситуації, коли саме через бездіяльність батьків діти можуть залишитися без громадянства.

Проблеми у процедурі встановлення громадянства. У низці європейських країн феномен реєстрації дітей із зазначенням «національність невідома» досяг тривожних масштабів. У багатьох таких статус залишається від народження до повноліття. Це суперечить міжнародному принципу, який захищає право кожної дитини набувати громадянство. Крім того, такий підхід не відображає кращих інтересів дитини, оскільки тривалий час залишається невизначеною частина їхньої ідентичності. Є доцільним встановити, щоб такий період не перевищував п'яти років [251, р. 22]. Окрім затягування строків існує ще одна процедурна прогалина. Приміром, у Фінляндії, окрім категорій «дитина без громадянства» і «національність невизначена», існує ще одна – «очікує роз'яснення». Це формулювання найчастіше використовується для реєстрації дітей, народжених у Фінляндії, статус громадянства яких очікує на розгляд; 92,6% осіб, зареєстрованих з таким статусом, були діти від народження до чотирьох років [271, р. 19].

Недосконалість забезпечення права на громадянство ілюструє випадок, описаний в іноземних джерелах. Народжена в Польщі Марися, незважаючи на те, що ніколи не виїжджала з країни та живе з прийомними батьками саме там, все ж вважалась такою, що має невизначене громадянство. Аргументом відмови у наданні Марисі громадянства було тільки свідчення лікарів пологового будинку, що нібито генетична мати дівчини була румункою. Тому польська влада припускала, що Марися румунка, а Румунія відмовилася

визнавати громадянство дівчини. Такий невизначений статус дівчина мала аж до 17 років, коли за окремою дискреційною процедурою за розпорядженням Президента Польщі їй було надано громадянство [241]. Отже, діти, які були залишені чи походження яких не відоме, ризикують на тривалий час залишитися без громадянства.

3.2 Гарантії прав осіб дошкільного віку у нетрадиційних сім'ях

Сім'я є основним елементом суспільства, основою соціалізації дитини, особливо у ранні роки життя. Сімейна сфера життя, як і всі інші суспільні відносини, також зазнає змін з огляду на глобалізаційні процеси. В основному цінності сімейного життя зберігаються, проте певні сучасні тенденції зачіпають і сімейне життя, спричиняючи видозміни. Здебільшого вони пов'язані з економічними чинниками, міграційними процесами, подоланням дискримінації за гендерною та сексуальною ідентичністю, розвитком біомедицини та біотехнологій, зміною в шлюбних і дошлюбних відносинах, підвищенням уваги до прав жінок.

Отже, змінюються традиційні уявлення у шлюбно-сімейній сфері. Тому особливо актуальним стає аналіз статусу дітей в нетрадиційних сім'ях (уперше такий термін запропонував американський психотерапевт В. Сатир). До них ми будемо відносити сім'ї:

- які фактично перебувають у шлюбно-сімейних відносинах, виховують дітей, при цьому не зареєстровані юридично. «Структурні зрушення у народжуваності за ознакою шлюбного стану матері значною мірою обумовлені не тільки підвищенням власне позашлюбної дітородної активності, а й сучасними особливостями перебігу процесів шлюбності і розлучуваності, формування шлюбно-сімейного складу населення. Йдеться, зокрема, про розповсюдження в останні 10–15 років незареєстрованих (консенсуальних) шлюбів в Україні, які, виходячи з досвіду західних країн, матимуть тенденцію до подальшого поширення. Тож можна припустити, що сукупність позашлюбних народжень представлена не тільки народженнями у

самотніх жінок, а й тими новонародженими, батьки яких перебувають у консенсуальному шлюбі» [192, с. 36];

- сім'ї, які мають нетрадиційну структуру, тобто одностатеві пари та транссексуали. Структура таких сімей різноманітна. Лесбійські жінки та геї можуть стати батьками у різний спосіб. Деякі з них стають батьками в контексті гетеросексуальних відносин перед зміною своєї орієнтації. Інші лесбіянки та геї стають батьками в контексті існуючої ідентичності лесбіянок і геїв. Наприклад, жінки-лесбіянки можуть зачати дітей за допомогою відомих чи невідомих донорів, при цьому донори можуть виконувати різні ролі (друг родини, батько). Лесбійські пари можуть призначати одного члена бути біологічною матір'ю всіх своїх дітей, або вони можуть змінювати ці ролі, одна з яких виконує функції біологічної матері для однієї дитини, а інша – біологічної матері для іншої дитини. Гей-чоловіки можуть мати дітей, які є біологічно пов'язаними з ними через донорство яєць і сурогатне материнство. Не тільки розвиток біомедицини забезпечив можливості для такої категорії осіб, але й розвиток права, оскільки у багатьох державах дозволено усиновлення для таких пар, хоча на практиці їх розглядають як «усиновлювачів останньої інстанції». Загалом, діти є переважно у лесбійських парах. Так, за статистикою Австралії, таке співвідношення становить приблизно 1:3 (зареєстровано 33 714 одностатевих пар, і близько 11% австралійських геїв і 33% лесбіянок мають дітей [233]). У Канаді, за даними останнього перепису населення, співвідношення 1:4 (80,3% – жіночі одностатеві пари з дітьми, 19,7% – чоловічі) [302].

Стаття 12 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає право на шлюб, формулюючи його таким чином: «Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права» [78]. ЄСПЛ, що уповноважений розглядати спори з приводу вказаної конвенції, у багатьох казуальних рішеннях класично трактує поняття сім'ї через шлюб протилежних статей. Вказані рішення зазвичай датовані минулим століттям («Rees v. the

UK» «Ріс проти Сполученого Королівства» (1986) [292], «Sheffieldand Horsham v. the UK» «Шеффілд і Хоршам проти Великобританії» (1998) [299]). Також наголошується на необхідності юридичного визнання шлюбу та на критеріях його дійсності («Abdulaziz, Cabaleset Balkandali v. UK» («Абдулазіз, Кабалез і Балкандалі проти Великобританії» (1985) [202], «Berrehab v. The Netherlands» «Беррехаб проти Нідерландів» (1988) [212]).

Грунтовний аналіз практики ЄСПЛ дає нам підстави стверджувати, що зміни в розумінні шлюбно-сімейних відносин з огляду на глобалізаційні процеси відбувалися у два етапи.

Перший етап – це розуміння сім'ї не як виключно юридично зареєстрованого союзу, але й фактичних шлюбних відносин без офіційної державної реєстрації, та визнання права таких сімей на батьківство. Вказана практика стосувалася різностатевих пар. Суд визнає, що шлюб може охоплювати й фактичні сімейні зв'язки, якщо їх учасники проживають разом без укладення шлюбу. Дитина, народжена від таких відносин, є *ipsojure* частиною цього сімейного союзу з моменту її народження і завдяки самому факту її народження (§ 43 рішення Суду у складі Великої палати у справі «Ельсхольц проти Німеччини» («Elsholz v. Germany») (справа № 25735/94, ECHR 2000-VIII); § 44 рішення Суду у справі «Кіган проти Ірландії» («Keegan v. Ireland») від 26.05.1994 (Серія А № 290), а також § 56 рішення Суду у справі «Джонстон та ін. проти Ірландії» («Johnstonand Others v. Ireland») від 18.12.1986 (Серія А № 112)).

Другий етап презентує ціла низка справ, що стосуються дискримінації за статевою ознакою. Уперше питання зміни сутності шлюбу в контексті статі стосувалося транссексуалів. У § 100–104 рішення Суду у справі «Гудвін проти Сполучених Штатів» («Goodwin v. United Kingdom») Суд дещо змінив цю практику. Він вважав, що терміни, використані у ст. 12 Конвенції, які вказували на право чоловіка та жінки на укладення шлюбу, вже не слід було розуміти як такі, що визначають стать за суто біологічним критерієм. У тому контексті Суд зазначив, що відбулися значні соціальні зміни в інституті

шлюбу з часу прийняття Конвенції. Більше того, Суд посилався на ст. 9 Хартії основоположних прав Європейського Союзу, формулювання якої відрізнялося від формулювання ст. 12 Конвенції. Зрештою, Суд вказав на поширене прийнятне ставлення до шлюбу транссексуалів у змінній статі. Підсумовуючи, Суд встановив, що відсутність можливості для прооперованого транссексуала укласти шлюб у змінній статі порушувала ст. 12 Конвенції [250].

Показовою є справа «Шальк і Копф проти Австрії» («Schalk and Kopf v. Austria»). «У конституційній скарзі заявники стверджували, що відсутність юридичної можливості укладення між ними шлюбу становила порушення їхнього права на повагу до приватного та сімейного життя і принципу недискримінації. Вони доводили, що поняття шлюбу розвивалося з часу набуття чинності Цивільним кодексом 1812 року. Зокрема, народження дітей та надання їм освіти вже не були невід'ємними складовими шлюбу. За сучасних умов шлюб є радше постійним союзом, що охоплює всі аспекти життя. Не було об'єктивного виправдання для ненадання права одностатевим парам укладати шлюб, тим більше що Європейський суд з прав людини визнав, що відмінності, які ґрунтуються на статевій орієнтації, вимагають особливо вагомого обґрунтування. Інші європейські держави або дозволили гомосексуальні шлюби, або внесли зміни до свого законодавства для надання однакового зі шлюбом статусу одностатевим партнерським відносинам» [298]. Із цього приводу ЄСПЛ не міг досягти єдиного рішення та поклався на можливість держави самостійно визначати свою політику в певній сфері. Так, у § 105 вказаної справи суд відзначив «поступове досягнення загальноєвропейського консенсусу у питанні юридичного визнання одностатевих пар. Більше того, ця тенденція швидко розвивалася протягом останнього десятиліття. Проте держави, які забезпечили юридичне визнання одностатевим парам, поки що не становлять більшість. Тому ця сфера все ще повинна розглядатися як така, що розвивається, але щодо визнання відповідного права консенсусу не досягнуто. Держава ж повинна мати свободу

розсуду для визначення того, коли запроваджувати відповідні зміни до законодавства».

Практично такої самої позиції дотримуються національні суди. У Великобританії широкого розголосу набула справа «Штайнфельд та ін. проти Державного секретаря з питань освіти» («Steinfeld and Another v. Secretary of State for Education») [303], у якій одностатеві пари скаржилися на тривалість прийняття нормативного акта, що стосувався їхнього статусу. При цьому суд відзначив, що позиція державного секретаря є об'єктивно виправданою. Майбутнє правового статусу громадянського партнерства є важливим питанням соціальної політики, яку уряд має право ретельно розглянути, тобто держава має право на певний час, щоб зробити свій вибір.

Ми цілком погоджуємося з М. Слабаном, який вважає, що переосмислення Судом (релятивізація) традиціоналістських поглядів на шлюб та сім'ю спричинене кардинальними ціннісними (аксіологічними) зрушеннями в уявленнях про сімейне життя. Це дає підстави констатувати відповідні зміни у поняттєвому змісті групи термінів сімейного права. Йдеться про розширення цього змісту такими новими нетиповими ознаками, як спільне проживання без укладення шлюбу, стійкі інтимні чи психоемоційні стосунки, які можуть виникати, зокрема, й в одностатевому союзі, тісні особисті зв'язки між батьками і дитиною, що народилася в результаті штучного запліднення від донора. При цьому важливою обставиною є те, що юридичне визнання згаданих ознак ґрунтується на таких гуманістичних і демократичних цінностях, як моральний й ідеологічний плюралізм, самореалізація і самовираження, особиста незалежність і морально-емоційна автономія особи, свобода індивідуального вибору тощо [173].

Ставлення до останнього виду нетрадиційних сімей різняться залежно від культурних особливостей суспільства та правової ідеології, що панує в суспільстві. Як пише видання Advocate.com, 87% американців вважають, що інститут традиційної сім'ї вже застарів і не відповідає вимогам нового часу [40]. Також 57% американців вважають, що одностатеві пари повинні мати

право одружитися. Показово, що за 20 років цей показник зріс удвічі [273]. Натомість більше половини росіян (54%) вважають, що гомосексуалізм необхідно законодавчо заборонити аж до введення кримінальної відповідальності, 33% вважають, що забороняти не варто, але необхідно суворо обмежувати [42]. Практично все російське суспільство налаштоване категорично проти надання права на шлюб одностатевим парам.

В Україні дослідження щодо дітей у нетрадиційних сім'ях не проводились, причому будь-якого спрямування, враховуючи основну сферу – педагогічну. Викликає здивування той факт, що не лише вітчизняний, а й зарубіжний науковий інтерес до проблеми дітей в сім'ях ЛГБТ-спільнот є загалом незначним.

Певні дослідження щодо статусу дітей саме раннього віку були проведені в США. Ці дослідження стали цінними для суддівської практики, зокрема у тих випадках, коли судді повинні були вирішити справи про розлучення та опіку над дітьми. Проте багато питань залишилося без відповіді. Суддям був потрібен обґрунтований висновок про наявність чи відсутність негативного впливу на дітей раннього віку в ЛГБТ-сім'ях. Для вирішення цього питання було важливим вивчити становище дітей, які ніколи не жили з гетеросексуальними батьками. У 1990-х роках дослідники звернулися до цієї проблематики. Одним із перших стало вивчення сімей з групою дітей від 4 до 9 років, які народилися або прийняті на початку життя лесбійськими матерями [284; 286]. Дані були зібрані під час домашніх візитів. Результати інтерв'ю, а також анкетування показали, що діти мали регулярні контакти з широким колом дорослих обох статей, причому і в їхніх родин, і поза ними. Розуміння такими дітьми сім'ї було цілком адекватним, таким же, як і в інших дітей їхнього віку. Більше того, вивчення соціальної компетентності та проблем поведінки (Контрольний список поведінки дитини) виявило, що ці діти є в межах показника норми.

Це та інші подібні дослідження довели, що проживання дітей у таких сім'ях та збереження їхнього здорового способу життя є цілком можливими.

Важливо розуміти, що загалом діти з нетрадиційних сімей є такими самими, як й інші. Дослідження показали, що, всупереч поширеним стереотипам, діти лесбіянок, батьків-геїв або трансгендерів: мають не більше шансів бути геями, ніж діти з гетеросексуальними батьками; не більшою мірою схильні до сексуального насильства; не мають більше, ніж діти у традиційних сім'ях, проблем у визначенні своєї статі (гендерна ідентичність); не мають більше, ніж інші, труднощів у визначенні поведінки чоловіків і жінок (гендерна роль, поведінка) [227].

Проблема полягає в іншому. Усі дослідження виявили непоодинокі факти дискримінації таких дітей через їхню сім'ю. І такі факти трапляються дедалі частіше. Іноземні дослідники вказують на те, що найбільшого знущання такі діти зазнають у середніх та старших класах, проте проблеми починаються вже з раннього віку. Статус таких сімей у суспільстві визначається як девіантний [223]. Усі науковці вказують на те, що такі діти відчують неприйняття, знущання або дискримінацію від своїх однолітків [220]. До речі, навіть прогресивним демократичним суспільствам властиві окреслені проблеми. Так, Консів і Діаз (Kosciw i Diaz [260]) виявили, що до більшості таких дітей погано ставляться в дитячому колективі, а 40% повідомляють про вербальну агресію через їхні сім'ї. Зауважимо, що, за різними даними, кількість таких дітей є доволі значною: наприклад, 6-12 млн дітей у Сполучених Штатах мають батьків-геїв, лесбіянок, бісексуалів або трансгендерів [287].

У Канаді дослідження також виявили наявність соціальної дискримінації дітей з нетрадиційних сімей. Загалом право на шлюб у цій державі одностатеві пари офіційно отримали з 2005 року, і за цей час їх кількість зросла на 42%. Попри те, що вказане питання не є новим для Канади, діти все ж таки зазнають вербальних (37%) та фізичних (27%) переслідувань, пов'язаних із сексуальною орієнтацією їхніх батьків. Причому п'яту частину тих, хто проявляє агресію, становлять не однолітки, а дорослі, зазвичай представники навчально-педагогічного колективу [243].

Звернемо увагу на те, що наявність прогресивного законодавства та правових гарантій не забезпечує дитину від суспільної агресії. Так, з легалізацією одностатевих шлюбів і усиновлення в Південній Африці та збільшенням доступності репродуктивних технологій зростає негативне сприйняття родин лесбійок/гей-батьків у суспільстві (Lubbe 2007a [269]). Понад 80% опитаних у цій державі повідомили, що одностатеві сексуальні відносини є неправильними, 61% жителів Південної Африки вважає, що гомосексуалізм не повинен прийматися суспільством (Pew Research Center 2013 [289]).

Можна виокремити низку правових проблем у сфері суспільних відносин, пов'язаних з нетрадиційними сім'ями:

- Легалізація цивільного партнерства (союзу, шлюбу). Зауважимо, що нині держави активно розробляють законодавство, яке регламентує офіційні союзи одностатевих партнерів. Серед таких країн Нідерланди (2001), Бельгія (2003), Іспанія (2005), Канада (2005), ПАР (2006), Норвегія (2008), Швеція (2009), Мексика (2009), Португалія (2010), Аргентина (2010), Ісландія (2010), Бразилія (2011), Данія (2012), Великобританія (2013), Уругвай (2013), Франція (2013), Нова Зеландія (2013), США (2015), Греція (2016), Італія (2016), Німеччина (2017), Австрія (2017), Австралія (2017), Мальта (2017), Тайвань (2017), Чехія (2018).

- Усиновлення дітей одностатевими парами. У Європейській конвенції про усиновлення дітей (переглянутій) зроблено спробу максимально реалізувати сучасні тенденції утвердження різних видів недискримінації, при цьому врахувати інтереси дитини як пріоритетні. Вона запроваджує новітні стандарти усиновлення, що сприяє максимальному врахуванню найвищих інтересів дитини. Частина 1 ст. 7 Конвенції дозволяє всиновлювати дитину: а) двом особам різної статі, і) які перебувають у шлюбі між собою або ii) які перебувають у зареєстрованому партнерстві, якщо такий інститут існує; б) одній особі. Проте вказані норми мають рекомендаційний, а не обов'язковий характер. У відповідних нормативних актах більшості згаданих вище держав також

закріплено визнання за нетрадиційними сім'ями всіх сімейних відносин, зокрема права на продовження роду, використання для цього всіх можливих способів, зокрема репродуктивних технологій та права на усиновлення. Однак щодо усиновлення держави не дійшли спільної думки. Наприклад, в Італії одностатевим парам все ж таки не дозволили використовувати право на усиновлення, враховуючи значний опір громадянського суспільства.

- Права на зустріч з біологічним батьком/матір'ю дитини та їх партнером. У вирішенні цієї проблеми міжнародне співтовариство не набуло достатнього досвіду. Навіть прогресивне американське законодавство є різним залежно від штату. У деяких штатах, зокрема у Массачусетсі і Каліфорнії, існує правило, за яким питання сексуальної орієнтації вважається неактуальним для опіки та спорів про візит. В інших – батьківська сексуальна орієнтація вважається несуттєвою, якщо не буде доказано, що вона має негативний вплив на дитину. У цих справах вимагається у судовому порядку доказ чіткого зв'язку поведінки і наслідків. Наприклад, у справі «Босвел проти Босвел» («*Boswell v. Boswell*») (1998) суд відмовився обмежувати зустрічі дітей з їхнім батьком-геєм у присутності його статевого партнера, тому що не було доказів шкоди для дітей від таких візитів. «*Eldridge v Eldridge*» («Елдрідж проти Елдрідж») (2001), суд Теннессі дозволив необмежене нічне відвідування дитини матір'ю-лесбійкою, незалежно від присутності лесбійського партнера матері; проте під час апеляції це рішення було скасовано. Отже, правознавці вказують на вагомість судового розсуду під час розгляду справ про відвідування [289, р. 730].

У багатьох фахових зарубіжних дослідженнях обґрунтовується, що діти в нетрадиційних сім'ях не відчують дискомфорту, виховуються на рівні з однолітками, мають належний, а то й підвищений рівень уваги та піклування, навіть у майбутньому показують вищий рівень знань та є більш успішними. Практично кожен автор із цитованих у цьому розділі вказував на відсутність негативного впливу на дітей в таких сім'ях. Деякі автори стверджують, що «стосунки в ЛГБТ-сім'ях можуть слугувати хорошим зразком для

наслідування в родинях ХХІ століття» [235] Асоціація психологів США, підсумувавши результати багаторічного аналізу, у 2004 році виступила з офіційною заявою про те, що коригування, розвиток, психічне благополуччя дітей не залежать від сексуальної орієнтації батьків. З огляду на це Американська Психологічна Асоціація виступила проти «будь-якої дискримінації на основі сексуального характеру орієнтації у питаннях усиновлення, опіки над дітьми та відвідування, виховання, надання послуги з репродуктивного здоров'я» (АРА, 2004) [204].

Варто звернути окрему увагу на те, що, незалежно від власної ідентичності, ці діти стають де-факто членами гей-спільноти. Тому вони, ймовірно, змушені пристосовуватись до гомофобного, гетеросексуального і антигеївського суспільства, особливо в дитячому оточенні. Проблеми виникають зазвичай за таких обставин: незрозумілість для самого неповнолітнього та для його однолітків сімейної ідентичності (тобто діти не можуть усвідомити наявності двох мам чи двох татів); негативне ставлення до дітей з боку вихователів, що автоматично породжує аналогічну поведінку з боку інших дітей (практично всі вказали, що їх дражнять); упевненість суспільства в тому, що в майбутньому такі діти також будуть створювати нетрадиційні сім'ї; несприйняття і негативне ставлення колективу батьків; заперечення такої моделі сім'ї з боку релігійних представників (для прикладу, на дитячому заході священнослужитель зазначив, що представники нетрадиційних сексуальних орієнтацій попадають в пекло, чим завдав суттєвої психологічної травми дитині, яка зрозуміла, що її мами скоро помруть); відчуття іншости на різного роду сімейних заходах (День батька, День матері; створення родинних дерев чи колажів про родину) (Bhana 2012 [213]; Francis 2012 [247]). Дослідження доводять, що коли діти стикаються з несхваленням з боку своїх однолітків сексуальної орієнтації своїх матерів (татів), вони втрачають упевненість у собі, при цьому проявляється комплекс поведінкових проблем. Бос і Ван Бален (2008) [216] виявили, що більш високі рівні

стигматизації були пов'язані з більшою гіперактивністю для хлопчиків і зниженням самооцінки у дівчаток.

Зрештою, покращення мікроклімату в дитячому середовищі, що зменшує рівень гомофобії та трансфобії, може сприяти підвищенню індивідуального благополуччя, покращенню академічних досягнень серед молодих людей, що найбільше постраждали від цих форм упередженості та насильства. Науковці пропонують передусім покращити клімат в освітньо-виховному середовищі, тобто підвищити рівень обізнаності та толерантності вихователів і викладачів, унаслідок чого вони б змогли не допускати проявів дискримінаційних чинників та запобігати конфліктам у дитячому та батьківському середовищі [221]. Є доцільним звернути увагу на те, що, наприклад, у США про толерантність вихователів зазначено на нормативному рівні Національною асоціацією освіти дітей молодшого віку [277]. У межах реалізації антидискримінаційної політики в дошкільних закладах для персоналу проводяться тренінги проти упереджень. Проте дослідники констатують, що за останні 20 років, попри актуалізацію проблеми, практичних зрушень в її вирішенні немає [210, с. 43].

Деякі науковці стверджують, що легалізація шлюбу позитивно впливає на дітей. Паул Р. Амато (Paul R. Amato) [203, с. 774] зауважує, що незалежно від того, чи продовжують отримувати юридичне визнання одностатеві шлюби, кількість дітей, які виховуються батьками – геями та лесбійками, у майбутньому, ймовірно, збільшиться. Легалізація таких шлюбів може зменшити кількість розлучень серед представників однієї статі. А всі психологічні дослідження доводять, що особливо чутливими до розлучення є саме діти з ЛГБТ-сімей. Діти одностатевих батьків мають більш високий ризик емоційних проблем, ніж діти у шлюбах різностатевих. У дослідженні, проведеному голландськими вченими, знаходимо дані про те, що одностатеві пари мали в 3,15 разу більшу швидкість розлучень, ніж різностатеві. Ці результати є актуальними як для Норвегії, так і для Швеції: жіночі партнерства мають найвищу швидкість розлучень [296].

Проблема захисту дітей виникає не тільки в державах, де легалізовані одностатеві шлюби. В інших державах, які не визнають юридично можливість створення нетрадиційних сімей, відносини такого характеру існують. Навіть у державах, де прийнято заборонні норми в зазначеній сфері, фактично є сім'ї, які належать до нетрадиційних і в яких виховуються діти. Зауважимо, що в таких суспільствах дорослі з особливою статевою ідентичністю потребують захисту, навіть часто фізичної охорони через неприйняття такої ідеології суспільством. Відповідно, діти як члени таких сімей потребують посиленої уваги та захисту.

Українське суспільство не готове до легалізації шлюбів нетрадиційних сімей. У державі існує фактична загроза життю таких людей. (Правозахисний ЛГБТ-Центр «Наш світ» 2017 року задокументував 226 випадків порушення прав ЛГБТ в Україні на ґрунті гомофобії та трансфобії) [18]. Більше того, українське суспільство здебільшого не готове до дискусії з проблем ЛГБТ-спільноти. Йдеться не лише про різку суспільну критику гей-парадів та маршів. Показовою у цьому контексті стала ситуація, що склалась на 24-му Форумі видавців у Львові у вересні 2017 року, коли група представників правих організацій виступила із закликом виключити з програми заходу презентацію книги Лариси Денисенко «Майя та її мами» – художнього твору про життя дівчинки в одностатевій сім'ї [99].

Проте певні зрушення в окресленій сфері відбуваються. До кінця 2019 року Кабінет Міністрів має розробити законопроект щодо запобігання дискримінації представників ЛГБТ-спільнот, зокрема щодо узаконення їх шлюбних союзів, та передати його на розгляд до Верховної Ради. Зазначається, що ідейне підґрунтя пропонованого законодавчого акта становить принцип рівності, що, з-поміж іншого, визначений у ст. 24 Конституції України. На нашу думку, така владна пропозиція є дещо поспішною. Вочевидь, правова норма буде дієвою та ефективною лише в умовах, коли більшість суспільства вважатиме її доцільною. Поки що можемо констатувати, що моральні цінності, релігійні норми, традиції нашого

суспільства не налаштовані на прийняття вказаної пропозиції. Отже, потрібен час для того, щоб принцип толерантності до такої категорії громадян і відносин втілювався у суспільне життя, а ефективність нав'язування його виключно законодавчими приписами є сумнівною.

Вважаємо, що дієвими гарантіям нині будуть не правові нормативні, а ідеологічні. Зокрема, організаційними та інформаційно-роз'яснювальними методами необхідно підготувати суспільство до сприйняття різного роду осіб з іншими проявами гендерної та статевої ідентичності як повноцінних членів суспільства, виробити толерантні підходи до комунікації з ними. Необхідно підвищити рівень обізнаності педагогічних колективів щодо можливих проблем у дитячому середовищі та засобів їх вирішення. Для цього є доцільним впровадити в освітні програми підготовки педагогів, зокрема вихователів дошкільних закладів, спеціальні курси щодо педагогічної компетенції у роботі з дітьми, які виховуються в нетрадиційних сім'ях. Такі зміни у навчальних програмах можуть ґрунтуватися на п. 107 пп. 9 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року» [140], в якому визначено такий напрям: «розроблення та впровадження стандартів соціальної роботи (для шкільних психологів, соціальних педагогів) з підлітками та молоддю, що належать до мігрантів, біженців, етнічних меншин, внутрішньо переміщених осіб, ЛГБТ та надання їм соціальних та психологічних послуг з питань соціальної адаптації».

3.3 Гарантії прав дітей, що народжені за допомогою використання новітніх репродуктивних технологій

Сучасне суспільство перебуває під впливом трансформаційних процесів, що породжує зміну правової реальності. Як справедливо зауважує І. Жаровська, «сьогочасне суспільство вступило в період великих перетворень і реформ, що зачіпають усі сфери життєдіяльності соціуму» [49, с. 33]. Одним

із показників таких змін є поява прав людини нового покоління. Науковий потенціал медичних галузей та розвиток біотехнологій породжують зміни у сфері прав людини, зокрема такого природного права, як право на відтворення.

Допоміжні репродуктивні технології допомагають мільйонам людей у цілому світі подолати безпліддя. Проте щодо науково-правового підґрунтя варто відмітити, що в юридичних наукових працях досліджуються лише питання прав та обов'язків учасників репродукційної процедури. Увага вчених до такого актуального питання, як статус дітей, народжених з використанням новітніх репродуктивних технологій, є вкрай недостатньою. Вочевидь, зазначена проблема має набути додаткового дослідницького акценту.

Актуальність вказаної проблематики зумовлена не лише незначною науковою розробленістю, але й помітним прогресом у сфері репродуктивних технологій. За статистикою, в Європі від 1,3% до 4,2% новонароджених зачаті за допомогою одного з видів новітніх технологій [205, с. 1683].

З огляду на наукову затребуваність та широкомасштабність проблеми, розглянемо гарантії прав дітей, народжених за допомогою найбільш суперечливого методу репродукції – сурогатного материнства.

Конвенція про права дитини 1989 року у ст. 2 визначає: «Держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від... національного, етнічного або соціального походження...» [79]. Ця норма від початку стосувалася захисту дітей з груп національних та етнічних меншин чи тих, що народжені поза шлюбом. Проте глобалізаційні зміни розширюють тлумачення цього критерію. Зокрема, до обставин недискримінації мають бути віднесені ті, які стосуються умов запліднення та народження.

Сурогатне материнство слід розглядати як метод відтворення із застосуванням репродуктивних технологій, що полягає у безпосередньому виношуванні дитини сурогатною матір'ю за домовленістю з майбутніми

батьками, яка зобов'язана передати їм дитину після народження. Наукові дослідження показали, що діти, народжені з використанням методу сурогатного материнства, зазвичай перебувають у психологічному, емоційному та матеріальному комфорті. Можна припустити, що це передусім пов'язано із високою вартістю процедури, через що дозволити її собі як спосіб подолання безпліддя можуть пари з високим соціально-економічним статусом. Всупереч побоюванням, батьки-замовники мало конфліктують із дітьми. Проте слід наголосити, що у дітей, народжених за допомогою цього методу, на нашу думку, можуть виникнути певні правові та соціально-етичні труднощі, пов'язані саме з особливостями їх народженням.

Однією з найсуттєвіших проблем є юридична невизначеність гарантій батьківського права. Передусім йдеться про нормативні гарантії визначення легітимною матір'ю ту жінку, яка буде відповідати найкращим інтересам дитини.

Проблема гарантування батьківства та виховання в сім'ї пов'язана з різними підходами, що застосовуються у низці країн до презумпції материнства при сурогатній репродукції. На особливій актуальності вказаного питання наполягає Я. Марко. Авторка зазначає, що обов'язком держави є захист кожної людини, найперше – забезпечення їй права на життя, належних умови життя. Наголошується на відповідній нормі Сімейного кодексу України. Зокрема, у п. 2 ст. 123 чітко визначено, що «у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя» [101, с. 26]. Дослідниця обґрунтовує необхідність нормативного закріплення заборони подружжю відмовитися від запису їх батьками дитини. Така норма передусім стане на захисті інтересів дитини, зокрема у випадку, коли батьки з певних причин змінять свою думку щодо бажання мати дитину. У такій ситуації дитина стає сиротою, а батьки-замовники не несуть жодної відповідальності. Відповідна гарантія має

передбачати, що у разі відмови обох сторін дитина в майбутньому буде повною мірою матеріально забезпечена [101, с. 26].

Матір'ю дитини може бути як генетична мати, мати-замовниця, яка не має зв'язку з дитиною, так і сурогатна мати.

У Російській Федерації, яка легалізувала як комерційну, так і альтруїстичну сурогатну методику, діє ускладнена форма отримання батьківства. Так, відповідно до ч. 2 п. 4 ст. 51 Сімейного кодексу Російської Федерації особи, що перебувають у шлюбі між собою і що дали своє погодження в письмовій формі на імплантацію ембріона іншій жінці для його виношування, можуть бути записані батьками дитини тільки за згодою жінки, яка народила дитину (сурогатної матері). Думки російських науковців розділилися. Деякі переконують, що така норма є правильною, оскільки «факт виношування або народження є більш соціально та емоційно значимим, ніж генетичне походження» [3, с. 183]. Цей висновок, крім іншого, обґрунтовують можливістю виникнення в сурогатної матері материнського почуття в процесі виношування дитини, що змінює її ставлення до дитини.

Проте більшість науковців критикує зазначену норму, вважаючи, що закріплення в законі пріоритету сурогатної матері при встановленні походження дитини суперечить закріпленому у ст. 38 Конституції РФ принципу охорони сім'ї, материнства та дитячих років. Крім того, піддається сумніву справедливість закріпленої в російському законодавстві тези про те, що «моральні страждання біологічних батьків дитини, позбавлених можливості реалізувати передбачений законом комплекс батьківських прав відносно своєї дитини, яку вони не змогли зачати і народити природним шляхом, є менш соціально значущими» [108, с. 15].

Щодо пріоритету інтересів сторін договору сурогатного материнства можна сперечатися довго, вдаючись до морально-етичної аргументації. Проте незаперечним є той факт, що від початку саме батьки-замовники здійснили всі дії для того, щоб дитина була зачата, оплатили послуги виношування та народження, бажали цю дитину, а сурогатна мати дала добровільну згоду на

процедуру, розуміючи, що в майбутньому вона має віддати дитину генетично рідним батькам. Тому для нас позиція російського законодавця не є переконливою. Крім того, є підстави стверджувати, що інтереси дитини, народженої сурогатною матір'ю, будуть краще захищені в сім'ї генетичних батьків, а не жінки, яка вже раз змінила свою думку щодо дитини. Не можна гарантувати, що жінка після пологів не перебувала у стані стресу чи депресії, а в майбутньому вона ще раз не змінить думку, усвідомивши те, що їй доведеться виховувати чужу дитину.

Варто зауважити, що норми пріоритету сурогатної матері діють не тільки в Росії. У Великобританії саме остання вважається законною матір'ю дитини до того часу, поки суд не надасть батьківський дозвіл потенційній матері. Така норма не має винятків, навіть за умови, якщо в договорі вказано інше та якщо можливо довести генетичний зв'язок з іншою жінкою [252].

Невизначеність окресленої проблеми посилюється у випадку, якщо сурогатна мати все ж має генетичний зв'язок з дитиною. Небагато держав (серед них здебільшого африканські та деякі штати Америки) дозволяють використовувати генетичний матеріал сурогатної матері при заплідненні. Щоправда, в більшості держав, де існує дозвільна система такого методу репродукції, все ж встановлено заборону поєднання сурогатства та біологічного материнства. Проте якщо поєднання все-таки відбулося, в такому випадку складається особлива ситуація: біологічна мати віддає свою дитину сторонній жінці.

У багатьох наукових джерелах все ще дебатується морально-правова сторона сурогатного методу відтворення. Противники вказують на те, що така діяльність прямо підпадає під кваліфікацію торгівлі частинами тіла та торгівлі дітьми. Це твердження виглядає цілком переконливим, адже біологічно рідна дитина виступає товаром, а не просто надаються послуги «використання лона». Безумовно, описана форма сурогатної репродукції не може повною мірою захищати інтереси новонародженої дитини, тому на міжнародному

рівні давно назріла потреба чіткого регулювання таких випадків та визначення основних принципів новітньої процедури відтворення.

Ситуацію втрати біологічної матері ускладнює невизначеність статусу новонародженої дитини. Остання може після народження певний час бути не зареєстрованою, без імені та ще й без сім'ї, оскільки сурогатній матері надається час для роздумів, залишити дитину собі чи віддати її батькам-замовникам. Так за законом Південно-Африканської Республіки сурогатна мати, яка генетично пов'язана з дитиною, може звернутися до суду протягом 60 днів з моменту народження дитини для того, щоб визнати договір недійсним [301, р. 20]. Якщо до вказаного терміну додати строк розгляду справи судом, то можна стверджувати, що такий порядок не відповідає принципу найкращих інтересів дитини. Крім того, він прямо суперечить ст. 7 Конвенції про права дитини, якою встановлено, що «дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування» [79].

Не отримала належної уваги з боку науковців ще одна актуальна проблема, пов'язана із сурогатним материнством. Йдеться про право дитини знати особливості свого походження, знати особистість сурогатної матері та можливість спілкуватися зі своїми близькими по її лінії.

Таємність вказаної інформації зумовлена таємницею усиновлення. Прогнозовані проблеми можливого розголосу та втрати дитиною своєї ідентичності дали поштовх для поширення концепції раннього інформування дітей, щоб вони з дитячого віку сприйняли свою особистість та навчилися з цим жити. Згодом розвинувся рух «відкритого усиновлення», що передбачає забезпечення генетичній матері можливості спілкуватися з дитиною. Противники такого руху вважають, що він може спричинити плутанину для дітей, зробити цінність батьківства суперечливою, а отже – породити конфлікт ідентичності.

На відміну від усиновлених, сурогатні діти живуть з генетичними батьками, тому меншою мірою піддаються ризику зміни ідентичності. Вважається, що вони менше схильні вимагати знання про особу, що їх виносила, щоб сформувати свою ідентичність. Натомість М. Кіркман наголошує, що в культурі, в якій «варіюються гени», сурогатні діти можуть відчувати себе позбавленими своєї спадщини і страждати від кризи ідентичності [259, р. 2231].

Конфлікт між правом батьків на недоторканність приватного життя і правом дітей на знання свого походження вважається одним з найбільш спірних етичних питань. Аргументи на користь секретності відомостей про батьків значною мірою пов'язані із захистом конфіденційності інформації щодо безпліддя небіологічного батька чи матері. До того ж, розкриття дитині відповідної інформації може зашкодити розвитку її особистості і ускладнити родинні стосунки.

Є доцільним описати позицію національних державних органів у цьому питанні. Так, у Нідерландах Урядовий комітет рекомендував законотворцям включити до законодавства положення про те, що батьківський обов'язок догляду полягає в тому, щоб забезпечити форму контакту між дитиною і сурогатною матір'ю. Це положення ґрунтується на тому, що одним із семи елементів хорошого виховання дитини є турбота про контакт з особами, які важливі для дитини. Якщо право дитини на інформацію щодо історії її походження включити до закону, необхідно також вказати, що батьки не повинні перешкоджати можливому пошуку сурогатної матері або донора сперми [225].

Європейський суд з прав людини наголошує на необхідності державного гарантування права на інформацію про своє походження. Зокрема, в рішенні «Мікулич проти Хорватії» («*Mikulic v. Croatia*») Суд дійшов висновку, що інтерес заявниці щодо отримання важливої інформації стосовно її походження захищається положенням Конвенції. Суд зазначив, що правові системи мають

належним чином гарантувати інтереси дитини щодо встановлення її походження [274].

3.4 Гарантії у сфері глобалізованого освітнього простору

Сучасне транзитивне суспільство вимагає оновлених підходів до забезпечення всіх сфер життєдіяльності. Спеціальний доповідач Організації Об'єднаних Націй з прав людини й інвалідності В. Ліндквіст визначив, що вкрай гострою проблемою у сфері інвалідності є відсутність доступу до освіти для дітей та дорослих з інвалідністю. Освіта є фундаментальним правом для всіх, що визначається в Загальній декларації прав людини і захищається різними міжнародними конвенціями. У більшості країн існує різка різниця в освітніх можливостях, що надаються дітям та дітям-інвалідам. А отже, реалізація мети «Освіта для всіх» опиняється під загрозою, якщо не змінити ситуацію кардинально [267]. У цьому контексті є доречним зауважити, що особливість ідеології глобалізованого суспільства полягає у зміні концептуальних підходів до соціального простору в бік повної інклюзії для всіх груп дітей.

Однією з найактуальніших змін є трансформація підходів до освітнього процесу. Право освіти для всіх, освіти протягом життя вже давно визнано основним критерієм забезпечення прав і свобод людини. Право на освіту в сучасному середовищі набуває основоположного значення, оскільки виступає вагомою можливістю не тільки для особистості, але й для суспільства, держави покращити соціально-економічний рівень та забезпечити поступальний розвиток цивілізації. За офіційним визнанням міжнародної спільноти, спостерігається глибока взаємозалежність між низьким рівнем охоплення освітою, високим відсівом і незадовільними результатами навчання та рівнем бідності [31]. Тому акцент у бік реформування освітнього середовища не лише зумовлений гуманістичними тенденціями в суспільстві, а й стає передумовою забезпечення добробуту народу і нації.

На сьогодні можемо констатувати відсутність дієвого реформування системи дошкільної освіти в Україні. Дані опитування батьків демонструють, що змін вони не відчують (40%) та практично порівну оцінюють результати реформ – і в позитивний (25%), і в негативний (28%) бік (Додаток А.8), негативно оцінюють реформу і педагоги (63%) (Додаток В.8).

Сімдесят років тому прийнятий основний документ у сфері прав людини – Загальна декларація прав людини, яка у ст. 1 проголошує, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїх можливостях і правах [54]. Реальне втілення цього принципу є основним завданням сучасного суспільства.

Діти мають весь комплекс основних прав, серед яких для досліджуваної вікової групи важливим є право на освіту. Освіта для всіх закріплена у вже згаданій Загальній декларації прав людини, проте зміст цього поняття з часом змінюється.

На сучасному етапі розвитку транзитивного суспільства, формування демократичних цінностей неабиякої ваги набуває зміна підходів до освіти. «Освіта для всіх» – це основний правовий принцип в освітній сфері.

У методологічному аспекті функціонування освітнього процесу можна виділити три підходи до освіти: виключення, сегрегацію і включення. Виключення відбувається, коли дитині безпосередньо або побічно недоступна освіта або заборонений доступ до неї в будь-якій формі. Сегрегація передбачає виховання дітей з певними особливими потребами чи соціальними особливостями в окремих середовищах, які створені безпосередньо тільки для них. Інтеграція – це процес розміщення всіх дітей у межах одного освітньо-виховного середовища. Безліч міжнародних актів визнали інклюзивну освіту єдиним належним рівнем забезпечення прав людей у цій сфері.

Проте слід звернути увагу на розширення змісту включення. Нині це не тільки спільне перебування учнів, це набагато ширша освітня ідеологія, суспільний рух, який включає в себе не лише освітнє середовище, але й інші соціальні конгломерати.

У контексті нашого дослідження зауважимо, що важливим принципом включення є процес ранньої адаптації. Неможливе існування повної інклюзивності освітнього середовища без забезпечення початкового і вищого рівня включення. С. Стуббс, посилаючись на досвід бідних країн Півдня Африки, зазначає, що інклюзивна освіта – це не лише школи; це набагато ширше поняття, яке охоплює широке коло громадських ініціатив і альтернативи формальному вихованню, від народження упродовж усього життя. Інклюзивну освіту можна розглядати як рух, що підтримує основні цінності, традиції та принципи стосовно дітей, сутність освіти зводиться до різноманітності та дискримінації, передбачаючи способи участі та ресурси. Інклюзивна освіта є концепцією, що розвивається. Донедавна в розумінні інклюзивної освіти акцент робився на характеристиці учнів або на місці навчання, нині змінив тлумаченні відбуваються у напрямку до концепцій владної участі [306, р. 155].

Потреба у дошкільному включенні є особливо гострою. Політика держав, громадських організацій та міжнародних інституцій націлена загалом на трансформацію шкільної системи освіти, але дошкільна залишається за межами загального розгляду. Такий підхід є неприпустимим і суперечить загальному інклюзивному світовому руху. Окрім того, статистика ВООЗ вказує на те, що інвалідність, наприклад, є проблемою не тільки зрілого віку, вона актуальна буквально від народження. Понад мільярд людей, або 15% населення світу, живе з певною формою інвалідності, серед них від 110 до 190 млн мають значні функціональні обмеження. У цій групі населення кількість дітей-інвалідів від 0 до 18 років становить від 93 до 150 млн. Оприлюднені дані дослідження 2011 року фіксують, що серед дітей віком від 0 до 14 років приблизно 5,1% (93 млн) живуть із середнім або важким ступенем інвалідності і 0,7%, або 13 млн дітей, мають важку форму інвалідності [312].

Боротьба за освіту шляхом включення різноманітності почалась вже давно. Із 70-х років рух за поширення принципу індивідуальності набирив обертів. Одним із його результатів став орієнтир освіти в США, який

передбачав доступ до освітніх послуг для студентів усіх типів та ступенів працевздатності. Оновлювалися стандарти що п'ять років, і 1997 року був прийнятий Закон про освіту інвалідів (IDEA). IDEA підвищив рівень очікувань, вимагаючи максимального доступу до загальноосвітньої навчальної програми для учнів з обмеженими можливостями та закріплення нових підзвітних заходів для забезпечення їхнього прогресу й успішного навчання. Інші основні закони про права інвалідів у Канаді, Великобританії, Італії та США передбачають припинення дискримінації, що вимагає ліквідації всіх видів бар'єрів для участі в суспільному житті. Як наслідок, дослідники наприкінці ХХ ст. констатують початок нової епохи в організації суспільних відносин на основі забезпечення інвалідам громадянських прав, їх широкої соціальної участі та окреслення перспектив [291, р. 5].

Рух «включення» виступає безперервним процесом, політика багатьох держав інтегрує свої правові вимоги до світових стандартів. На 48-й сесії Міжнародної конференції з питань освіти «Інклюзивна освіта: шлях майбутнього» (м. Женева, 25–28 листопада 2008 р.) одним з основних спільних висновків було те, що різноманітність виступає позитивом, тому що це підтримка для навчання і розвитку, оскільки люди ростуть, оцінюючи відмінності та необхідність генерувати співпереживання, щоб працювати у більш справедливій освітньо-виховній системі і тим самим побудувати більш справедливе суспільство. Для того щоб забезпечити освіту та соціальну інтеграцію, вказують міжнародні експерти, ми повинні на державному рівні сприяти розвитку інклюзивної культури [229, р. 5].

Багато країн сьогодні переглядають свою політику в освітній галузі і будують спеціальну освіту на засадах інклюзивної філософії. У країнах зі сталою економікою та соціальним розвитком інклюзія виступає загальноприйнятим стандартом. У країнах Африки й Азії та на пострадянському просторі цей процес не набув системного і послідовного характеру. В колишніх країнах соціалістичного табору дезактивація принципу «включення» зумовлено не стільки економічним, скільки

традиційно-соціальними факторами. Заклади спеціального типу, зазвичай інтернатної форми навчання, для дітей з інвалідністю чи іншими освітніми потребами вважалися в радянській системі права адекватним виходом із ситуації та вирішували проблему саме так.

Сьогодні назріла потреба зруйнувати стереотип «спеціальної» освіти. Адаптація інклюзивного середовища проходить через первинний рівень – дошкільну освіту. Вважаємо, що Порядок комплектування інклюзивних груп у дошкільних навчальних закладах, затверджений спільним наказом МОН та МОЗ України від 6 лютого 2015 р. № 104/52 [141], є своєчасним. Відповідно до цього Порядку, такі групи створюються для забезпечення умов дітям з особливими освітніми потребами, зокрема дітям з інвалідністю, для розвитку та навчання спільно зі своїми однолітками. Отже, можемо констатувати намагання національної системи права запровадити стандарт «включення» в дошкільну освіту.

Трансформація полягає в тому, щоб з боку держави і суспільства була забезпечена система повного освітнього включення на рівні загальних освітніх закладів. Зміст освітнього включення полягає в тому, що державна політика повинна уникати сегрегації та дискримінації у випадках виникнення спеціалізованих освітніх потреб. Включення забезпечує фундаментальне право всіх дітей та дорослих повною мірою брати участь у суспільному житті, зробити свій внесок у всі аспекти життя і культури, без обмеження або загрози маргіналізації. Включення не повинно розглядатися як певний шкільний процес, а як життєва суспільна філософія, щоб забезпечити всім особам можливість повного вияву своєї індивідуальності.

Британські вчені визначають нову ідеологію через призму індивідуальності та різноманітності, стверджуючи, що сприяння поширенню інклюзивних цінностей означає сприйняття індивідуальних та культурних відмінностей; ці принципи повинні скласти основу всіх навчальних планів, а не лише у межах спеціальної освіти. Майбутнє інклюзивної освіти спирається

на культурний зсув, який підтримує і виховує відмінності та погляди на успіх через об'єктив, налаштований не на уніфікацію, а на розмаїття [217, р. 32].

Актуальним питанням є зміна державної політики загалом у бік відкритості і демократичності. Ми солідарні з І. Жаровською, яка стверджує, що визначальним чинником руху України шляхом демократичних перетворень є організація діяльності державних органів на фундаментальних принципах відкритості і гласності [48, с. 23]. Потреба змінювати ідеологію освіти постала перед державами ще на початку минулого століття. Нові стандарти освіти для всіх вдалося втілити завдяки міжнародній співпраці. Передусім слід згадати Саламанську декларацію 1994 року [164]. В Іспанії у червні 1994 року 92 офіційні представники держав та представники 25 міжнародних організацій вирішували питання заохочення переходу до інклюзивного навчання, що мало сприяти досягненню цілей освіти для всіх. Ішлося про зміну основних напрямів культурно-освітньої політики держав для забезпечення відкритої для всіх дітей освіти, зокрема для дітей з особливими освітніми потребами.

У пункті 3 Декларації визначено основні напрями державної політики щодо створення належних гарантій для інклюзивного навчання. Серед них: визначити політичним пріоритетом, з урахуванням фінансового аспекту, удосконалення національних систем освіти, що дозволило б охопити всіх дітей, незважаючи на індивідуальні відмінності або труднощі; прийняти у формі закону або політичної декларації принцип інклюзивної освіти, який полягає в тому, що всі діти вступають у звичайні школи, якщо тільки немає серйозних причин, які змушують діяти інакше; розробляти демонстраційні проекти і заохочувати обмін з країнами, що мають досвід у сфері організації роботи інклюзивних шкіл; створити механізми на основі децентралізації і широкої участі громадськості у сфері планування, моніторингу та оцінки організації освіти для дітей і дорослих з особливими освітніми потребами; заохочувати і полегшувати участь батьків осіб з фізичними та розумовими вадами, громадських організацій у процесах планування та ухвалення рішень,

що стосуються задоволення спеціальних освітніх потреб; докладати більше зусиль до розробки стратегій, що стосуються завчасного виявлення таких потреб і вжиття конкретних заходів, а також професійних аспектів інклюзивної освіти; забезпечувати систематичний обмін міжнародного досвіду в межах реалізації програм підготовки вчителів.

Значення цього документа полягає в тому, що міжнародне визнання інклюзивної освіти стало умовою демократизації держави, безумовним чинником захисту прав та свобод людини, основним механізмом реалізації освітніх прав. Вагомо, що визначено державні гарантії для належного функціонування освітнього інклюзивного середовища.

Процес оновлення освітньої сфери триває. Суттєву роль в трансформації правових підходів до освіти відіграли результати Всесвітнього форуму у сфері освіти, який відбувся 26–28 квітня 2000 р. у столиці Сенегалу – Дакарі. Зокрема, було прийнято резолюцію «Дакарські рамки дій. Освіта для всіх: виконання наших колективних зобов'язань». Загальною метою форуму було анонсовано забезпечення до 2015 року освіти всіх дітей, молодих людей та дорослих. У п. 8 Розширених коментарів до Дакарських рамок дій міжнародна спільнота відмітила, що «у ХХІ столітті для забезпечення можливостей навчатися з раннього дитинства і упродовж усього життя буде потрібен доступ різних категорій осіб до високоякісної освіти, що відповідає їхнім потребам, має справедливий характер і враховує гендерні аспекти. Ці можливості не повинні обмежуватися ні відчуженням, ні дискримінацією. З огляду на те, що темпи, стиль, мова й умови навчання ніколи не будуть однаковими для всіх, повинні існувати різні формальні або менш формальні підходи тією мірою, якою вони забезпечать серйозне навчання і рівноправне становище тих, що навчаються» [308].

Ранній розвиток є особливо актуальним. Більшість фахівців педагогічного спрямування вказує, що тільки частково (53%) сучасна система дошкільної освіти сприяє ранньому розвитку дитини (Додаток В.4).

Освітній процес для всіх не може бути однаково прийнятним, тому важливо, щоб не дитина пристосовувалася під нього, а навпаки відбувалася адаптація освіти під потреби кожної дитини. Інклюзивна освіта надає можливість такої адаптації для дітей з особливими освітніми потребами.

Сучасне законодавство України в багатьох нормативних актах використовує поняття «особа/дитина з особливими освітніми потребами». Є цілком слушним зауваження А. Гордєєвої, яка в розумінні особливостей пропонує обирати вихідним пунктом не норму, а людину взагалі, «людину з певними особливостями, які притаманні лише їй. Особливість передбачає відмінність, несхожість, можливо неповторність, індивідуальність, унікальність» [26, с. 41].

Широке застосування терміна «діти з особливими освітніми потребами» ініціювала уже згадана Саламанська декларація 1994 року, в якій визначено, що «особливі освітні потреби» стосуються всіх дітей і молодих людей, чії потреби залежать від різної фізичної чи розумової недостатності або труднощів, пов'язаних із навчанням. Дуже багато дітей мають труднощі в навчанні, а отже – мають спеціальні освітні потреби на певних етапах свого навчання в школі» [163, с. 9].

Лінгвістичні, логічні і правові принципи термінотворення вимагають чіткості дефініцій, особливо коли вони піддаються кодифікації.

У Законі України «Про освіту» особу з особливими освітніми потребами позиціоновано як особу, яка «потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту» [143]. Наведена дефініція є нечіткою і невиправдано широкою, оскільки під категорію таких дітей може підпадати будь-яка дитина, яка в певний, навіть короткостроковий, проміжок часу має певні труднощі у навчанні. За такою аналогією, навіть дитина, яка з поважних причин не відвідувала дитячого садка, скажімо хоча б 10 днів, вже може вважатися такою, що потребує тимчасової підтримки. Отже, наведене визначення не можна вважати таким, що повною мірою відповідає принципам нормотворення.

Дещо розширеним було розуміння досліджуваної категорії суб'єктів права у ст. 23⁻¹ старої редакції закону «Про освіту». Визначалося, що «особа з особливими освітніми потребами – це особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення права на освіту, сприяння розвитку особистості, поліпшення стану здоров'я та якості життя, підвищення рівня участі у житті громади» [144]. Цю дефініцію також не можна вважати вдалою, проте вона пропонує більш точне розуміння того, кого можна включати до вказаної категорії осіб: це діти, які мають потребу у поліпшенні стану здоров'я та якості життя. Тобто в старій редакції закону особливі потреби дитини окреслено більш чітко, хоча й недостатньо повно.

Вважаємо, що обмежувати досліджуване поняття виключно категорією дітей з інвалідністю також не варто. У наукових працях зазвичай визначається, що дитина з особливими освітніми потребами – це дитина «з вадами фізичного і психічного розвитку» [97, с. 338], «діти з інвалідністю» [87]. Деякі автори виділяють групи таких дітей, акцентуючи на нозологічних проблемах, вважаючи, що «до дітей із особливими освітніми потребами належать діти з порушеннями інтелекту; з відхиленнями у пізнавальному розвитку; з порушеннями слуху; з порушеннями зору; з порушенням опорно-рухового апарату; з порушенням мовлення; з порушеннями поведінки і діяльності; з важкими комплексними порушеннями; з емоційними розладами, у тому числі з раннім дитячим аутизмом» [84, с. 135].

Намагання звести особливі потреби до інвалідності можна пояснити тим, що інклюзивна освіта від початку зароджувалася як шлях забезпечити саме дітям з проблемами здоров'я можливість навчатися разом зі здоровими дітьми. Однак згодом ідеологія інклюзії значно розширилася та вийшла далеко за межі проблем дітей з інвалідністю. До дітей, що мають особливі потреби, необхідно віднести і тих, що потребують додаткових гарантій реалізації права на освіту та належать до соціально вразливих груп населення. У Рекомендаціях парламентських слухань на тему «Права дитини в Україні:

забезпечення, дотримання, захист» вказано, що до дітей соціально вразливих категорій слід відносити: «дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей, які зареєстровані як внутрішньо переміщені особи, а також дітей, які є особами без громадянства, біженцями, дітей осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні» [148]. Пояснення щодо цих категорій дітей містить ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства».

Звернемо увагу, що особливі потреби не завжди вказують на труднощі в освоєнні матеріалу. Особливість може проявлятися в значній успішності дитини. Отже, до категорії дітей з особливими потребами також відносимо тих, які можуть мати особливі успіхи в навчанні, є обдарованими та для розвитку їхніх талантів потрібні індивідуальні навчальні програми.

Аналіз наведених вище визначень дозволяє нам запропонувати авторську дефініцію поняття «дитина з освітніми потребами»: це дитина з інвалідністю чи проблемами зі здоров'ям, або дитина із соціально вразливих категорій суспільства, або особливо обдарована дитина, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення права на освіту та сприяння розвитку особистості.

Можна констатувати, що розуміння включення (інклюзивного середовища) значно розширилося.

По-перше, суспільство зрозуміло, що виключно шкільним інклюзивним навчанням задовольнити інтереси всіх учасників процесу неможливо. Тому інклюзивність важлива на всіх рівнях освіти, зокрема в дошкільній освіті як на початковому етапі соціалізації; до того ж, не можна оминати увагою професійної освіти. Тому інклюзивна освіта поширюється на методику освіти протягом усього життя.

По-друге, інклюзивна освіта формувалася як така, за якої відбувалась інтеграція дітей з інвалідністю та здорових дітей. Однак доцільність зведення інклюзивної освіти виключно до урівнювання за станом здоров'я є сумнівною.

Як визначають іноземні науковці, інклюзивна освіта – це підхід чи процес, що виникає, коли діти з інвалідністю та без неї, ВІЛ-статусом та діти із різноманітних станів, із різними здібностями вчать разом, взаємодіють соціально один з одним у рамках звичайної школи [248, р. 45]. Інклюзивна освіта – це інтеграція всіх дітей із особливими потребами. Залежно від соціально-політичної ситуації та ментальних детермінант окремого народу до цієї категорії можна віднести багато груп дітей. Зокрема, особи з інвалідністю, обдаровані діти, діти-сироти, безпритульні діти, діти з мовних, етнічних, культурних, релігійних меншин, діти з маргіналізованих районів чи кримінальних груп, діти біженців, діти з ЛГБТ-сімей, із родин, які мають членів, хворих на ВІЛ чи інші захворювання тощо.

Включення в освітньо-виховних процес вимагає трансформації всієї системи здобуття освіти, для того щоб передусім подолати дефіцит розуміння та толерантності. Спільне перебування дітей в межах однієї групи – це тільки візуальна основа реального включення. У науковій літературі виділяють шість рівнів інклюзивності: фізичний, термінологічний, адміністративний, соціальний, навчальний та психологічний.

Державна політика у сфері освіти, зокрема дошкільної, повинна бути націлена на створення рівних можливостей для всіх, реконструювати культурні та академічні очікування, освітній «гештальт». Необхідно створити навчальний план, який моделює єдність і співпрацю, узагальнює різноманітні потреби дітей, відображає їх розбіжності та вибудовує програму, яка задовольняє всіх.

Позитивна зарубіжна практика дає нам низку методологічних порад для досягнення оптимального результату включення. Серед них вагомим є Індекс інклюзії, розроблений у Центрі дослідження з інклюзивної освіти у м. Кентербері. Перший варіант, опублікований 2000 року, являє собою продукт аналізу трьохрічного дослідження 25 шкіл в Англії. Потім він був розподілений на Індекс для початкових, середніх та спеціальних шкіл. Для дошкільнят Індекс інклюзії виступає як Індекс раннього дитинства. З тих пір

він адаптований для використання в багатьох інших країнах і перекладений на тридцять сім мов.

Пропозиції від міжнародних органів, громадських організацій, фахівців в усьому світі стали основою вже третьої версії Індексу інклюзії, яка опублікована 2011 року. Індекс складається з трьох вимірів: вимір А – створення інклюзивної культури; вимір В – вироблення інклюзивної політики; вимір С – практика включення. Кожен параметр містить показники для конкретного закладу освіти та виховання. Вони допомагають ідентифікувати та реалізувати пріоритети змін [214].

Індекс інклюзії дає детальне пояснення того, яким має бути інклюзивний заклад. Зокрема, в Індексі визначено ключові поняття, що дають розуміння інклюзивної школи, дошкільної освіти та розвитку громадської думки з огляду на такі аспекти: 1) сукупність культурних, політичних та практичних показників забезпечення інклюзивної освіти; 2) новаційний підхід до організації шкільної освіти, відповідних державних і громадських інституцій [310].

Отже, на рівні держави необхідна загальна стратегія інклюзивності. Для прикладу, Македонську національну стратегію розвитку освіти (2005–2015) світові експерти вважають найбільш масштабною спробою вдосконалити систему освіти для всіх. Ця програма мала на меті: забезпечення фізичного доступу до освіти; зменшення дискримінації за ознаками статі, кольору шкіри, етнічності, національності, релігійної приналежності; поліпшення навчального досвіду для всіх дітей; посилення турботи про дітей зі спеціальними освітніми потребами; розширення дошкільних освітніх можливостей для всіх. Як наслідок, після подолання значної етнічної напруженості інклюзивна освітня політика та практика сприяли забезпеченню соціальної та освітньої справедливості, поширенню дитячої дружби [257, р. 11, 40].

Окрім державної політики включення не менш важливим є суспільне схвалення. Доволі часто громади, батьки, місцеві ініціативні осередки чинять опір системі інклюзивності. Так, 43% опитаних нами батьків негативно

ставляться до реформи освіти в бік інклюзії, щоби більше, 33% про неї нічого не знають (Додаток А.7). Неготовність сприймати і втілювати нову ідеологію включення можлива і серед вихователів та педагогів. Опитування такої категорії осіб доводить, що 50% проти впровадження інклюзивної освіти (Додаток В.7). Іноземні аналітики зауважують, що змінювати ставлення суспільства до процесу навчання варто починати на особистісному рівні. На підтвердження наводять свідчення вчителів Уганди, які відзначили, що основними причинами їх упередженого ставлення до дітей з інвалідністю були невігластво, страх і невпевненість. І лише тоді, коли вони опанували себе, «звикли» до цих дітей, упевнились у тому, що впораються з новими викликами, їхнє ставлення до інклюзивного навчання кардинально змінилося [207, р. 69].

Втілювати ідею включення покликана ціла низка організацій. Найбільш активно, як зазначають фахівці, діє Чеширська британська організація з інвалідності (Leonard Cheshire Disability). Вона має п'ять філій в Африці та Азії, які створюють глобальні спільні проекти щодо підтримки дітей з особливими освітніми потребами у 54 країнах світу. Важливою метою є універсальна первинна освіта. Проте волонтери зазначають, що вагомим є контекст безперервної освіти, оскільки спостерігали випадки, коли дитина після дошкільної інклюзивної освіти не мала можливості продовжувати її далі, оскільки шкільної інклюзивної освіти не було.

Для прикладу розглянемо цікаву методику дошкільної інклюзії. В Індії був запущений ляльковий клуб, в якому діти з різними потребами разом бавилися ляльками, згодом ставили лялькові вистави. За підтримки вихователів вони швидко навчилися адаптуватися і спілкуватися у власний спосіб, допомагаючи глухим дітям та іншим інвалідам. Спектаклі, які проходили перед батьками та членами громади, дали дорослим усвідомлення того, що діти з інвалідністю повинні бути включені в освітній процес [265, р. 21].

Діти з інвалідністю є тією категорією соціально незахищених громадян, які потребують особливого механізму захисту з боку держави. Передусім вони потребують захисту як неповнолітні особи, які самостійно не можуть вести повноцінного способу життя. Окрім того, їхнє становище погіршене, оскільки вони мають проблеми зі здоров'ям. Тому саме держава має забезпечити максимальну охорону їхніх прав та законних інтересів.

На початковому етапі становлення дітей дошкільного віку є важливим надавати їм якісні освітні послуги. Саме реалізація повною мірою права на освіту створить для дітей з інвалідністю можливість успішно і комфортно навчатись в умовах шкільної інклюзивної освіти.

Аналіз зарубіжного досвіду виявляє потребу імплементації у вітчизняну практику передових світових стандартів у цій сфері. Однією з гарантій захисту дітей з інвалідністю, які поки що не застосовуються в Україні, є поширений в США інститут освітніх сурогатних батьків.

Для супроводу дитини з інвалідністю в освітньому процесі місцевими органами обирається особа-волонтер, яка уповноважена приймати рішення в інтересах дитини. Зауважимо, що функцію т. зв. «сурогатного батька» не може виконувати особа, яка є працівником освіти або будь-якого іншого агентства, що займається вихованням або доглядом за дитиною.

Мандат сурогатного батька поширюється тільки на дітей, які мають право на спеціальну освіту або послуги раннього втручання та тих, які потребують визначення наявності інвалідності.

Сурогатний батько повинен бути призначений для будь-якої дитини з інвалідністю, від народження до 17 років, у якої немає батьків чи членів родини. Сурогатний батько призначається для таких категорій дітей з інвалідністю: батьків або опікунів яких не можна ідентифікувати; після належних зусиль неможливо встановити місцезнаходження рідних батьків; дитина є під доглядом держави; дитина народжена молодими бездомними батьками, які підпадають під таку характеристику відповідно до закону.

За деяких обставин генетичні батьки можуть вимагати призначення сурогатного батька. Це можливо у випадках, коли батьки живуть на великій відстані від дитини, перебувають в ув'язненні або в інших випадках фізичної неможливості приймати рішення, що впливають на дитину.

Звертаємо увагу, що сурогатний батько призначається тільки у сфері освітніх правовідносин, і батьки не позбавляються права щодо виховання своїх дітей, якщо ці права не будуть прямо скасовані.

У роз'яснювальному акті департаменту освіти Теннессі вказано, що сурогатні батьки повинні відповідати таким критеріям: повинні бути зацікавлені у розвитку потенціалу дітей з обмеженими можливостями; повинні розуміти, що інваліди мають право на освітні програми, а тому будуть підтримувати їх, щоб діти мали можливість максимально продуктивними та незалежними; мають бути готові слухати представників агенцій та дошкільного, шкільного персоналу і діяти в інтересах дитини [238].

Така додаткова державна гарантія насамперед спрямована на забезпечення належного рівня державної освіти, відстоювання права дитини на становлення та розвиток у найменш обмежувальному середовищі. Сурогатні батьки призначаються для дітей незалежно від віку, але для дітей дошкільного віку вони виконують особливо вагомую функцію: забезпечують можливість отримання програми раннього втручання. Сурогатні батьки для дітей дошкільного віку допомагають не втратити важливий час для найкращого забезпечення раннього втручання та отримання дитячих програм спеціальної освіти. Дітям з інвалідністю мають бути забезпечені освітні послуги та супутні послуги. Отже, сурогатний батько разом із командою фахівців визначає, яка форма дошкільної освіти буде корисною для дитини: перебування в загальних дошкільних групах, інклюзивних групах, у спеціалізованих закладах чи на індивідуальному навчанні. Середовище повинно бути найбільш оптимальним для отримання належного розвитку. Під супутніми послугами для дітей з інвалідністю передбачаються мовна терапія,

фізіотерапія, професійна терапія, консультування та певні транспортно-побутові питання.

Будь-який громадянин Сполучених Штатів або постійний житель, який старше 18 років і не має конфлікту інтересів, має позитивні моральні якості, може виконувати функції сурогатного батька. Сурогатні батьки щорічно проходять навчальні програми, тренінги та майстер-класи.

У США ввели таку додаткову освітню одиницю, пояснюючи це тим, що ні освітній заклад, ні департамент освіти не можуть здійснювати цю функцію з таких міркувань: 1) жодна сторона може бути цілком об'єктивною у представленні інтересів дитини через необхідність збалансування фінансових обмежень із його потребами; 2) жодна сторона не може витрати достатньо часу і зусиль, вивчаючи все, що було б необхідним для одного учня. Сурогатний батько не має таких обмежень.

Сурогати дітей з особливими потребами є важливими членами команди з прийняття рішень про відповідну навчальну програму для своєї дитини.

Сурогати мають повноваження відвідувати дошкільні заклади, щоб зрозуміти, чи працює обрана освітня програма. Відповідальний відділ спеціальної освіти в кожному місцевому освітньому агентстві стежить за діями кожного сурогата, щоб переконатися, що він належним чином виконує свою роботу.

Місьцеве агентство освіти може скасувати призначення батька, якщо буде встановлено, що особа: не здатна виконувати обов'язки сурогатного батька; сурогат відмовляється від своїх обов'язків; має інтерес, який суперечить інтересам дитини; порушив мінімальні стандарти практики; створює загрозу благополуччю дитини.

Вважаємо, що така практика є цілком прийнятною і корисною для нашої держави. Принагідно зазначимо, що термінопоняття, яке вживається в англійській літературі «educational surrogate», не може бути дослівно перекладене, оскільки не дає чіткого розуміння змісту діяльності. З огляду на це пропонуємо назвати цей інститут «освітній сурогатний опікун».

Прогнозованим результатом запровадження описаного інституту можна вважати: забезпечення максимального захисту інтересів особи дошкільного віку в реалізації права на освіту; убезпечення дитини від можливих зловживань з боку органів державної влади; консолідацію зусиль держави і громадянського суспільства у сфері забезпечення інтересів дитини як найвищої соціальної цінності; можливість забезпечення процедури раннього втручання для дітей дошкільного віку з інвалідністю.

Враховуючи те, що вказаний інститут діє на громадських засадах, то витрати з боку державного бюджету не можуть бути настільки вагомими, щоб становити важкий економічний тягар для держави.

Також слід проаналізувати правове регулювання приватного навчання дітей дошкільного віку як прояву глобалізованого суспільства. В усьому світі відбувається трансформація освітньої сфери. Відповідальні батьки, розуміючи освіченість як важливий чинник майбутньої конкурентоздатності людини на ринку праці, акцентують увагу на освіті вже з раннього віку. Дошкільна система державної освіти не може забезпечити умов для розкриття всіх особливостей, здібностей і талантів окремого індивіда, тому активізується сфера приватного навчання для дітей молодшого віку. Приватне репетиторство відоме протягом всього існування людства, навіть до зародження системи масової освіти. Однак саме сучасне глобалізоване суспільство зробило приватну освіту поширеним явищем. Масштаби популярності приватної освіти для всіх категорій осіб та на всіх етапах освітнього процесу вражають.

У науковій літературі виокремлюють два види приватного навчання. Перший вид описується в дослідженнях, що стосуються «тіньової» освіти. Цей термін був уведений у науковий обіг на початку 1990-х років (Д. Стевенсон, Д. Бакер [305]) і розроблений останніми роками значною мірою завдяки роботі М. Брау [219]. Другий вид отримав назву «додаткової освіти» і описується в дослідженнях американських і канадських учених (Е. Гордон, Р. Морган,

С. О'Маллеу, Й. Понтіелл [309]). Останнім часом дослідження у вказаній сфері активізувались і в Україні (В. Гарапко [23], О. Хмелевська [190]).

Відмінні риси «тіньової» освіти полягають у тому, що вона відбувається за межами параметрів основної аудиторії і репетитор отримує фінансову вигоду від навчання. Термін «додаткова освіта» охоплює ширше поняття і визначається як додаткова формальна та інформаційно-орієнтована освіта, що забезпечує можливості розвитку за межами звичайної виховної програми. Деякі з таких заходів можуть відбуватися в приміщенні дошкільного закладу, але вони перевищують мінімальні вимоги основної навчальної програми. Ця категорія включає в себе: підготовку до іспитів (наприклад, вступних до школи), соціокультурні навчання, набуття орфографічних навичок, навичок навчання, предметні клуби, вихідні та літні академії, туристичні заходи.

У дослідженнях, проведених у різних країнах, включаючи острів Маврикій [261], Грецію [290], Німеччину [275] та Кенію [222], було встановлено позитивний зв'язок між приватним репетиторством та академічними досягненнями. З іншого боку, дослідження, проведені в Єгипті [245], Кореї [264] та Сінгапурі [224], виявили незначну кореляцію між приватним репетиторством і досягненнями в навчанні. Така відмінність результатів пояснюється «дифузною природою приватного репетиторства», а отже, для висновків про її ефективність немає достатніх підстав [232]. Тим не менше, дослідники погоджуються, що приватне навчання є глобальним соціальним явищем, що вимагає не тільки наукового вивчення, але й правового регулювання.

На думку дослідників, приватна освіта – це суспільний феномен, якому притаманні такі ознаки: відсутність централізованого адміністрування, незначне державне регулювання, відсутність державної інфраструктура та кваліфікаційних стандартів [224, с. 27]. Основними причинами виникнення «тіньової» освіти є: зміна державної політики через світову торгівлю; зміни в суспільстві через глобалізацію; широке використання іноземної мови як мови навчального середовища. Приватна освіта включає в себе елементи, які

підвищують здатність дитини успішно розвиватися у формальному навчальному закладі, та прямо впливає на процес вибору школи для дитини. Оскільки приватне навчання адаптується для задоволення потреб окремих дітей, воно дозволяє активізувати важливі чинники розвитку дитини. Зокрема, приватне навчання дітей дошкільного віку дає можливість вирішувати такі питання: визначити сильні та слабкі сторони індивідуальності дитини та їх вплив на виховний та освітній процес; правильно обрати напрям загальноосвітнього закладу, який би повною мірою розкривав здібності та таланти дитини; забезпечити дітям можливість адаптуватися до освітньо-виховного процесу з різним ступенем інтенсивності; забезпечити додатковий всебічний розвиток дитини та додаткові знання, що створюють можливість вступу в престижний загальноосвітній заклад. Дослідники Великобританії виявили, що додаткове репетиторство набуває поширення, оскільки батьки намагаються надати своїм дітям конкурентні переваги, зокрема, щоб забезпечити вступ до бажаних середніх шкіл [255]. Як вказує Й. Русселл, значна затребуваність приватних репетиторів пов'язана головно з поширенням стандартизованого тестування та оприлюдненням рейтингів [297], а отже, до початкової елітної школи приймаються діти з кращими знаннями.

Приватна освітня індустрія в сучасному розумінні була започаткована в США, а згодом поширилася в країнах Азії, Африки та Східної Європи. Таким чином можна стверджувати, що приватна освіта є справді глобальним явищем. У плановому маркетинговому звіті передбачалося, що 2018 року світовий ринок приватного навчання досягне 102,8 млрд доларів США [249]. У деяких азійських країнах дошкільна приватна освіта досягла безпрецедентного рівня. Наприклад, у Південній Кореї до приватних занять залучено 87,4% дітей дошкільного віку. Розрахувавши, що рівень витрат сімей на додаткову освіту створює фінансовий тягар для домашніх господарств, 1980 року уряд цієї країни на законодавчому рівні встановив заборону на приватні дошкільні навчання. Однак заборонна політика виявилася неефективною, тому вже

2000 року ідеологію освіти було змінено в напрямі легалізації державною приватного навчання [263].

США також використовує потенціал приватної освіти, фінансує з державного бюджету програми, які розроблені приватними компаніями та забезпечують безкоштовну освіту через домашні комп'ютери для дітей загалом у різних сферах; на сьогодні це 14 навчальних тренерів. Ці компанії надають освітні послуги на різних рівнях навчання, починаючи з дитячого садка до дванадцятирічного віку [280].

В Австралії державна політика у сфері «тіньового» навчання залежить від законодавства окремого штату. Переважно органи влади не мають впливу на «тіньову» освіту. Тільки в законодавстві Західної Австралії встановлено, що будь-яка особа, яка працює безпосередньо з дітьми, повинна отримати дозвіл на таку роботу та підтвердити індивідуальну кваліфікацію щодо придатності працювати у сфері, яка пов'язана з дітьми. Такий дозвіл є дійсним протягом трьох років і включає постійний моніторинг відповідності індивідуума. Зокрема, особа перевіряється на предмет вчинення правопорушень проти дітей [208].

Оскільки немає загальнодержавного регулювання, активізується громадська сфера. Існує Національний кодекс поведінки, розроблений загальнонаціональною професійною асоціацією. Австралійська асоціація репетиторів (АТА) була заснована 2005 року як Австралійський представницький орган для викладачів та репетиторських організацій. Асоціація розробила «Кодекс поведінки», якого повинні дотримуватися всі його члени. Членство в АТА є добровільним, а асоціація не має жодних регуляторних повноважень. Створення АТА свідчить про розширення галузі по всій Австралії. Мета АТА полягає в тому, щоб: представляти викладачів та викладацькі організації, виступати в ролі лобістської групи та підвищувати стандарти навчання в Австралії [209].

Уряд Австралії фінансує приватне навчання через дві програми, які спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних з освітою. Перша – це програма

надання допомоги репетиторам (ITAS). Друга програма (An Even Start) фінансується урядом і передбачає надання індивідуального навчання на різних рівнях з низки навчальних дисциплін для дітей представників корінних народів. Ця схема передбачала 700 доларів ваучерів на індивідуальні або невеликі групи навчання грамотності та розвитку для дітей, які не досягли національних критеріїв стандартизованого тестування [311]. Ці програми є свідченням того, що доповнення загального навчального курсу приватним навчанням уряд визнає відповідною освітньою стратегією.

Державна політика у сфері приватної освітньої діяльності повинна здійснюватися на принципі усунення конфлікту інтересів. Для прикладу, фотокопіювання, використання інтернету та приватні заняття на території державних закладів не можна використовувати в інтересах приватного бізнесу. Більше того, адміністративні правила в деяких іноземних державах визначають, що коли державні приміщення використовуються для отримання приватної фінансової вигоди, тоді слід сплатити штрафні санкції.

Наступний принцип приватної освіти – добровільність та визначальне право батьків на вирішення питання використання потенціалу приватної освіти. Право батьків на виховання своїх дітей полягає в тому, що вони отримують додаткові можливості для забезпечення їм права на освіту. Батьки беруть на себе ініціативу щодо залучення приватних репетиторів, своєю чергою органи публічної влади визнають, що навчання не може задовольнити всі дитячі освітні потреби.

Канадський дослідник С. Девієс (S. Davies) пов'язує поширення приватного репетиторства з батьківською тривогою, вважаючи, що батьки шукають можливості підвищення конкурентоспроможності своїх дітей. Науковець визначає характерні особливості сімей, що використовують приватні освітні ресурси: вищий соціально-економічний статус; зайнятість батьків, що шукають післяпологового догляду чи прагнуть інтенсивного виховання; невдоволення державними закладами; дотримання неоліберальних переконань [231]. Отже, можна стверджувати, що приватне навчання

розвивається як пропозиція у відповідь на бажання батьків досягти педагогічної переваги або культурного капіталу для своїх дітей.

Проте слід визнати, що приватне репетиторство деякою мірою посилює соціальну нерівність. Саме держава повинна регулювати уникнення такої нерівності, але не шляхом заборони приватного репетиторства, а шляхом додаткових державних гарантій у сфері освіти, для дітей з особливими освітніми проблемами. Для прикладу, уряд Сінгапуру надав додаткове фінансування членам малайської етнічної групи для доступу до додаткового навчання, щоб подолати брак освіти [218].

У пострадянських країнах приватна освіта часто набуває девальвованої примусової форми. Вчителі чи інші працівники освіти «примушують» дітей та їх батьків до репетиторства, оскільки «прагнуть доповнення заробітної плати у нових ринкових економіках» [300]. Моніторинг «тіньової» освіти, проведений в Азербайджані, Боснії та Герцеговині, Хорватії, Грузії, Литві, Монголії, Польщі, Словаччині та Україні, виявив як позитивні (додаткові доходи для вихователів та удосконалення рівня людського капіталу), так і негативні аспекти (фінансова напруженість сімей, тиск на дітей через додаткові заняття, посилення соціальної нерівності). У доповіді було рекомендовано, щоб уряди забезпечували належну регламентацію індустрії приватного навчання та підвищили рівень оплати роботи вчителів, зменшивши їхню потребу в додаткових доходах від приватного навчання [300].

В Україні приватна освіта здебільшого орієнтована на дітей старшого шкільного віку, що пов'язано з потребою проходження зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Стосовно дітей дошкільного віку приватна освіта також є актуальною і зазвичай покликана задовольнити дві групи освітніх потреб: підготовка дитини до школи та початковий рівень вивчення іноземної мови. Як вказує О. Хмельовська, «з огляду на процеси глобалізації та європейської інтеграції як окрему важливу проблему треба розглядати задоволення усе більшого попиту на вивчення іноземних мов, починаючи з дошкільної підготовки» [190, с. 50].

Відповідно до чинного законодавства в Україні репетиторство є видом підприємницької діяльності, при цьому виступає формою індивідуальної педагогічної діяльності, яка не підлягає ліцензуванню. Також, відповідно до вимог Податкового кодексу України, всі репетитори, які не зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності, але надають репетиторські послуги, мають декларувати свої доходи. Описане може слугувати демонстрацією того, наскільки норми права розходяться з правовою реальністю. Насправді, ні репетитори, ні діти, ні батьки не зацікавлені в легалізації цієї діяльності. Органи державної влади не вживають належних контрольних-наглядових заходів для того, щоб перевести таку діяльність зі сфери «тіньової» до сфери легалізованої освіти. Разом із тим, дослідники ставлять під сумнів функцію забезпечення населення послугами державної освіти як основний обов'язок держав. Пропозиція знизити державні витрати на освіту й активніше залучати до сфери освіти недержавних суб'єктів значно розширює коло зацікавлених учасників, враховуючи громадські організації, приватні установи і фонди, та диверсифікацію джерел фінансування, а це посилює тенденцію розмивання меж державної і приватної освіти [23, с. 43].

Висновки до розділу 3

1. Громадянство є основоположною гарантією реалізації прав та свобод людини. Саме цей інститут є «відправною точкою» для інших гарантій з боку держави. Хоча на міжнародному рівні зроблено акцент на тому, що громадянство має бути забезпечене кожній дитині в найкоротші терміни, низку глобальних проблем у цій сфері досі не розв'язано. Це, зокрема: недосконалість національного законодавства; дискримінація у сфері громадянства за гендерною ознакою; прогалини в застосуванні принципу передачі громадянства від батьків; існування додаткових вимог, що ускладнюють процедуру отримання громадянства; прогалини у визначенні статусу дітей, що народжені в міжнародних водах; покладання виключних

повноважень вчиняти процесуальні дії, пов'язані з громадянством дітей, на батьків; проблеми у процедурі встановлення громадянства.

2. Вплив глобалізації призводить до зміни традиційних уявлень у шлюбно-сімейній сфері та поширення співжиття у формі нетрадиційних сімей. Доведено, що зміни в розумінні шлюбно-сімейних відносин з огляду на глобалізаційні правові процеси відбувалися у два етапи: 1) розуміння сім'ї не як виключно юридично зареєстрованого союзу, але й фактичних шлюбних відносин без офіційної державної реєстрації, та визнання права таких сімей на батьківство; 2) захист від дискримінації за статевою ознакою.

3. Узагальнено низку правових проблем у сфері суспільних відносин, пов'язаних з нетрадиційними сім'ями, які прямо впливають на особу дошкільного віку, що в ній перебуває: легалізація цивільного партнерства (союзу, шлюбу); усиновлення дітей одностатевими парами; права на зустріч з біологічним батьком/матір'ю дитини та їх партнером.

4. Констатовано факти дискримінації таких дітей через їхню сім'ю, що виявляється у їх неприйнятті, знущанні або дискримінації від однолітків, вихователів та представників органів влади. Становище особи дошкільного віку з нетрадиційної сім'ї залежить від культурних особливостей суспільства та правової ідеології, що панує в ньому. Тому наявність нормативно-правових гарантій для дітей з нетрадиційних сімей не вказує на їх дієвість. Вочевидь, правова норма буде дієвою та ефективною тільки в умовах, коли більшість суспільства вважатиме її доцільною, тому пріоритетними тут є ідеологічні гарантії. Зокрема, організаційними та інформаційно-роз'яснювальними методами необхідно підготувати суспільство до сприйняття різних осіб з іншими проявами гендерної та статевої ідентичності як повноцінних членів суспільства, виробити толерантні підходи до комунікації з ними. Необхідно підвищити рівень обізнаності педагогічних колективів щодо можливих проблем у дитячому середовищі та засобів їх вирішення. Для цього доцільно впровадити в освітні програми підготовки педагогів, зокрема вихователів

дошкільних закладів, спеціальні курси щодо педагогічної компетенції в роботі з дітьми, які виховуються в нетрадиційних сім'ях.

5. Проблема невизначеності статусу дітей, народжених методом репродуктивних технологій, пов'язана з невизначеністю гарантій юридичного батьківського права та правом на інформацію про таємницю запліднення. Вирішенню цієї проблеми сприятиме комплекс таких гарантій: міжнародне визнання статусу рівності дітей, що народжені за допомогою використання репродуктивних технологій; нормативні гарантії визнання легітимною матір'ю тієї жінки, яка відповідатиме найкращим інтересам дитини; міжнародна правова заборона використання генетичного матеріалу сурогатної матері; національне правове регулювання щодо визначення пріоритету прав батьків на недоторканність приватного життя чи прав щодо забезпечення дитини інформацією про особливості народження.

6. Глобалізаційні чинники впливають на трансформацію підходів до освітнього процесу дошкільників. Інклюзивне середовище передбачає включення особи з особливими освітніми потребами в загальне освітнє середовище через процес ранньої адаптації. Людиноцентристська ідеологія проникає у всі сфери суспільного життя, зокрема й освіту. Сучасний підхід до освіти характеризується застосуванням принципу «включення» всіх дітей до освітнього процесу, тобто запровадження інклюзивної освіти. Особливістю такої освіти є те, що всі діти, незалежно від низки чинників, вчать разом. Важливо, щоб така освіта була безперервною. Отже, рання інклюзія, що проходить у дошкільних закладах, є особливо важливою, тому що дає дитині можливість адаптуватися до дитячого колективу ще до початку шкільного життя.

7. Піддано критиці нормативне визначення поняття «дитина з освітніми потребами», запропоновано авторську дефініцію поняття як дитини з інвалідністю чи проблемами зі здоров'ям, або дитини із соціально вразливих категорій суспільства, або особливо обдарованої дитини, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою

забезпечення права на освіту та сприяння розвитку особистості. Система соціальної інклюзії – це сучасна вимога правової глобалізації. Констатовано, що розуміння включення (інклюзивного середовища) значно розширилося. По-перше, суспільство зрозуміло, що виключно шкільним інклюзивним навчанням задовольнити інтереси всіх учасників процесу неможливо. Тому інклюзивність має втілюватись на всіх рівнях освіти, зокрема в дошкільній освіті як на початковому етапі соціалізації. Проте із цього процесу не повинна бути виключена професійна освіта. По-друге, інклюзивна освіта розширила сферу дії і нині передбачає право на освіту не лише осіб з інвалідністю, але й інших соціальних груп чи осіб з особливими освітніми потребами.

10. Запропоновано ввести в національну практику інститут освітнього сурогатного опікуна, що дозволить: забезпечити максимальний захист інтересів особи дошкільного віку в реалізації права на освіту; убезпечити дитину від можливих зловживань з боку органів державної влади; консолідувати зусилля держави і громадянського суспільства у сфері забезпечення інтересів дитини як найвищої соціальної цінності; забезпечити процедуру раннього втручання для дітей дошкільного віку з інвалідністю.

11. Глобалізаційні зміни сучасності спричинили появу такого феномену, як приватна освіта, що виступає у формі «тіньової» освіти (найчастіше представлена у формі приватних репетицій) та додаткової освіти, що надається загальноосвітніми масовими закладами. Державна правова політика у сфері приватної освіти має ґрунтуватися на таких принципах: відсутність конфлікту інтересів приватної та державної систем освіти; добровільність освіти; визначальне право батьків вирішувати питання щодо використання потенціалу приватної освіти; необхідність державного регулювання загальних стандартів освіти та захисту інтересів дитини, забезпечення її безпеки; співпраця громадянського суспільства й освітньої сфери; додаткове державне гарантування приватної освіти дітям з особливими освітніми потребами, які не може задовольнити загальна державна система освіти та виховання.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно висвітлено політичні, соціально-економічні, ідеологічні та правові гарантії прав осіб дошкільного віку в глобалізованому суспільстві, встановлено сутність їх трансформації під впливом глобалізаційних чинників в окремих сферах суспільних відносин. Наводимо основні висновки роботи.

1. Аналіз джерельної бази надав можливість виокремити три дослідні напрями: теоретико-правові дослідження правового статусу дітей, у яких розкривається понятійно-категоріальний апарат проблематики, аналізуються аспекти становлення цього інституту та його особливі прояви в аспекті трансформації прав людини; захист прав дітей адміністративно-правовими методами, зокрема під час військового конфлікту; захист прав дітей національними кримінально-правовими засобами або міжнародними засобами у сфері протидії злочинам щодо дітей.

Обґрунтовано, що основою дослідження новітніх правових явищ має стати: синергетичний підхід (через гіпотетичне передбачення майбутньої правової реальності, оскільки сучасні глобальні виклики провокують невизначеність, трансформацію соціального становища дитини, а відтак і певну невизначеність у правовій сфері); гуманістичний підхід (дав змогу виокремити чотири рівні в гуманістичній складовій прав дитини – право на захист й охорону дитини як: суб'єкта права, громадянина держави; члена глобалізованого суспільства, на якого впливають його кризові явища та проблеми; неповнолітньої особи; малолітньої особи (нижньої вікової межі)). В основу методологічної системи дослідження поставлено комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів.

2. Критикується виключність юридичного закріплення класифікації статусу дітей за критерієм дієздатності, тому, враховуючи особливості прав та можливості їх реалізації, зростання особистості, різновекторність її інтересів у межах малолітнього віку, пропонується виділити таку класифікацію статусу

дітей за рівнем соціалізації: діти дошкільного віку, молодшого шкільного та старшого шкільного віку. Доведено, що необхідність посиленої турботи про неповнолітнього визначена низкою характерних для нього специфічних особливостей, серед яких беззахисність, безпорадність, недостатній життєвий досвід, уразливість і схильність до наслідування, відсутність зваженої позиції тощо.

Наведено авторське визначення законних інтересів особи дошкільного віку: це суб'єктивно зумовлена потреба дитини від народження до початку шкільного віку у сприятливих умовах її існування та розвитку, що забезпечується з боку батьків, суспільства, держави та має домінантне значення перед інтересами інших соціальних груп.

Встановлено, що парадигма правового забезпечення дитинства змінюється під впливом таких глобальних чинників: трансформації сім'ї (структури, розміру сім'ї, особливостей ведення домогосподарства, поширення нетрадиційних сімейних відносин); науково-технічного прогресу, який проявляється у всіх сферах та змінює зміст, предмет і сутність всієї науки (розвиток біомедицини та біотехнологій зумовив можливість народження дітей з використанням ДРТ, передбачив можливість народження від померлих батьків, можливість вибору статі та інших індивідуальних характеристик людини); загрози інформаційного суспільства; глобальні екологічні загрози (впливають на здоров'я дітей, знижується рівень життєздатності немовляти, незважаючи на розвиток медичного забезпечення).

Наголошено на потребі оновленого підходу до державного гарантування прав дітей, що вимагає вироблення і прийняття до реалізації концепції, що ґрунтується на визнанні самоцінності дитинства, на відповідальності дорослих за долю кожної дитини. Запропоновано складові елементи сучасної стратегії гарантій прав осіб дошкільного віку: пріоритет прав дітей, діти виступають як правовласники, а не тільки як суб'єкти захисту; пріоритет інтересів дітей; міжнародне та національне гарантування прав і законних інтересів дітей; пріоритет захисту дітей від загроз, які зумовлені глобалізаційними чинниками.

3. Встановлено комплекс прав, які є основними для осіб дошкільного віку: право на життя (охоплює право на здоровий внутріутробний розвиток, забезпечення можливості виживання дитини з перших днів життя шляхом реалізації прав у сфері охорони здоров'я та можливості матері забезпечити конфіденційність народження дитини); право на виживання та здоровий розвиток (забезпечується заходами, спрямованими на: подолання проблем недоїдання та голоду, якісної питної води, харчування, санітарії та гігієни, сприяння грудному вигодовуванню немовлят, убезпечення безпеки дітей під час збройного конфлікту тощо); право на власну ідентичність включає право на громадянство, право знати своїх батьків, право на ім'я; право на сім'ю, збереження родинних відносин (можливість підтримувати на регулярній основі особисті стосунки і прямі контакти з генетичними родичами та особами, з якими мають особисту близькість, за винятком випадків, коли це суперечить найкращим інтересам дитини); право на захист від тортур та жорстокого поводження з дитиною (оскільки дитина з огляду на свої психофізіологічні властивості значно легше може стати жертвою зловживань та поганого поводження з боку дорослих осіб, зокрема органів державної влади; сюди належить і домашнє насильство); право на гармонійний розвиток (фізичний, інтелектуальний, психічний, духовний і моральний).

4. Доведено, що політичні гарантії виступають первинною основою для забезпечення дієвості всього механізму гарантування, обумовлюють всю зовнішню сферу суспільно-політичного та правового функціонування держави, напрям і стратегію розвитку права, законодавства, парадигму розвитку суспільно-правової реальності. Сформульовано структуру політичних гарантій прав осіб дошкільного віку: загальногромадянські, тобто ті, що створюють загальнодержавне гарантування прав для всіх громадян (демократичні цінності, що панують у державі, принцип рівності громадян, паритетність у відносинах «людина-держава», забезпечення національної безпеки) та спеціально-політичні гарантії, що є особливо значущими для

визначеної категорії суб'єктів права (ефективна ювенальна, демографічна, сімейна, екологічна державна політику та політика у сфері охорони здоров'я).

5. Запропоновано класифікацію соціальних гарантій дітей дошкільного віку: за рівнем становлення гарантій (закріплені на конституційному, законодавчому, підзаконному, місцевому рівнях); за джерелами фінансування (державний, місцевий бюджет, волонтерські організації); за тривалістю надання (постійні, тимчасові, одноразові); за формою виплати (грошова, дотації, безоплатні послуги, компенсації, пільги); за соціальним статусом дитини (для малозабезпечених сімей, для багатодітних сімей, дітей-інвалідів, дітей-внутрішньо переміщених осіб, дітей-мігрантів).

Виокремлено структуру соціальних гарантій дітей дошкільного віку: загальні соціальні гарантії, якими користуються діти як члени суспільства та громадяни держави на основі принципу рівності й соціальної справедливості (запропоновано їх удосконалити шляхом: врахування економічних можливостей державі на передпроектній стадії правотворчості, для реального фінансового забезпечення соціальних гарантій; розвитку системи соціального моніторингу; забезпечення дієвої системи державного нагляду і контролю за дотриманням соціального законодавства; створення сприятливих умов для розвитку економічних показників у державі; всебічне зміцнення сім'ї як найбільш значущого соціального інституту; реалізація комплексу заходів щодо суттєвого покращення ситуації в галузі виховання й освіти молодого покоління; трансформація методології збалансованої соціальної і цінової політики; реформування системи охорони здоров'я); спеціальні соціальні гарантії для дітей дошкільного віку, які націлені на створення умов для зростання та розвитку цих осіб відповідно до потреб, які має ця вікова група (забезпечення безперешкодного доступу дітей до систем освіти та охорони здоров'я, розвиток різних форм матеріальної підтримки сімей з дітьми; пріоритетна увага до проблем дітей; гуманізація поведінки з дітьми на основі поваги до прав дитини і максимально можливої їх інтеграції в сім'ю й суспільство; створення механізмів профілактики та соціальної реабілітації

дітей в умовах виникнення нових ризиків: безпритульності, поширення насильства стосовно дітей, вимушеного переміщення; законодавче забезпечення прав дітей і заходів політики щодо дітей, створення адміністративних, організаційних і фінансових механізмів забезпечення прав дітей, підготовка необхідних для цього кадрів); видові спеціальні гарантії, які є необхідними для забезпечення дітей, котрі мають додаткові індивідуальні потреби через певні обставини, в яких вони опинилися (діти-інваліди та діти, які втратили годувальника (діти-сироти)).

6. Виокремлено такі ідеологічні гарантії прав осіб дошкільного віку: створення в суспільстві високого рівня правової культури; утвердження морально-етичних традицій сімейного виховання; сприяння формуванню ортологічних, народно-традиційних цінностей; засоби формування толерантного ставлення до інших; державні гарантії забезпечення освітньо-виховного процесу. Запропоновано оновити чинний Базовий компонент дошкільної освіти як прояв ідеологічно-освітньої гарантії в таких напрямках: 1) знайомство з культурою свого народу як необхідна умова інтеграції в інші культури; 2) формування у вихованців уявлень про різноманіття культур у світі, виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей; 3) розвиток умінь і навичок вирішувати розбіжності й конфлікти ненасильницькими способами, зокрема виховання толерантного сприйняття інших; 4) установка на ціннісне ставлення до всього живого, до інших людей, до самого себе; 5) включення дитини в структуру природоохоронного простору, що захищає її від впливу негативних екологічних чинників; 6) сприяння у формуванні суб'єктивного досвіду фізкультурно-оздоровчої та оздоровчої діяльності; 7) забезпечення первинної комп'ютерної грамотності (нині вона входить до варіативної, тобто вибіркової частини Базового компонента); 8) активізація духовно-морального розвитку дітей дошкільного віку.

7. Запропоновано доповнити понятійно-категоріальний апарат загальнотеоретичної юриспруденції такою дефініцією правових гарантій прав осіб дошкільного віку – це закріплені в джерелах права норми, які визначають

сукупність умов і регламентують порядок реалізації прав дітей цієї вікової групи, а також визначають особливості охорони, захисту цих прав та їх відновлення у разі порушення. Виокремлено таку структуру правових гарантій прав осіб дошкільного віку: нормативні (міжнародні, національні) та інституційні.

Національна державна правова політика у сфері статусу осіб дошкільного віку має прогалини. Так, належної уваги не приділено, зокрема: підтриманню стратегії раннього розвитку дитини; акцентуванню на стратегії грудного вигодовування дитини; підтриманню дошкільної освіти; вихованню толерантності в дитячому середовищі, починаючи від дітей з перших років життя; актуалізації здорового способу життя з раннього віку, активізації спортивних та фізичних заходів; патріотичному вихованню дітей, прищепленню їм з раннього віку ментальних цінностей народу та нації; забезпеченню рівності дітей незалежно від народження, зокрема тих, що народжені з використанням новітніх досягнень біомедицини; подоланню проблеми примусової безоплатної праці дітей в домашньому господарстві.

Запропоновано ст. 52 Конституції України доповнити такою нормою: «Законні інтереси дитини мають найвищу соціальну цінність», що вказуватиме на першість саме дитинства у разі виникнення конфлікту інтересів. Доводиться, що методологічний нормотворчий підхід, який ґрунтується на зрівнюванні становища дітей різних вікових груп, є абсолютно неприйнятним, тому запропоновано створити спеціалізований нормативний акт, що стосуватиметься дітей молодшої вікової групи – Закон України «Про правовий статус дітей дошкільного віку в Україні» та структурно-змістовий опис цього закону. Прийняття спеціалізованого нормативного акта сприятиме: розвитку молодого покоління відповідно до сучасних соціальних запитів; охороні та захисту дитинства з раннього віку; розвитку освітньо-виховного середовища; створенню умов для інтелектуального, морального, фізичного розвитку дітей раннього віку; консолідації зусиль держави на всіх рівнях та

громадянського суспільства для створення належного дружнього середовища для дітей.

Проаналізовано міжнародні інституційні гарантії (робота ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, МОП) та національні інституційні гарантії (законне представництво дитини, система ювенальної юстиції, інститут дитячого омбудсмена). Щодо останнього, то доведено, що вказаний інститут не має незалежної компетенції і виконує допоміжні функції при Президенті України як структурний підрозділ в його апараті. Висловлено думку, що модель формування і функціонування цієї інституції має бути аналогічною до Уповноваженого з прав людини; повноваження зазначеного Уповноваженого мають бути розширені і повинні охоплювати не тільки одноосібну охорону та захист окремого індивідуума, а значно ширше коло питань, що стосуються всіх осіб молодшої вікової групи.

8. Громадянство є основоположною гарантією реалізації прав та свобод людини. Саме цей інститут є «відправною точкою» для інших гарантій з боку держави. Хоча на міжнародному рівні зроблено акцент на тому, що громадянство має бути забезпечене кожній дитині в найкоротші терміни, низку глобальних проблем у цій сфері досі не розв'язано. Серед них: недосконалість національного законодавства; дискримінація у сфері громадянства за гендерною ознакою; прогалини в застосуванні принципу передачі громадянства від батьків; існування додаткових вимог, що ускладнюють процедуру отримання громадянства; прогалини у визначенні статусу дітей, що народжені в міжнародних водах; покладання виключних повноважень вчиняти процесуальні дії, пов'язані з громадянством дітей, на батьків; проблеми у процедурі встановлення громадянства.

9. Вплив глобалізації призводить до зміни традиційних уявлень у шлюбно-сімейній сфері та поширення співжиття у формі нетрадиційних сімей. Узагальнено низку правових проблем у сфері суспільних відносин, пов'язаних із нетрадиційними сім'ями, які прямо впливають на особу дошкільного віку, яка в ній перебуває: легалізація цивільного партнерства (союзу, шлюбу);

усиновлення дітей одностатевими парами; права на зустріч з біологічним батьком/матір'ю дитини та їх партнером. Констатовано факти дискримінації таких дітей через їхню сім'ю, що виявляється у їх неприйнятті, знуцанні або дискримінації від однолітків, вихователів та представників органів влади. Становище особи дошкільного віку з нетрадиційної сім'ї залежить від культурних особливостей суспільства та правової ідеології, що панує в ньому. Тому наявність нормативно-правових гарантій для дітей з нетрадиційних сімей ще не означає їх дієвості. Вочевидь, правова норма буде дієвою та ефективною лише в умовах, коли більшість суспільства вважатиме її доцільною, тому пріоритетними тут виступають ідеологічні гарантії. Зокрема, організаційними та інформаційно-роз'яснювальними методами необхідно підготувати суспільство до сприйняття різних осіб з іншими проявами гендерної та статевої ідентичності як повноцінних членів суспільства, виробити толерантні підходи до комунікації з ними. Необхідно підвищити рівень обізнаності педагогічних колективів щодо можливих проблем у дитячому середовищі та засобів їх вирішення. Для цього доцільно впровадити в освітні програми підготовки педагогів, зокрема вихователів дошкільних закладів, спеціальні курси щодо педагогічної компетенції в роботі з дітьми, які виховуються в нетрадиційних сім'ях.

10. Проблема невизначеності статусу дітей, народжених методом репродуктивних технологій, пов'язана з невизначеністю гарантій юридичного батьківського права та правом на інформацію про таємницю запліднення. Вирішенню цієї проблеми сприятиме комплекс таких гарантій: міжнародне визнання статусу рівності дітей, що народжені за допомогою використання репродуктивних технологій; нормативні гарантії визнання легітимною матір'ю тієї жінки, яка відповідатиме найкращим інтересам дитини; міжнародна правова заборона використання генетичного матеріалу сурогатної матері; національне правове регулювання щодо визначення пріоритету прав батьків на недоторканність приватного життя чи прав щодо забезпечення дитини інформацією про особливості народження.

11. Глобалізаційні чинники впливають на трансформацію підходів до освітнього процесу дошкільників. Сучасний підхід до освіти характеризується застосуванням принципу «включення» всіх дітей до освітнього процесу, тобто запровадження інклюзивної освіти. Констатовано, що розуміння включення (інклюзивного середовища) значно розширилося. По-перше, суспільство зрозуміло, що виключно шкільним інклюзивним навчанням задовольнити інтереси всіх учасників процесу неможливо, тому інклюзивність має втілюватись на всіх рівнях освіти, зокрема в дошкільній освіті як на початковому етапі соціалізації. По-друге, інклюзивна освіта розширила сферу дії і нині передбачає право на освіту не тільки осіб з інвалідністю, але й інших соціальних груп чи осіб з особливими освітніми потребами. Рання інклюзія, що проходить у дошкільних закладах, є особливо важливою, тому що дає дитині можливість адаптуватися до дитячого колективу ще до початку шкільного життя.

Піддано критиці нормативне визначення поняття «дитина з освітніми потребами», запропоновано авторську дефініцію поняття як дитини з інвалідністю чи проблемами зі здоров'ям, або дитини із соціально вразливих категорій суспільства, або особливо обдарованої дитини, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення права на освіту та сприяння розвитку особистості.

Запропоновано ввести в національну практику інститут освітнього сурогатного опікуна, що дозволить: забезпечити максимальний захист інтересів особи дошкільного віку в реалізації права на освіту; убезпечити дитину від можливих зловживань з боку органів державної влади; консолідувати зусилля держави і громадянського суспільства у сфері забезпечення інтересів дитини як найвищої соціальної цінності; забезпечити процедуру раннього втручання для дітей дошкільного віку з інвалідністю.

Державна правова політика в умовах глобалізації у сфері приватної освіти має ґрунтуватися на таких принципах: відсутність конфлікту інтересів приватної та державної систем освіти; добровільність освіти; визначальне

право батьків на вирішення питання щодо використання потенціалу приватної освіти; необхідність державного регулювання загальних стандартів освіти та захисту інтересів дитини, забезпечення її безпеки; співпраця громадянського суспільства та освітньої сфери; додаткове державне гарантування приватної освіти дітям з особливими освітніми потребами, які не може задовольнити загальна державна система освіти та виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко С. М. Розслідування розбещення неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2017. 19 с.
2. Алебастрова И. А. Социальные права: конституционные обещания, пожелания или привидения? *Государство и право*. 2010. № 4. С. 30–38.
3. Антокольская М. В. Семейное право: учебник. Москва: Норма, 2010. 569 с.
4. Антонов В. О. Державна політика у сфері національної безпеки як гарантія забезпечення сталого розвитку української держави в сучасних умовах. *Альманах права*. 2016. Вип. 7. С. 260–263.
5. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учеб. для вуз. 3-е изд., изм. и доп. Москва: Норма (Изд. группа Норма-Инфра-М), 2002. 800 с.
6. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні: затвердж. наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 615 від 22.05.2012. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatochnij.pdf> .
7. Бандурка І. О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні: монографія. Харків: Золота миля, 2015. 403 с.
8. Беспаль О. Л. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти життя та здоров'я дітей, що вчиняються в сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Класичний приват. ун-т. Запоріжжя, 2019. 20 с.
9. Бисага Ю. М., Белов Д. М. Конституційно-правове регулювання реформ у державі: питання теорії та практики. *Конституційно-правові академічні студії*. 2015. Вип. 1. С. 44–54.
10. Бобровник С. В. Юридична антропологія: становлення та науковий статус. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 111–118.

11. Боднарчук О. І. Адміністративно-правове регулювання у сфері соціального захисту прав дітей: автор. дис. ... канд. юрид. наук / Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2017.

12. Борейко В. Екологічні загрози для нинішнього покоління та шляхи їх подолання. *Нова педагогічна думка*. 2014. № 4. С. 105–108.

13. Бортник Н. П., Мороз Н. С. Міграціологія як наука про кількісно-якісні показники міграції населення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: *Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 9–15.

14. Бортник Н. П., Сопільник Л. І. Глобалізація як феномен розвитку цивілізації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Сер. економічна. Сер. юридична*. 2018. Вип. 19. С. 158–163.

15. Бортник Н. П., Хомишин І. Ю. Глобалізація як чинник формування міграційних систем. *Митна справа*. 2014. № 1 (91), ч. 2, кн. 1. С. 248–254.

16. Брежнєва О. Г. Теорія і практика математичного розвитку дітей 3-6 років у системі дошкільної освіти: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2019. 665 с.

17. В Финляндии все новорожденные будут получать в подарок книгу. *Facenews*. 2019. 21 янв. URL: <https://www.facenews.ua/news/2019/436152/>

18. В Україні минулого року правозахисники зафіксували 226 порушень на ґрунті гомофобії та трансфобії. *Центр інформації про права людини*. 2018. 21 лют. URL: https://humanrights.org.ua/material/minulorich_pravozahisniki_zafiksuvali_ponad_200_vipadkiv_porushen_prav_lgbt_v_ukrajini .

19. Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии Москва: Мысль, 1989. 286 с.

20. ВОЗ: грудное вскармливание – залог здоровья будущих поколений. *Новости ООН*. 2018. 7 нояб. URL: <https://news.un.org/ru/story/2018/11/1342331>.

21. Волинка К. Г. Правовий статус особи та гарантії реалізації прав і свобод за Конституцією України. Київ: РНУ Дініт, 1998. 35 с.

22. Воронкова В. Г. Теоретико-методологічні засади розвитку сучасного соціуму в контексті синергетичної глобалізації. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2012. Вип. 50. С. 21–35.

23. Гарапко В. І. Вплив приватного репетиторства в Україні на можливості здобуття освіти дітьми з бідних сімей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки*. 2016. Вип. 133. С. 41–43.

24. Гарасимів Т. З., Базарник Б. І. Самореалізація як соціальний розвиток особистості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 218–223.

25. Гарчева Л. П., Ярмыш А. Н. Конституционное право Украины: учеб. пособие. Симферополь: ДОЛЯ, 2000. 336 с.

26. Гордеева А. В. Реабилитационная педагогика: от теории к практике: монография. Москва: МГУКИ, 2001. 321 с.

27. Горин В. Соціальні гарантії в системі соціальної безпеки держави: теоретико-методологічний аспект. *Світ фінансів*. 2013. Вип. 2. С. 69–80.

28. Грицишина Т. І. Інноваційна освіта – дошкільнятам. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2017. № 3. С. 65–70.

29. Грудне вигодовування. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/gredGov.pdf> .

30. Губаль Ю. В. Захист прав дітей в Угорщині. Уповноважений із прав дитини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2015. Вип. 35 (1.1). С. 63–65

31. Дакарские рамки действий. Образование для всех: выполнение наших коллективных обязательств: текст, принятый Всемирным форумом по образованию, Дакар, Сенегал, 26–28 апр. 2000 г. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001211/121147r.pdf>

32. Декларація прав дитини: міжнар. док. ООН від 20.11.1959. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.

33. Декларація про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів: міжнар. док. ООН від 14.12.1974. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_317.

34. Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях: міжнар. док. ООН від 03.12.1986. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_131.

35. Демографічна та соціальна статистика / Населення та міграція. *Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm.

36. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика / Доходи та умови життя. *Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт*. URL: http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/statinf/menu_u/vrd.htm .

37. Державний стандарт соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування: затв. Наказом Міністерства соціальної політики України № 1307 від 11.08.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1089-17>.

38. Дитяча смертність. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_24097.html .

39. Діти в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children.html>.

40. Дослідження: більшість американців не вірять у необхідність збереження традиційної сім'ї. *Кореспондент.net*. 2013. 10 трав. URL: <https://ua.korrespondent.net/lifestyle/health/1557455-doslidzhennya-bilshist-amerikanciv-ne-virit-u-neobhidnist-zberezhennya-tradicijnoyi-simyi>.

41. Дошкільна освіта / МОН України. *Міністерство освіти і науки України: офіційний веб-сайт*. <https://mon.gov.ua/ua/tag/doshkilna-osvita>.

42. Дума ухвалила закон про «нетрадиційні стосунки». *BBC News. Україна*. 2013. 11 черв. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/06/130611>.

43. Європейська конвенція про громадянство: док. Ради Європи № ETS N 166 від 06.11.1997. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_004.

44. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: міжнар. док. Ради Європи від 25.01.1996. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135.

45. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2018 року. *Генеральна прокуратура України: офіційний веб-сайт*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&c=fo.

46. ЄСПЛ визнав незаконною заборону на усиновлення російських дітей американцями. *Центр інформації про права людини*. 2017. 17 січ. URL: https://humanrights.org.ua/material/jespch_priznal_nezakonnym_zapret_na_usynovlenije_rossijskih_detej_amerikancami.

47. Єфіменко Л. В. Правовідносини за участю інших членів сім'ї та родичів як форма реалізації права на сім'ю. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 3. С. 51–55.

48. Жаровська І. М. Легітимність державної влади у демократичній державі. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 20–23.

49. Жаровська І. М. Публічні і приватні інтереси у механізмі сучасної державної влади. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 525. Правознавство. С. 33–36.

50. Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 138–141.

51. За рік в Україні всиновили понад півтори тисячі дітей. *Центр інформації про права людини*. 2018. 29 груд. URL: https://humanrights.org.ua/material/za_rik_v_ukrajini_vsinovili_ponad_pivtori_tisjachi_ditej_.

52. Заворотченко Т. М. Гарантії реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 95–99.

53. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. 20 с.

54. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. ООН від 10.12.1948. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

55. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2011. 584 с.

56. «Закон Димы Яковлева» как способ медленного убийства. *Федеральное агентство новостей*. 2014. 25 нояб. URL: <https://riafan.ru/145680-zakon-dimy-i-yakovleva-kak-metod-medlennogo-ubiystva>.

57. Захворюваність населення. *Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/zahvor_06_u.html .

58. Захист дітей. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_24126.html.

59. Звіт Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС) в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukraine_MICS_Final_Report_UKR.pdf.

60. Звіт про гуманітарну ситуацію в Україні № 55 від 1 лютого 2017 р.. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_26268.html.

61. Злобина И. В. Проблемы правового регулирования и правоприменительной практики ограничения родительских прав. *Общество и право*. 2013 № 4 (46). С. 50–53.

62. Зозуля Є. В. Міжнародне співробітництво органів внутрішніх справ України: історико-правове дослідження: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 782 с.

63. Зозуля Є. В. Органи внутрішніх справ України на етапі розбудови незалежної держави (історико-правове дослідження): монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. Херсон: Грінь Д. С., 2017. 270 с.

64. Зозуля Є. В., Іванов І. В., Гончаров А. В. Теорія держави і права: підготовка до державної атестації: навч. посіб. Кривий Ріг: Дон. юрид. ін-т; Харків: Олді-Плюс, 2018. 160 с.

65. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1044 від 19.12.2017. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>.

66. Капица С. П. Об ускорении исторического времени/ *Новая и новейшая история*. 2004. № 6. С. 3–16.

67. Кистерев Д. Д. Участие законных представителей и иных уполномоченных лиц и органов в осуществлении, охране и защите интеллектуальных прав ребенка в Российской Федерации. *Закон и право*. 2018. № 7. С. 58–61.

68. Китайка надіслала кур'єрською поштою немовля до сиротинцю. *UNN*. 2017. 11 серп. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1681423-kytaianka-nadislala-kurierskoju-poshtoiu-nemovlia-do-syrotynsiu>.

69. Кількість усиновлених дітей. *Державна служба статистики України: офіц. веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/oz_rik/oz_u/vsunovlennia_06_u.html.

70. Кобзева С. И. Источники права социального обеспечения России: монография. Москва: Проспект, 2009. 264 с.

71. Коваленко В. В. Гарантії прав і свобод людини в Україні та шляхи їх удосконалення в контексті модернізації Конституції України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 57–65.

72. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 3–11.

73. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Правова єдність, 2008. 350 с.

74. Комплексна програма підтримки учасників АТО та членів їх сімей – мешканців м. Львова. *Львівська міська рада: офіційний веб-сайт*. URL: <http://city-adm.lviv.ua/lmr-news/rubrics/government/219235-sesiia-pryiniala-kompleksnu-prohramu-pidtrymky-uchasnykiv-ato-ta-chleniv-ikh-simeimeshkantsiv-m-lvova> .

75. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнар. док. від 18.12.1979 (в ред. від 06.10.1999). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

76. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: міжнар. док. від 15.11.2000 (в ред. від 04.02.2004). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

77. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 182: міжнар. док. МОП 17.06.1999. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166.

78. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. Ради Європи від 04.11.1950 (в ред. від 02.10.2013). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

79. Конвенція про права дитини: міжнар. док. ООН від 20.11.1989. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1.

80. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: міжнар. док. ООН від 10.12.1984 (в ред. від 13.11.1998). *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

81. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: міжнар. док. від 25.10.2007. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_927.

82. Конституционное право / под ред. В. В. Лазарева. Москва: Юристъ, 1999. 592 с.

83. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30, ст. 141.

84. Косарева О. І. Психологічні особливості навчання і виховання дітей з різними освітніми потребами (на прикладі дітей з раннім дитячим аутизмом). *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2016. Вип. 13 (1). С. 135–138.

85. Котуха О. С. До питання міжнародно-правового захисту прав дитини під час збройних конфліктів. *Науковий вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія юридична: зб. наук. праць*. Львів: Растр-7, 2019. Вип. 8. С. 239–247.

86. Кравчишина О. О. Формування готовності майбутніх вихователів до використання засобів медіаосвіти у навчально-виховному процесі дошкільних навчальних закладів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 299 с.

87. Красняков Є., Бурда В. Формування та реалізація інклюзивної політики у сфері освіти дітей з особливими освітніми потребами в Україні. *Віче*. 2013. № 6. С. 17–19.

88. Крестовська Н. М. Статус дитини як показник гуманності права: історичні аспекти. *Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи*: матер. конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснування державного Дитячого містечка ім. III Комінтерну в Одесі. Одеса: Юрид. л-ра, 2001. С. 198–202.
89. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 329 с.
90. Ладиченко В. В. Державна політика у сфері забезпечення права людини на питну воду. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 4. С. 62–66.
91. Леженин В. Н. Правовые вопросы семейного воспитания детей. Воронеж, 1992. 270 с.
92. Леонович О. А. В мире английских имен. 2-е изд., испр. и доп. Москва: АСТ: Астрель, 2002. 140 с.
93. Лесько Н. В. Державна політика України у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: адміністративно-правові проблеми формування та реалізації: монографія. Київ: Людмила, 2017. 471 с.
94. Лесько Н. В. Загальна характеристика правового статусу уповноваженого Президента України з прав дитини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 74–78.
95. Личенко І. О., Жаровська І. М., Марич Х. М. Адміністративно-правове забезпечення екологічної безпеки в Україні: монографія. Львів: Ін-т права та психології НУ «Львівська політехніка», 2018. 164 с.
96. Лопушняк Г. С. Державні соціальні стандарти, гарантії та нормативи: сутнісно-проблемні аспекти. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 491–499.
97. Лукіна Т. О., Шошова А. Г. Реалізація державної освітньої політики щодо дітей з особливими освітніми потребами. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2. С. 338–347.

98. Лютко Н. В. Інформаційне суспільство та ціннісні орієнтації особистості. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер.: Політологія. 2012. Т. 182, вип. 170. С. 98–101.

99. «Майя та її мами» – перша дитяча українська книга про одностатеві шлюби, через яку переслідують. *Форум видавців: офіційний веб-сайт*. URL: <https://bookforum.ua/wp-content/uploads/2017/09/Lyst.pdf> .

100. Малєин Н. С. Охрана прав личности советским законодательством / отв. ред. А. И. Масляев. Москва: Наука, 1985. 165 с.

101. Марко Я. Р. До проблем правового статусу дитини, що народжена із застосуванням процедури сурогатного материнства. *Наше право*. 2017. № 3. С. 24–27.

102. Марцеляк О. В. Омбудсман з прав дитини: проблеми формування і розвитку у світі і в Україні. *Право України*. 2003. № 10. С. 44–48.

103. Матяшовська Р. Ю. Гарантії прав дітей, що народжені за допомогою методу сурогатного материнства. *Право та державне управління*. 2018. Вип. 4. С. 16–20.

104. Матяшовська Р. Ю. Громадянство як визначальна гарантія забезпечення прав дітей дошкільного віку. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 61–67.

105. Матяшовська Р. Ю. Інклюзивна освіта як новітня гарантія захисту прав дітей дошкільного віку. *Публічне право*. 2018. Вип. 3. С. 255–260.

106. Матяшовська Р. Ю. Правове регулювання приватного навчання дошкільнят як прояву глобалізаційного суспільства *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 97–102.

107. Матяшовська Р. Ю. Структура політичних гарантій прав дітей дошкільного віку. *The Journal of Eastern European Law*. 2019. Вип. 59. С. 108–113.

108. Михайлова И. А. Законодательство, регламентирующее установление происхождения детей, нуждается в корректировке. *Вопросы ювенальной юстиции*. 2009. № 2. С. 88–92.

109. Мицкевич А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социальном государстве. *Советское государство и право*. 1963. № 8. С. 15–21.

110. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнар. док. ООН від 16.12.1966. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

111. На сьогоднішній день в Україні 71 тисяча дітей мають статус сироти. *UNN*. 2017. 26 верес. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1689891-v-ukraini-bilshe-70-tys-ditei-syrit>.

112. Нова Конституція України: огляд, коментарі і текст Основного Закону / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Правова держава, 1997. 156 с.

113. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.

114. Общая теория государства и права. Академический курс: в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 2000. Т. 1: Теории государства и права. 2000. 416 с.

115. Олійник А. Ю., Гусарев С. Д., Слісаренко О. Л. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.

116. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», Львів, 2017. 524 с.

117. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2016. 691 с.

118. Ортинська Н. В. Спеціальні принципи правової політики щодо неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 195–198.

119. Пархоменко Н. М. Сучасний погляд на проблеми правотворчості. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 578–579.

120. Пересунько В. С. Юридичні гарантії при укладенні трудового договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 20 с.

121. Петришин О. Демократичні основи правової, соціальної державності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 32–41.

122. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова КМУ № 866 від 24.09.2008. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>.

123. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України № 811 від 11.08.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>.

124. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наук. думка; Президент, 2006. 344 с.

125. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29–36.

126. Подолання насильства щодо дітей: шість стратегій дії / Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2014. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/390167?download=true>

127. Показники світового розвитку. Рівень смертності до 5 років. Служба «Провідник загальнодоступних даних google». URL: https://www.google.com.ua/publicdata/explore?ds=d5bncppjof8f9_&met_y=ny_gnp_mktpp_cd&idim=country%3AUKR&dl=uk&hl=uk&q=внп#!ctype=l&strail=false&bcs=d&nselm=h&met_y=sh_dyn_mort&scale_y=lin&ind_y=false&rdim=region&idim=region:ECS&idim=coun .

128. Політика та міжнародні конвенції. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_10662.html 3 .

129. Права человека: учеб. пособие / А. Д. Гусев, Я. С. Яскевич, Ю. Ю. Гафарова и др. Минск: ТетраСистемс, 2002. 304 с.

130. Про громадянство України: Закон України № 2235-III від 18.01.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13, ст. 65.

131. Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії: Закон України № 2017-III від 05.10.2000. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 48. Ст. 409.

132. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України № 2109-III від 16.11.2000. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 1. Ст. 2.

133. Про дошкільну освіту: Закон України № 2628-III від 11.07.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.

134. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України № 2342-IV від 13.01.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.

135. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

136. Про затвердження Гігієнічних вимог до продуктів дитячого харчування, параметрів безпечності та окремих показників їх якості: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 696 від 06.08.2013. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1380-13>.

137. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: Постанова КМУ № 453 від 30.05.2018. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF>.

138. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова КМУ № 780 від 11.10.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF>.

139. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: затв. Постановою Кабінету Міністрів України № 1341 від 23.11.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#n12>.

140. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження КМУ № 1393-р від 23.11.2015. *Урядовий кур'єр*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248740679>.

141. Про затвердження Порядку комплектування інклюзивних груп у дошкільних навчальних закладах: Наказ МОН, МОЗ № 104/52 від 06.02.2015. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0224-15>.

142. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31.

143. Про освіту: Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39.

144. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 451 (втратив чинність на підставі Закону № 2145-VIII від 05.09.2017).

145. Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26.04.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

146. Про прожитковий мінімум: Закон України № 966-XIV від 15.07.1999. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 38. Ст. 348.

147. Про рекламу: Закон України № 270/96-ВР від 03.07.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 39. Ст. 181.

148. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист»: Постанова Верховної Ради

України № 1906-VIII від 22.02.2017. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-19>.

149. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: схвал. Указом Президента України № 5/2015 від 12.01.2015. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

150. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права на визначення імені особи: проект № 9092 від 18.09.2018. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64612.

151. Пшенична А. В. Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т МВС України. Київ, 2016. 21 с.

152. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків: Право, 1997. 64 с.

153. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.

154. Радзієвська О. Г. Правові засади та пріоритети розвитку протидії негативним інформаційним впливам на дітей. *Інформація і право*. 2017. № 2. С. 88–98.

155. Радзієвської О. Г. Правові засади протидії негативним інформаційним впливам на дітей в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. акад. прав. наук України, Наук.-дослід. ін-т інформатики і права. Київ, 2018. 20 с.

156. Рижко Л. В. Інформаційне суспільство: особливості наукового простору. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія*. 2010. № 2. С. 31–36.

157. Рішення ЄСПЛ у справі «Корнейкова та Корнейков проти України» (Заява № 56660/12) від 24.03.2016. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b56.

158. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) № 9-рп/2012 від 12.04.2012. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012 р. № 3. Ст. 41.

159. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) № 6-рп/2007 від 09.07.2007. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07>.

160. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» справа № 20-рп/2011 від 26.12.2011. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.

161. Романцова С. В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2018. 19 с.

162. Ромовська З. В. Українське сімейне право: Академічний курс. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.

163. Саламанская декларация. Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями, приняты Всемирной конференцией по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество (Саламанка. Испания, 7–10 июня 1994 г.). Киев, 2000. 21 с.

164. Саламська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами від 10.06.1994 / ЮНЕСКО. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94.

165. Семенов І. В., Житний О. О. Відповідальність за ухилення від утримання дітей або батьків: кримінально-правові аспекти: монографія. Харків, 2015. 254 с.

166. Синегубов О. Право дитини на ім'я як форма її правового існування та спосіб самовираження. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 47–52.

167. Система соціального забезпечення в Україні у 2014–2015 рр. і після: у напрямку ефективних мінімальних рівнів соціального захисту / Міжнародна організація праці; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт: МОП, 2016. С. X (10).

168. Ситуація в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь (Україна) у сферах компетенції ЮНЕСКО. *Постійне представництво України при ЮНЕСКО: офіційний веб-сайт*. URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/ua/ukraine-unesco/cooperation/Crimea>.

169. Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.

170. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Харьков: Эспада, 2005. 840 с.

171. Скакун О. Ф. Теория держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Косум, 2006. 656 с.

172. Скакун О. Ф. Теория права і держави: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2011. 520 с.

173. Слабан М. М. Зміни методологічних підходів до розуміння понять «сім'я» та «шлюб» у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник*

Національного університету «Львівська політехніка». *Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 194–201.

174. Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи. *Юрист України*. 2012. № 1–2. С. 41–45.

175. Соболев Є. Ю. Правові гарантії забезпечення соціальної адаптованості осіб з інвалідністю в Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 202–208.

176. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2017 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). *Держстат України: офіційний веб-сайт*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/virdg.htm .

177. Сташків Б. І. Конституційний механізм захисту права на соціальне забезпечення. *Роль права в сучасній Україні: зб. матер. міжвуз. круглого столу, 15 трав. 2007 р.* Чернігів, 2007. С. 1–9.

178. Стецюк Р. Б. Аналіз основних досліджень процесуального права Гетьманщини вітчизняними істориками права. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 213–216.

179. Стецюк Р. Б. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. Вип. 824. С. 405–411.

180. Суліма Є. М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму: монографія. Вид. 2-е, допов. Київ: Генеза, 2004. 336 с.

181. США: отделение детей от родителей мигрантов-нелегалов вызывает критику. *Радио Свобода*. 2018. 18 июня. URL: <https://www.svoboda.org/a/29294504.html>.

182. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / ред.: О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

183. Ткаленко О. М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів публічної адміністрації щодо попередження насильства в сім'ї відносно дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса: ОДУВС, 2016. 19 с.

184. Токарська А. С. Право захисту людини й громадянина від інформаційно-психологічної агресії та війни. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 36–42.

185. Толкачова Г. В. Гарантії прав та свобод дитини: поняття, правова природа та їх класифікація. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 65–68.

186. Трубайчук Л. В. Формирование общекультурных умений у детей дошкольного возраста. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2014. № 1 (4). С. 41–45.

187. Фактографіка: міни та снаряди, що не розірвались. *Flickr*. URL: <https://www.flickr.com/photos/unicefua/16810216990/in/photostream/> .

188. Фельдштейн Д. И. Изменяющийся ребенок в изменяющемся мире: психолого-педагогические проблемы новой школы. *Образовательная политика*. 2010. № 5–6. С. 82–90.

189. Харатян Т. Н. Конституційне право людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 204 с.

190. Хмелевська О. М. Репетиторство як складова тіньової освіти та можливості його оцінювання в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 1. С. 37–53.

191. Шевченко-Бітенська О. В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2015. 20 с.

192. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні / за кер. Е. М. Лібнової. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 256 с.

193. Щодо надання роз'яснення: Лист Міністерства юстиції України № Ш-16216/10.2 від 19.09.2015. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v10_2323-15#n2 .

194. Щорічна доповідь Уповноваженого про стан додержання та захисту прав і свобод людини в Україні за 2017 рік. *Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3> .

195. Эксперты ООН о разделении семей в США: вернуть детей-мигрантов родителям будет чрезвычайно трудно. *Центр новостей ООН*. 2018. 22 июня. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/5b30e2a24.html> .

196. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008. 40 с.

197. ЮНІСЕФ підтримує грудне вигодовування дітей в Україні. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/activities_29338.html.

198. ЮНІСЕФ потребує 3,9 млрд. дол. США для надання невідкладної допомоги 41 мільйону дітей у світі. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_32165.html.

199. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.

200. Юськів Н. В. Громадянство у системі правового статусу неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 202–206.

201. 3,6 млн людей на Сході України потерпають від пошкоджень водної інфраструктури. *Офіційна веб-сторінка ЮНІСЕФ в Україні*. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_32189.html .

202. Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom, 15/1983/71/107-109, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 April 1985. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6fc18.html>.

203. Amato P. R. The well-being of children with gay and lesbian parents. *Social Science Research*. 2012. № 41. P. 771–774.

204. American Psychological Association. Resolution on sexual orientation, parents, and children [Policy statement]. URL: <https://www.apa.org/about/policy/parenting>.

205. Anderson A. N., Gianaroli L., Felberbau R., Mouzo J. de, Nygren K. G. Assisted reproductive technology in Europe, 2002. *Results generated from European registers by ESHRE Human Reproduction*. 2006. № 21. P. 1680–1697.

206. Annual Results Report 2017 Nutrition. UNICEF/UN0160504/Soares. *UNICEF: website*. URL: https://www.unicef.org/publicpartnerships/files/Annual_Results_Report_2017_Nutrition.pdf.

207. Arbetter S., Hartley S. Teachers' and Pupils' Experiences of Integrated education in Uganda. *International Journal of Disability, Development, and Education* 2002. № 49 (1). P. 61–78.

208. Australian Institute of Family Studies. Pre-employ men screening: Working with children checks and police checks. 2012. URL: <http://www.aifs.gov.au/cfca/pubs/factsheets/a141887/>.

209. Australian Tutoring Association. About the ATA. URL: <http://www.ata.edu.au/about>.

210. Averett P., Hegdeand A., Smith J. Lesbian and gay parents in early childhood settings: A systematic review of the research literature. *Journal of Early Childhood Research*. 2017. Vol. 15 (1). P. 34–46.

211. Background Note on Gender Equality, Nationality Laws and Statelessness, UNHCR, 6 March 2015. URL: <https://www.refworld.org/docid/54f8369b4.html>.

212. Berrehab v. Netherlands, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 June 1988. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57438%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57438%22]}).

213. Bhana D. Understanding and addressing homophobia in schools: A view from teachers. *South African Journal of Education*. 2012. № 32 (3). P. 307–318.

214. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. Third edition, substantially revised and expanded. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.

215. Bortnyk N., Didkivska G., Tylchik V. The impact of international labour migration on the development of states under globalization: economic and legal aspects. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, № 2. P. 47–52.

216. Bos H. M. W., Balen F. van. Children in planned lesbian families: Stigmatization, psychological adjustment and protective factors. *Culture, Health & Sexuality*. 2008. № 10 (3). P. 221–236.

217. Braunsteiner M.-L., Susan M.-L. A perspective on inclusion: Challenges for the future. *Global Education Review*. 2014. № 1 (1). P. 32–43.

218. Bray M. Confronting the shadow education system: What government policies for what private tutoring? Paris: UNESCO Publishing, 2009. 134 p.

219. Bray M. The challenge of shadow education: private tutoring and its implications for policy makers in the European Union. *Independent report prepared for the European Commission by the NESSE network of experts*. Brussels: European Commission Directorate-General for Education and Culture, 2011. 78 p.

220. Breshears D., Braithwaite D. Discursive struggles and imagining individuals' talk about the irparents' coming out as lesbian or gay. *Journal of Family Communication*. 2014. № 14 (3). P. 189–207.

221. Breshears D., Lubbe-DeBeer C. Creating Supportive Learning Environments: Experiences of Lesbian and gay-parented families in South African school. *Education as Change*. 2016. Vol. 20, No. 2. P. 86–105.

222. Buchmann C. Getting ahead in Kenya: Social capital, shadow education and achievement. *Schooling and social capital in diverse cultures*. Amsterdam: JAI Press, 2002. P. 133–159.

223. Byard E., Kosciwand J., Bartkiewicz M. Schools and LGBT-parent families: Creating changed through programming and advocacy. *LGBT-parent families: Innovations in research and implications for practice*. New York: Springer, 2013. P. 275–290.

224. Cheo R., Quah E. Mothers, maid sand tutors: An empiric ale valuation of the ireffecton children's academic grades in Singapore. *Education Economics* 2005. № 13 (3). P. 269–285.

225. Child and parents in the 21st century. Report of the Government Committee on the Reassessment of Parenthood 27 June 2016. *Government of the Netherland: website*. URL: <https://www.government.nl/documents/reports/2016/12/07/child-and-parent-in-the-21ste-century>.

226. Children and Young Persons (Care and Protection) Act 1998 No. 157. *New South Wales Government. NSW legislation*. URL: <https://www.legislation.nsw.gov.au/#/view/act/1998/157/chap2/part1/sec9>.

227. Children with Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Parents Facts for Families. *Fact for families*. 2013. No. 92. P. 2.

228. Commissioner for Children, Manifesto for Children 2013, Section 2.1.3: Rightto a Nationality (informaltranslation), ascitedin UNHCR, Mapping Statelessnessin Malta, August 2014.

229. Corral R. V. Minister of education of the republic of Ecuador and President of the IBE an Inclusive Education Agenda: Reflections around the 48th session of the International Conference on Education. URL: <http://www.ibe.unesco.org/en/document/defining-inclusive-education-agenda-reflections-around-48th-session-international>.

230. Court order stop rotect children. URL: <https://www.citizensadvice.org.uk/family/children-and-young-people/child-abuse/court-orders-to-protect-children/>

231. Davies S. School choice by default? Understanding the demand for private tutoring in Canada. *American Journal of Education*. May 2004. P. 233–255.

232. Davis J. Educational Legitimation and Parental Aspiration: Private tutoringin Perth, Western Australia: presented for the degree of Doctor of Philosophy. The University of Western Australia Graduate School of Education, 2013.

233. Deborah Dempsey Same-sex parented families in Australia. *CFCA PAPER*. 2013. No. 18. P. 1–26.

234. Derevyanko B., Zozulya E. Controversy in Deprivation of Citizenship on Charges of Terrorism and Separatism *Journal of Advanced. Research in Law and Economics*. 2017. Vol 8, No. 7. P. 2103–2111.

235. Different Families, Same Rights? Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Families under International Human Rights Law. December 2007. URL: https://ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/different_families_same_rights_hr_law_2007.pdf

236. Dubská and Krejzová v. The Czech Republic, No. 28859/11 and 28473/12, ECHR 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-10297&filename=002-10297.pdf&TID=ihgdqbxnfi>.

237. Early childhood development. *UNICEF: website*. URL: <https://www.unicef.org/early-childhood-development>.

238. Educational Surrogate. Training Manual 2008. Division of Special Education Tennessee Department of Education. *Tennessee State Government: website*. URL: https://www.tn.gov/content/dam/tn/education/reports/331994_ed_surrogate_train_man.pdf.

239. Ending child labour by 2025: A review of policies and programmes. Executive Summary. *International Labour Organization: website*. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipecc/documents/publication/wcms_653998.pdf.

240. Ending Childhood Statelessness: A Study on Latvia, 2015. *European Network on Statelessness: website*. URL: https://www.statelessness.eu/sites/www.statelessness.eu/files/Latvia_0.pdf.

241. Ending Childhood Statelessness: A Study on Poland, 2015. *European Network on Statelessness: website*. URL: <https://www.statelessness.eu/resources/ending-childhood-statelessness-study-poland>.

242. Europe and Central Asia Ukraine. *UNICEF: website*. URL: <https://www.unicef.org/appeals/ukraine.html#4>.

243. Every class in every school: The first national climate survey on homophobia, biphobia, and transphobia in Canadian schools. Final report / C. Taylor, T. Pete, T. L. McMinn and other. Toronto, ON: Egale Canada Human Rights Trust. 2013. URL: <http://bit.ly/TcqJpo>.

244. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2017. The State of Food Security and Nutrition in the World 2017. Building resilience for peace and food security. *Food and Agriculture Organization: website*. URL: <http://www.fao.org/3/a-i7695e>.

245. Fergany N. Survey of access to primary education and acquisition of basic literacy skill in three governorate in Egypt, Cairo. Almish at Centre for Research and Training: UNICEF, 1994.

246. First Global Forum on Statelessness, the Hague, 15–17 September 2014. *Peace Palace Library: The international law library: website*. URL: <https://www.peacepalacelibrary.nl/2014/09/global-forum-on-statelessness-the-hague-15-17-september-2014/>.

247. Francis D. A. Teacher positioning on the teaching of sexual diversity in South African schools. *Culture, Health & Sexuality: An International Journal for Research, Intervention and Care*. 2012. № 14 (6). P. 597–611.

248. Gadagbui G. Ya. Inclusive Education in Ghana: Practices, challenges and the future implications for all stakeholders Ghana national commission for UNESCO. 2008. P. 45–53.

249. Global Industry Analysts. Press Release. Need to achieve cademic excellence drives demand for private tutoring, 2012. URL: <http://www.strategyr.com/pressMCP-1597.asp>.

250. Goodwin v. United Kingdom, No. 28957/95 01.12.1997, ECHR 11 Jul 2002 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-4027%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-4027%22]}).

251. Guidelines on Statelessness No. 4: Ensuring Every Child's Right to Acquire a Nationality through Articles 1-4 of the 1961 Convention on the Reduction of Statelessness, HRC/GS/12/04, UNHCR, 21 December 2012. URL:

<https://www.unhcr.org/ke/wp-content/uploads/sites/2/2017/11/Good-Practices-Paper-on-Ensuring-Birth-Registration-for-the-Prevention-of-Statelessness.pdf> .

252. Human Fertilisation and Embryology Authority. Surrogacy – Are there any legal issues to consider. URL: <https://www.hfea.gov.uk/treatments/explore-all-treatments/surrogacy>.

253. International Labour Organization. Child Labour. URL: <https://www.ilo.org/global/topics/child-labour/lang--en/index.htm> .

254. International Labour Organization. Fundamental Principles and Rights at Work Branch. URL: <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/how-the-ilo-works/departments-and-offices/governance/fprw/lang--en/index.htm> .

255. Ireson J. Private Tutoring: How prevalent and effective is it? *London Review of Education*. 2004. № 2 (2). P. 109–122.

256. Johansson v Finland, No. 10163/02, ECHR 2007. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-82198%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-82198%22]}).

257. Johnstone C. Inclusive education as part of a child-friendly schools framework: result and recommendations from a study in Macedonia. Skopje, 2010. 48 c.

258. K. and T. v. Finland, No. 25702/94, ECHR 2001-VII. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-10324&filename=002-10324.pdf&TID=ihgdqbxnfi> .

259. Kirkman M. Parents' contributions to the narrative identity of offspring of donor-assisted conception. *Social Science and Medicine*. 2003. Vol. 57, No. 11. P. 2229–2242.

260. Kosciw J. G., Diaz E. M. Involved, invisible, ignored: The experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender parents and the irchildren information's K12 schools. New York: Gay, Lesbian and Straight Education Network. 2008.

261. Kulpoo D. The Quality of Education: Some Policy Suggestions Based on a Survey of Schools, Mauritius. SACMEQ Policy Research Report No. 1. 1998. Ministry of Education and Human Resource Development, Mauritius, and UNESCO International Institute for Educational Planning.

262. Lasten ja nuorten kuolleisuuserot Suomessa. *Tilastokeskus*. 29.09.2014. URL: http://www.stat.fi/artikkelit/2014/art_2014-02-26_009.html.

263. Lee C. J., Lee H., Jang H. M. The history of policy responses to shadow education in South Korea: implications for the next cycle of policy responses. *Asia Pacific Education Review*. 2010. No. 11 (1). P. 97–108.

264. Lee J., Kim Y., Yoon C. The effects of pre-class tutoring on student achievement: Challenges and implications for public education in Korea. *KEDI Journal of Educational Policy*. 2004. № 1 (1). P. 25–42.

265. Leonard Cheshire Disability. Disability Inclusive Education. URL: https://www.leonardcheshire.org/sites/default/files/LCD_InclusiveEd_012713interactive.pdf.

266. Levels & Trends in Child Mortality Report 2018 Estimates Developed by the UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation: UNICEF, WHO, World Bank, UN-DESA Population Division. URL: <https://data.unicef.org/wp-content/uploads/2018/10/Child-Mortality-Report-2018.pdf>.

267. Lindqvist B. Education as a fundamental right. *Education Update*. 1999. № 2 (4). P. 7.

268. Lombardo v Italy, No. 12490/86, ECHR 1992. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-116461%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-116461%22]}) .

269. Lubbe C. Mothers, fathers, or parents: Same-gendered families in South Africa. *South African Journal of Psychology*. 2007. № 37 (2). P. 260–283.

270. M. P. E. V. and Others v. Switzer, No. 3910/13, ECHR 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145348>.

271. Mapping Statelessness in Finland, UNHCR, November 2014. URL: <https://www.refworld.org/docid/546da8744.html>.

272. Matiashovska R. Guarantees of protection of preschool children in non-traditional families. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Vol. 6, Issue 2. P. 159–164.

273. McCarthy J. Record-High 60% of Americans Support Same-Sex Marriage Gallup. *Social and Policy Issues*. 20 May 2015. URL: <http://www.gallup.com/poll/183272/record-high-americans-support-sex-marriage>.

274. Mikulic v. Croatia, No. 53176/99 ECHR 04.09.2002. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-60035%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60035%22]}).

275. Mischo C., Haag L. Expansion and effectiveness of private tutoring. *European Journal of Psychology of Education*. 2002. № 17 (3). P. 263–273.

276. Muskhadzhiyeva and Others v. Belgium, No. 41442/07, ECHR 19.01.2010. URL: <https://www.asylumlawdatabase.eu/en/content/ecthr-muskhadzhiyeva-and-others-v-belgium-application-no-4144207>.

277. National Association for the Education of Young Children Code of Ethical Conduct and Statement of Commitment. 2005. URL: <http://www.naeyc.org/files/naeyc/file/positions/PSETH05.pdf>.

278. No child should be stateless. European Network on Statelessness. *European Network on Statelessness: website*. URL: <https://www.statelessness.eu>.

279. Olsson v. Sweden, No. 13441/87, EHRR 1992. URL: http://www.hrcr.org/safrica/dignity/olsson_sweden.htm.

280. Online public schools. *K12*. 2013. URL: <https://www.k12.com/virtual-school-offerings/online-public-schools.html>.

281. Ortynska N., Atamaniuk Z., Borinshtein Y. Education: dialogical search and socio-cultural adaptation. *Hayka i osvima*. 2017. № 12. C. 140–145.

282. Ortynsky V., Ortynska N., Humin O., Varii M. Psychological and pedagogical foundations of quality activities of the teachers of legal disciplines in higher education institutions. *Utopia y Praxis Latinoamericana*. 2018. № 82. P. 34–50.

283. Pascal v. Romania, No. 805/09, ECHR 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=003-3909536-4514192&filename=Forthcoming%20Chamber%20Judgments%2017-19.04.12.pdf>.

284. Patterson C. J. Children of lesbian and gay parents. *Advance sin clinical child psychology*. 1997. Vol. 19. P. 235–282.

285. Patterson C. J. Children of Lesbian and Gay Parents: Psychology, Law, and Policy. *University of Virginia American Psychologist*. November 2009. P. 727–736.

286. Patterson C. J. Lesbian mothers and the children: Findings from the Bay Area Families Study. *Lesbians and gays in couples and families: A hand book for the rapists San Francisco* / J. Laird, R. J. Green (Eds.). Jossey-Bass, 1996. P. 420–437.

287. Pellissier H. Nobody does it better. URL: http://www.salon.com/mwt/feature/2000/10/05/gay_parents/index.html.

288. Perheiden määrä jatkanut laskuaan. *Tilastokeskus*. URL: <http://www.stat.fi/til/perh/index.html>.

289. Pew Research Center. 2013. The global divide on homosexuality: Great reacceptance in more secular and affluent countries. URL: <http://www.pewglobal.org/2013/06/04/theglobal-divide-on-homosexuality/> .

290. Polydorides G. The determinants of educational achievement at the end of secondary schooling: The case of Greece. *The Annual meeting of the American Educational Research Association*. 16–20 April 1986. San Fransisco.

291. Peters Susan J. Inclusive Education: an EFA strategy for all children. *World Bank*. November 2004. URL: http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664-1099079993288/InclusiveEdu_efa_strategy_for_children.pdf.

292. Rees v. the United Kingdom, Council of Europe: European Court of Human Rights, 17 October 1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57564%22%5D%7D> .

293. Remes H. Lasten ja nuorten kuolleisuuserot Suomessa. *Hyvinvointikatsauksessa*. 2014. № 1. URL: http://tilastokeskus.fi/artikkelit/2014/art_2014-02-26_009.html.

294. Remes H., Martikainen P., Valkonen T. Mortality Inequalities by Parental Education among Children and Young Adults in Finland 1990–2004. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 2010. No. 64 (2). P. 136–141.

295. Report on the Protection of Children's Rights: International standards and domestic constitutions: adopted by the Venice Commission at its 98th Plenary Session (Venice, 21–22 March 2014). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)005-e) .

296. Roback Morse J. Executive Summary and Summary of Research Results Children and Same Sex Parenting. *Living the Truth in Love: Courage International Conference*. The Ruth Institute. 2 October 2015.

297. Russell J. The secret lessons. *New States man*. 8 April 2002.

298. Schalk and Kopf v. Austria, No. 30141/04 22.11.2010, ECHR. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-99605%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-99605%22]}) .

299. Sheffield and Horsham v. the United Kingdom, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 July 1998. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13642989908406798> .

300. Silova I., Budiene V., Bray M. Education in a hidden market place: monitoring of private tutoring. Overview and country reports. New York: Education Support Program of the Open Society Institute, 2006.

301. Sloth-Nielsen J. The South African Children's Act 38 of 2005 *Surrogacy, South African Style family Law Newsletter*. 2013. P. 19–21.

302. Statistics Canada, 2011. Census of Population, Statistics Canada catalogue, No. 98-312-XCB2011046. URL: <http://bit.ly/S51y3Y> .

303. Steinfeld and Another v Secretary of State for Education: Case No. CO/6008/2014 [2016] EWHC 128 (Admin). URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/01/steinfeld-v-secretary-for-education.pdf>.

304. Stetsiuk B., Slyvka O., Bashynskyi O. The legal framework for the implementation of currency regulation in some foreign countries and in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, No. 1. P. 358–365.

305. Stevenson D. L., Baker D. P. Shadow education and all location informal schooling: transition to university in Japan. *The American Journal of Sociology*. 1992. № 97(6). P. 1639–1657.

306. Stubbs S. Inclusive Education. Where there are few resources. Oslo: The Atlas Alliance, 2008. P. 155.

307. Ternovsky v. Hungary, No. 67545/09, ECHR 2010. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?Library=ECHR&id=001-102254&filename=001-102254.pdf> .

308. The Dakar Framework for Action: Education for All: meeting our collective commitments (including six regional frameworks for action). World Education Forum, Dakar, 2000. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000121147>.

309. The tutoring revolution: applying research for best practices, policy implications and student achievement / E. E. Gordon, R. R. Morgan, C. J. O'Malley, J. A. Pontiell. New York: Rowman and Little field Education, 2006. 162 p.

310. UNESCO EFA Global Monitoring Report: EFA. Strong Foundations: Early Childhood Care and Education. Paris: UNESCO. 2007–2008.

311. Watson L. Private expectations and public schooling: the growth of private tutoring in Australia. *Paper presented at the Australian Association for Research in Education (AARE) Conference*. 30 November – 4 December 2008. Brisbane.

312. WHO World Report on Disability. Geneva: WHO/World Bank. 2011. URL: https://www.who.int/disabilities/world_report/2011/en/index.html .

313. Ylitalo M. Lapsuudenkodin kirjat vaikuttavat aikuisiän lukutaitoon. *Hyvinvoin tikatsauksessa*. 2014. № 3. URL: http://tilastokeskus.fi/artikkelit/2014/art_2014-09-29_006.html.

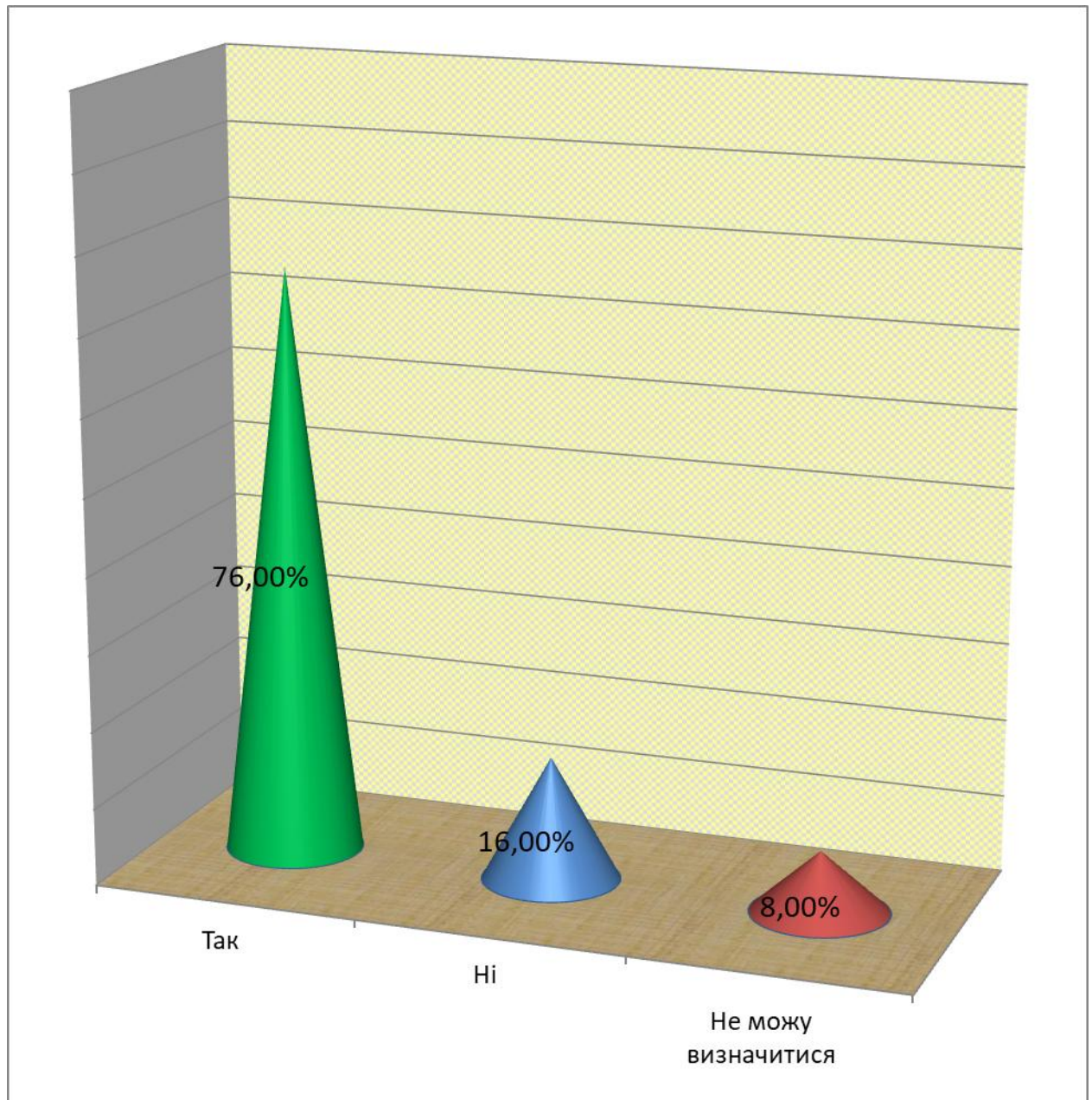
ДОДАТКИ

Додаток А

Опитування серед 100 батьків дітей дошкільного віку

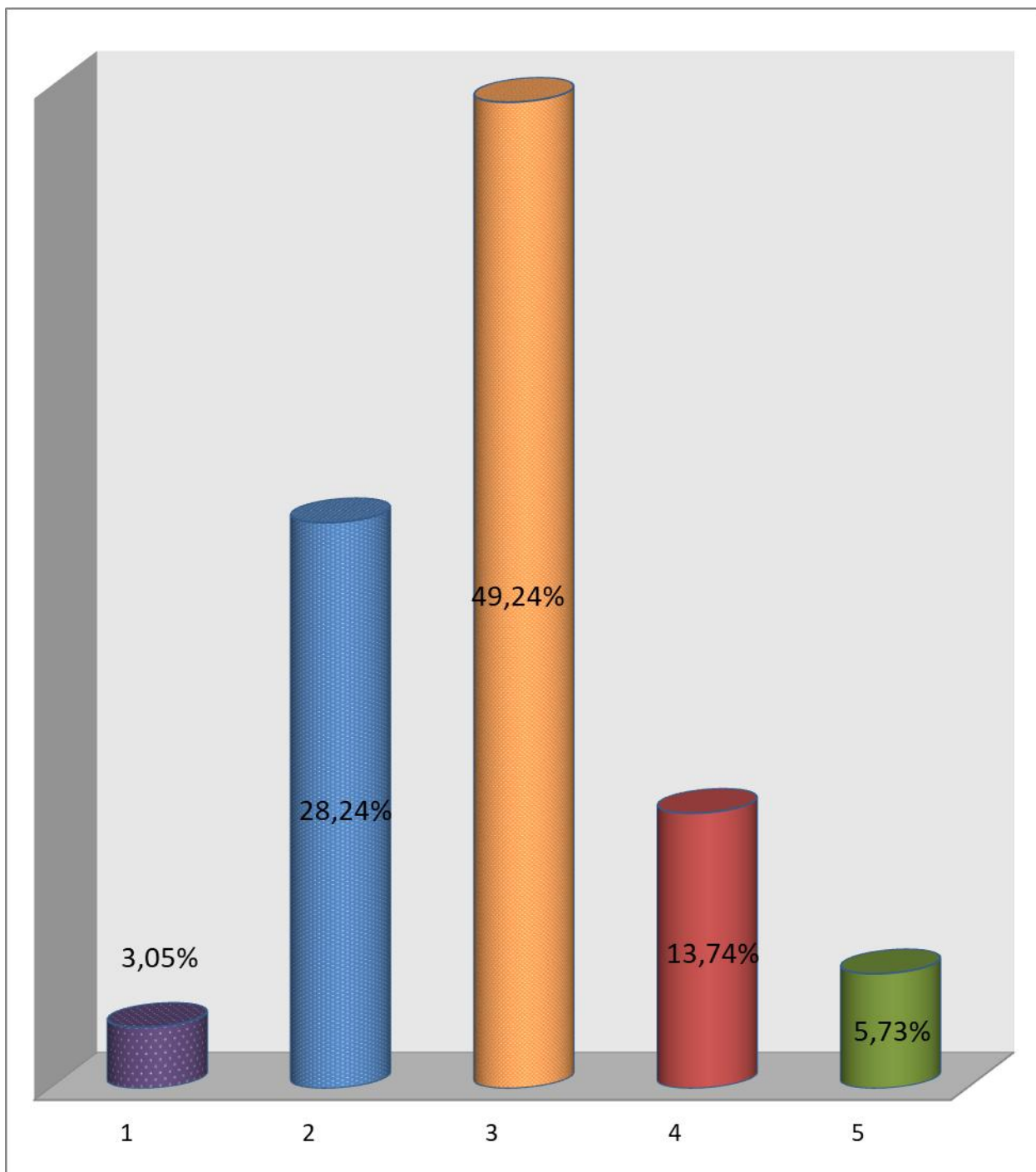
Додаток А.1

На Вашу думку, чи повинна наставати юридична відповідальність жінки за асоціальну поведінку під час вагітності, якщо це негативно вплинуло на здоров'я новонародженої дитини?

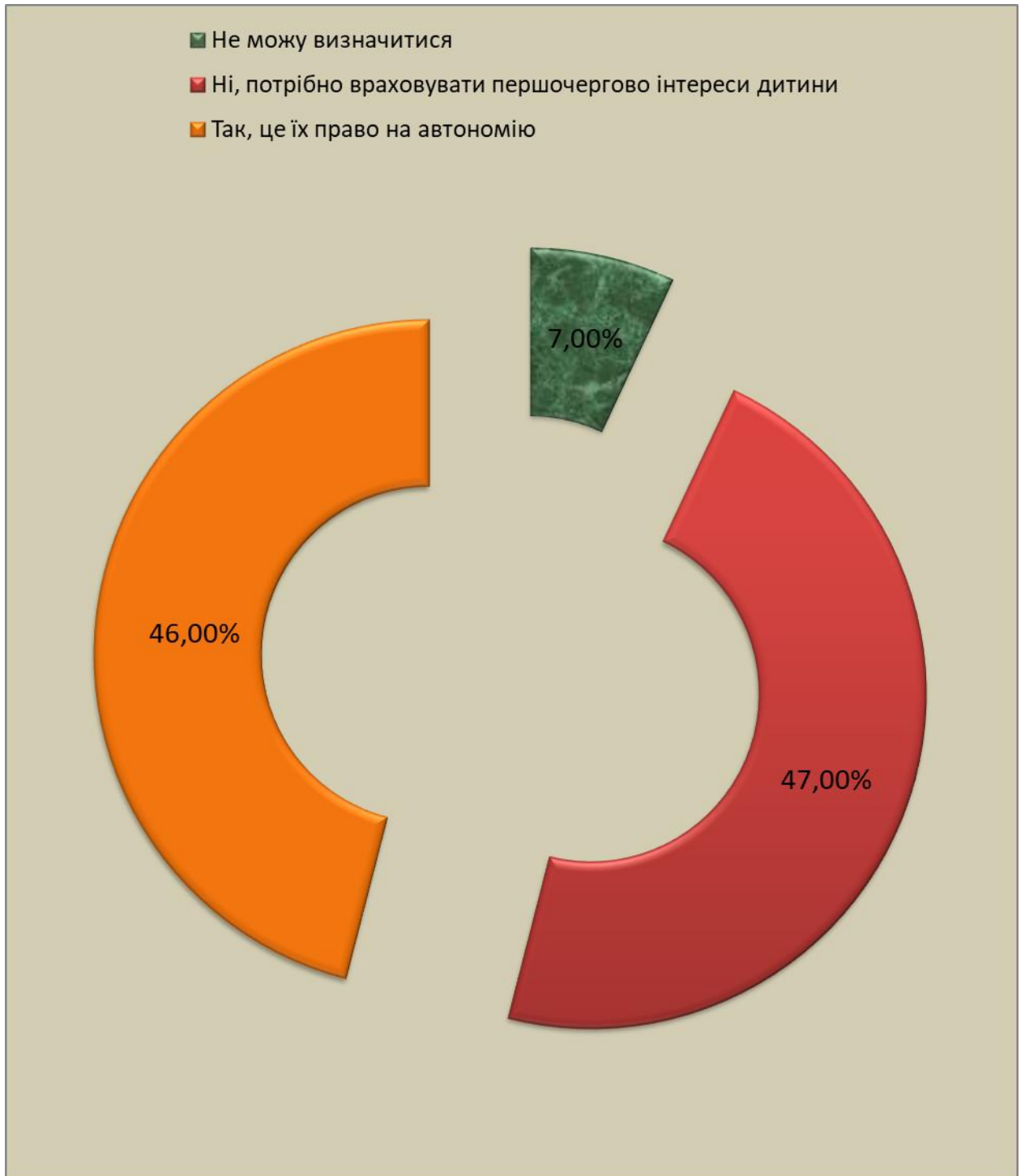
Додаток А.2

Оцініть рівень охорони здоров'я в Україні в пеританальному періоді
(за п'ятибальною системою)?

Додаток А.3

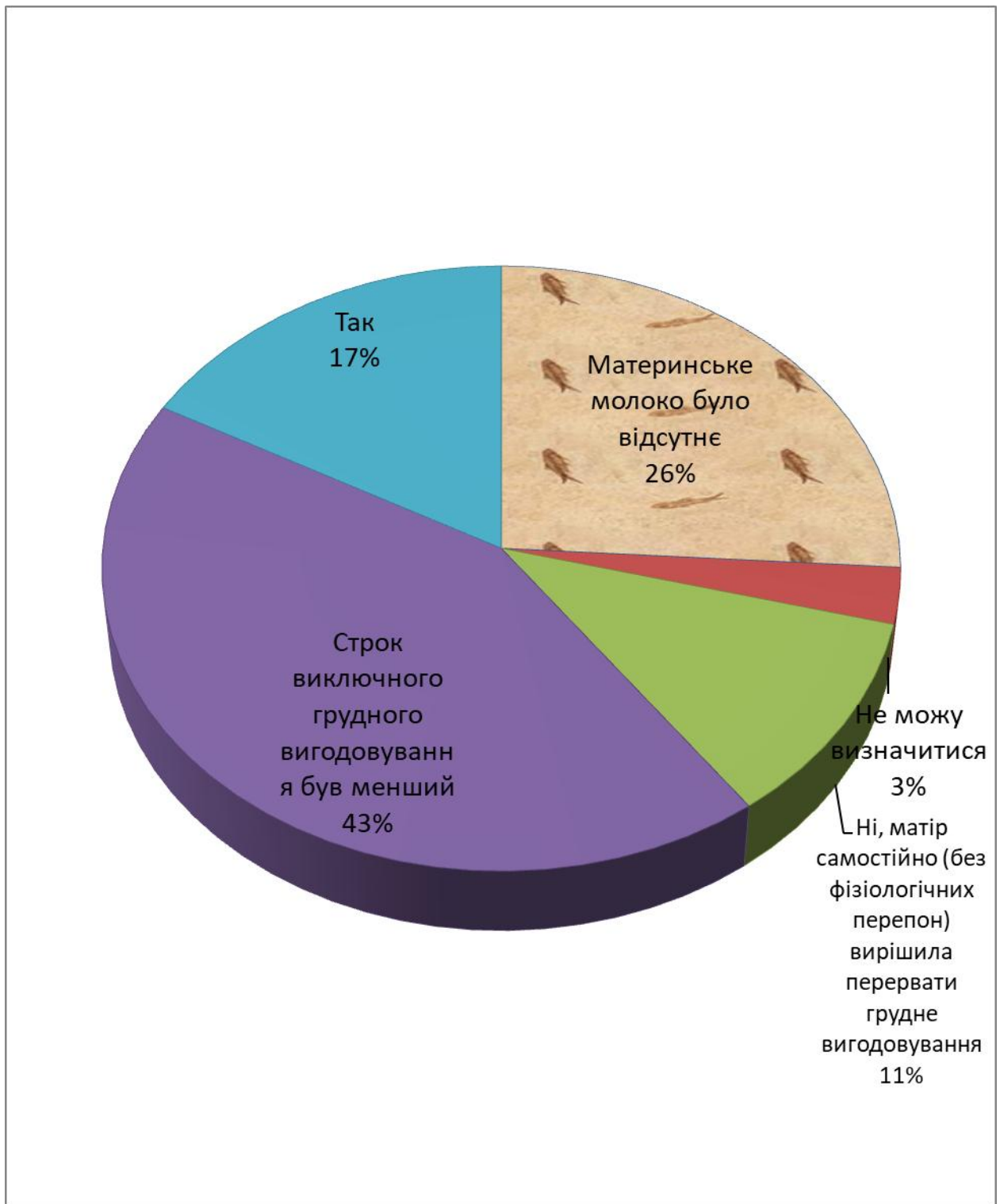
Чи варто визначити пріоритетним
право батьків на вибір способу народження дитини?

Додаток А.4

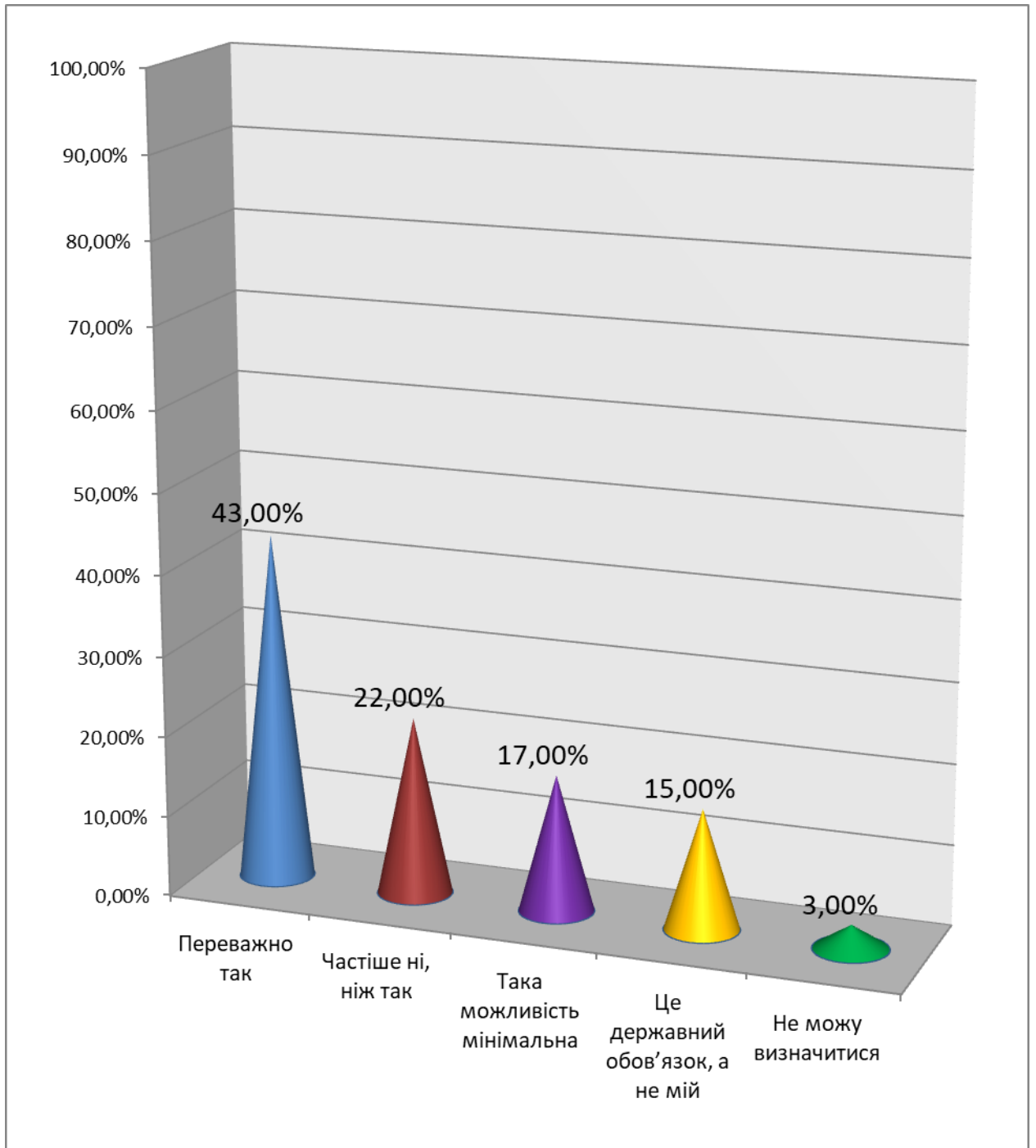
Чи перебувала Ваша дитина на виключному грудному вигодовуванні протягом перших шести місяців життя?

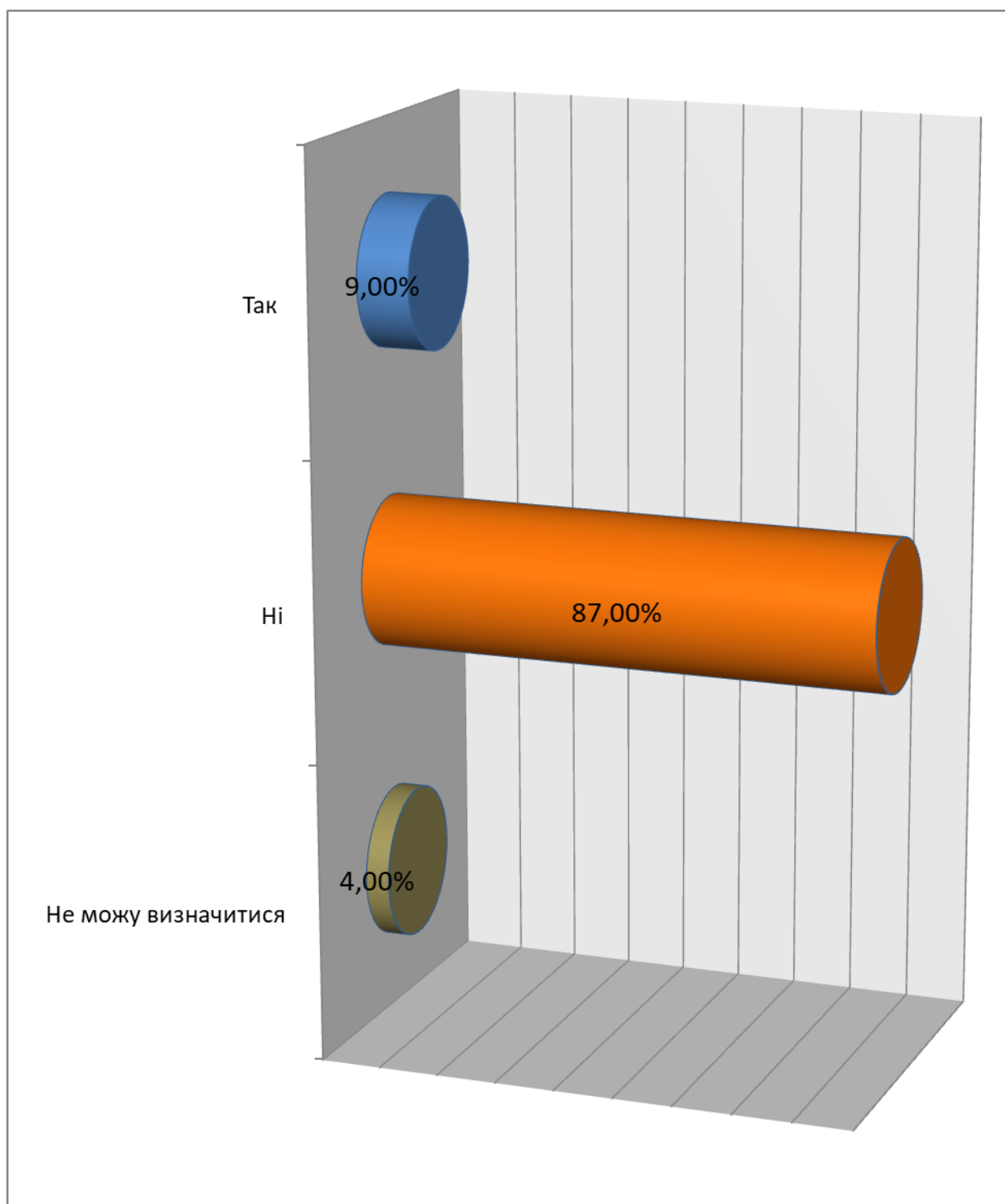
Додаток А.5

Чи маєте Ви змогу забезпечити своїй дитині право на розвиток?

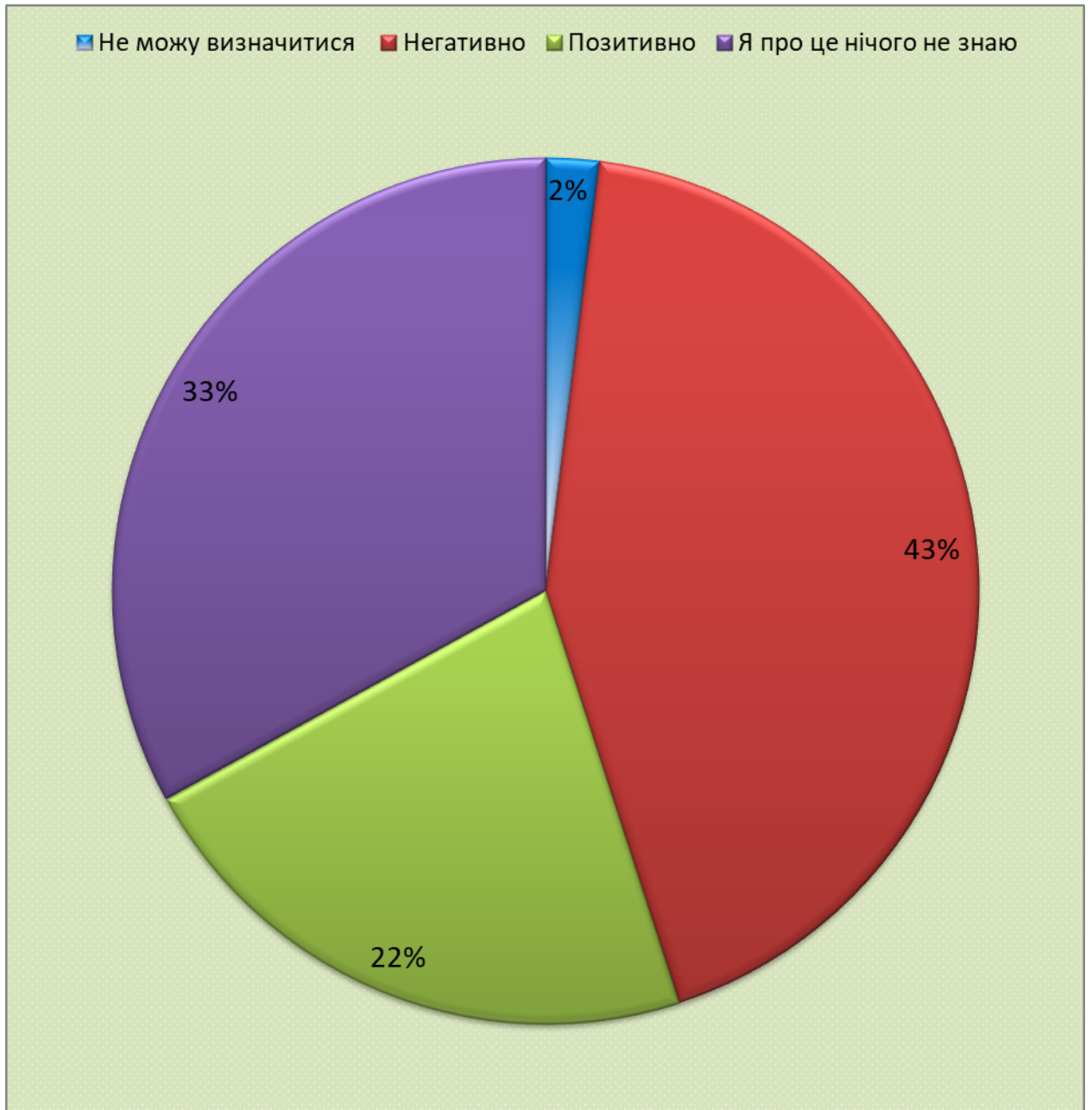
Додаток А.6

Чи вважаєте Ви достатніми державні соціально-економічні гарантії
для дітей дошкільного віку?

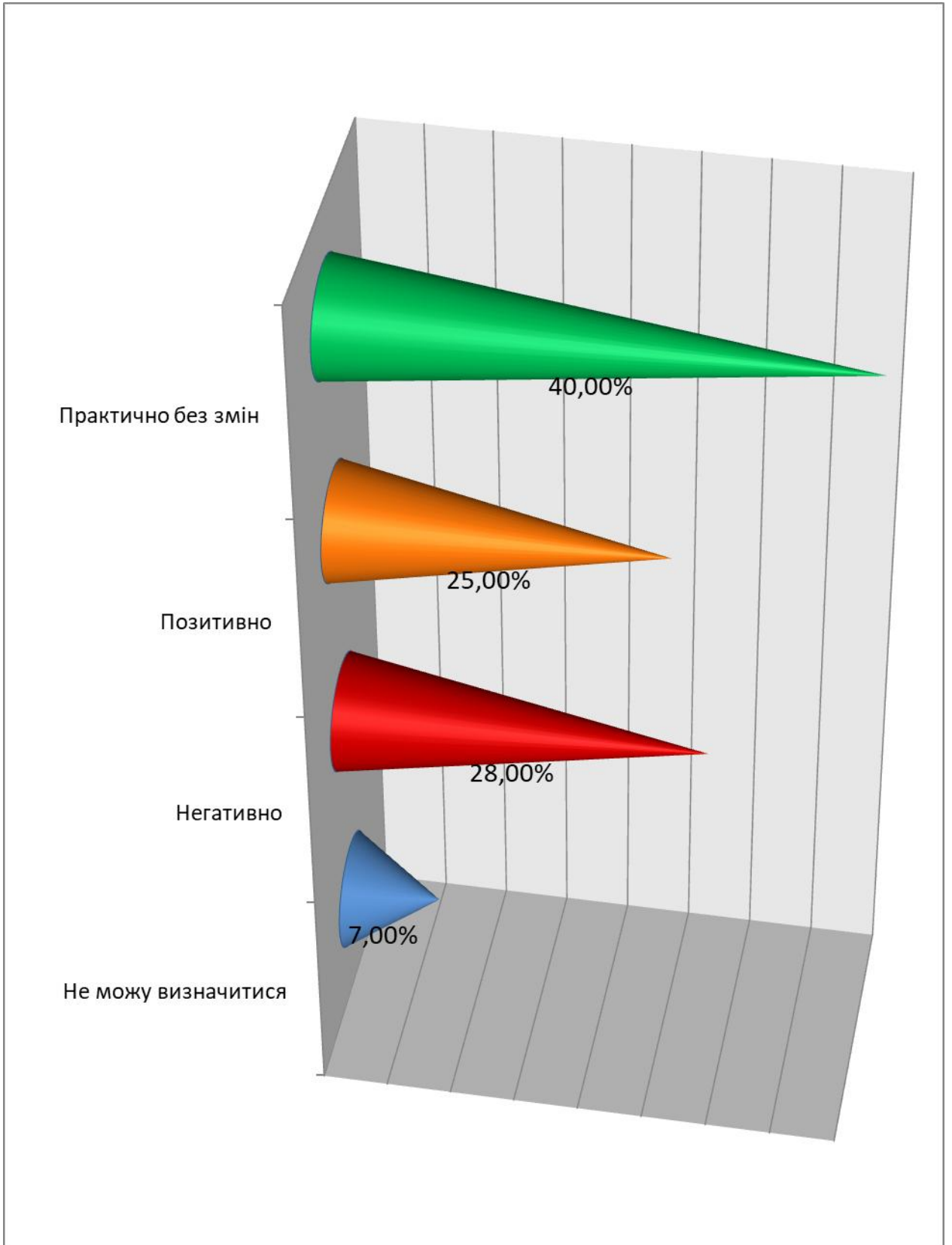
Додаток А.7

Як Ви ставитеся до інклюзивної дошкільної освіти?

Додаток А.8

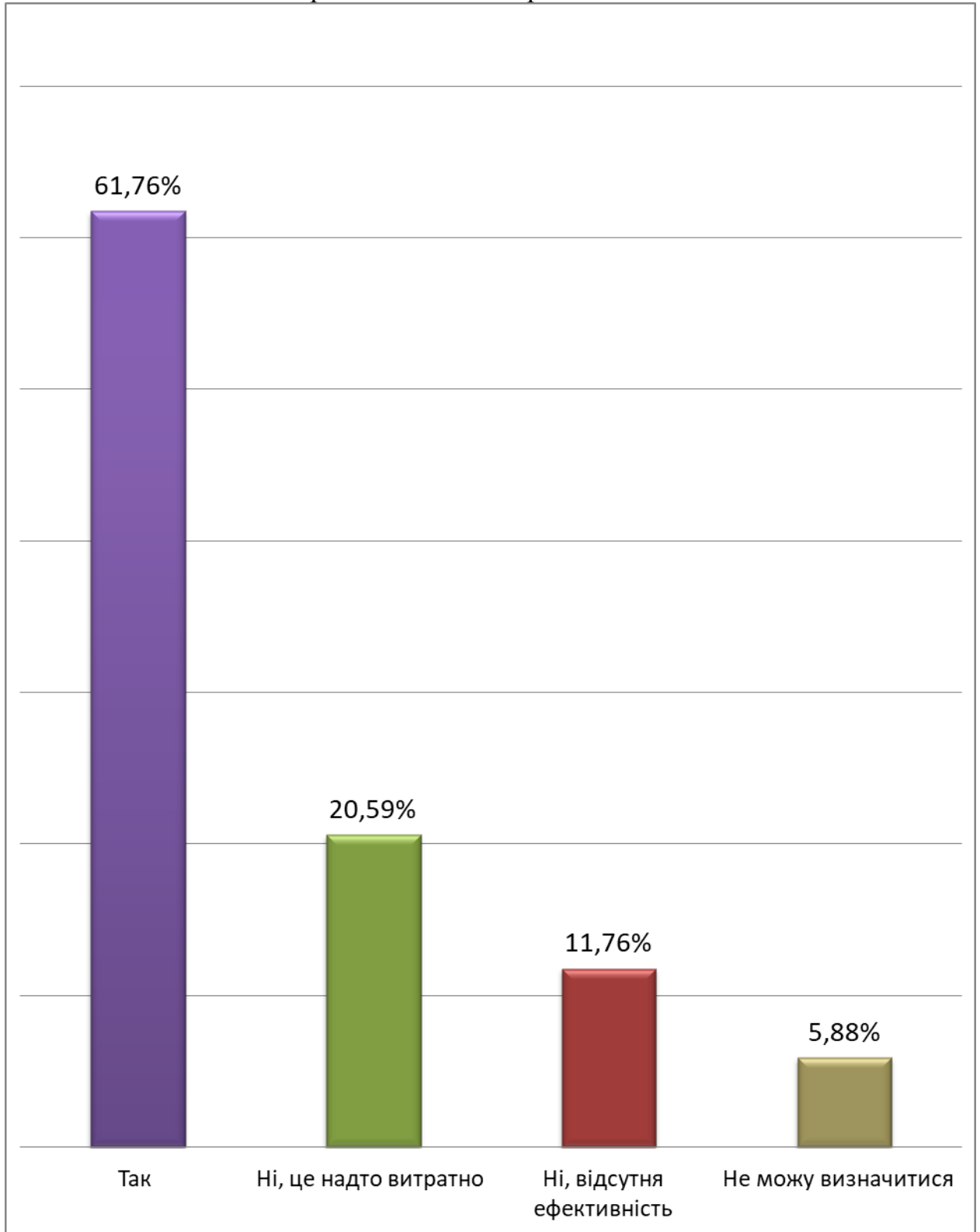
Оцініть сучасну реформу у сфері дошкільної освіти

Опитування державних службовців, функціональні обов'язки яких пов'язані зі справами дітей (34 респонденти)

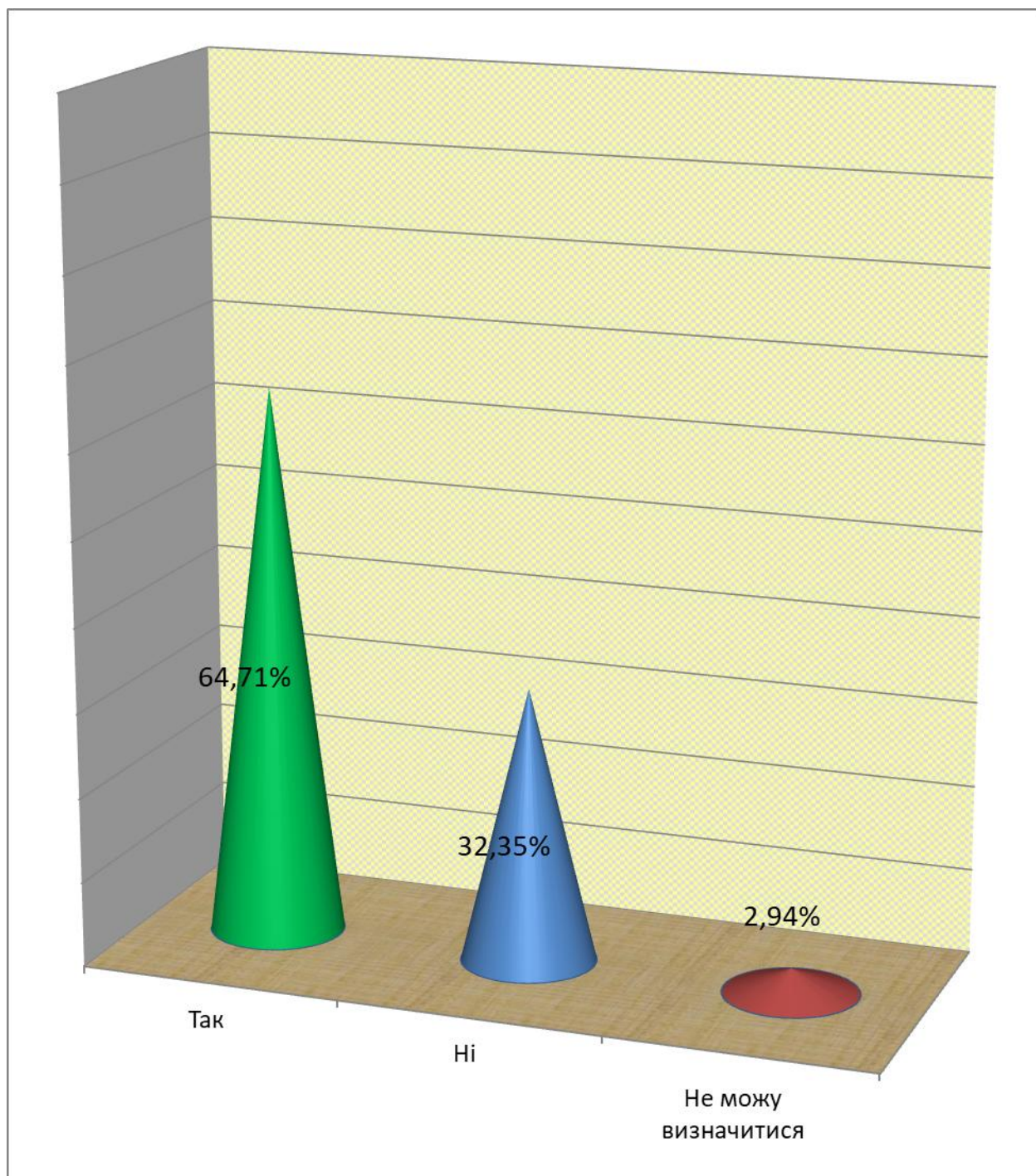
Додаток Б.1

Чи вважаєте Ви за необхідне відновити в Україні проєкт «бемі-бокс» в разі відмови матері від дитини?

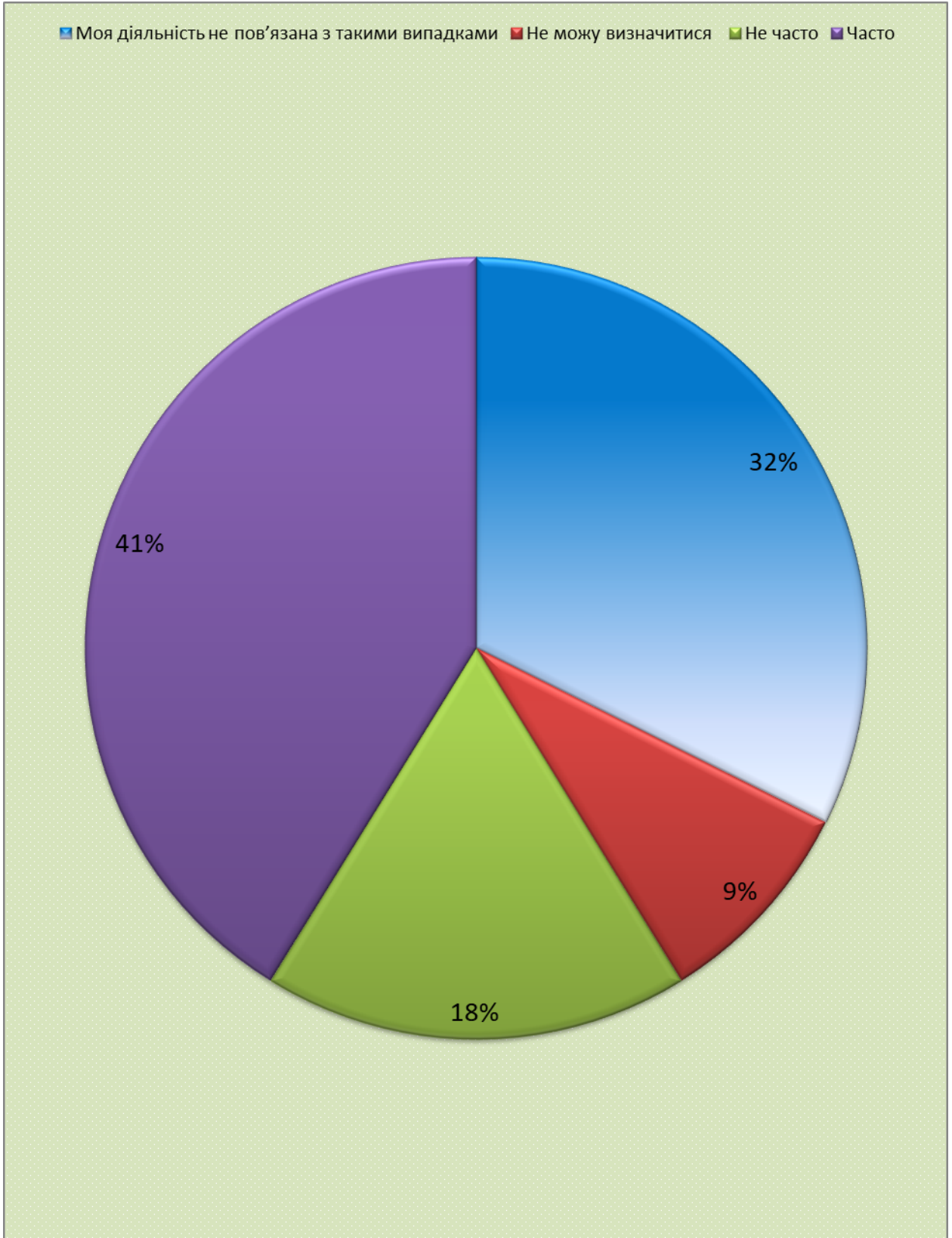
Додаток Б.2

Чи слід запровадити правову заборону на вибір імені дитини (якщо воно складається з назв неживих предметів, вигаданих персонажів, географічних назв, титулів, хвороб, аббревіатур; містить нецензурну лексику або ображає суспільну мораль)?

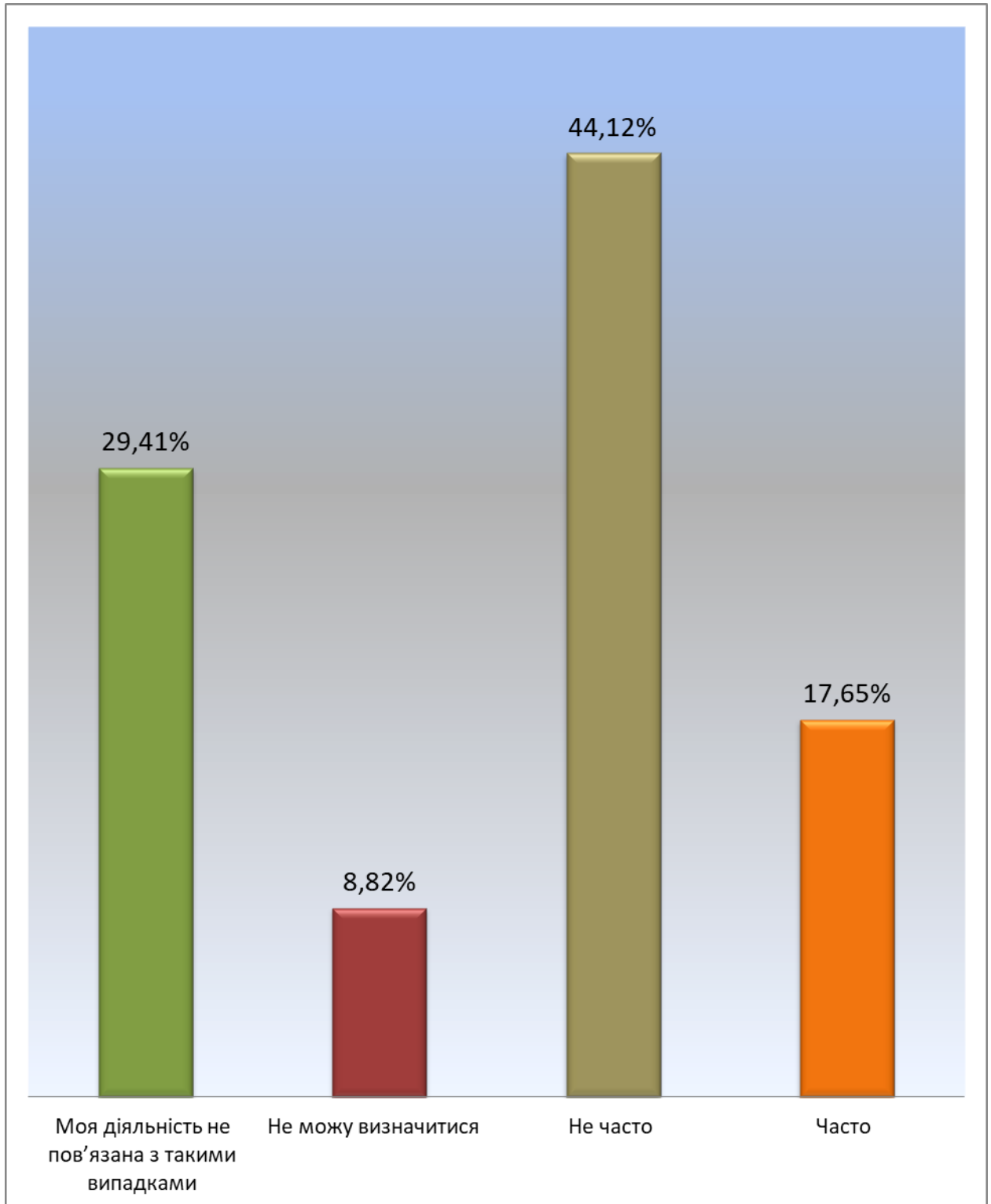
Додаток Б.3

Чи частими у Вашій практиці є випадки порушення права на спілкування з родичами, коли один із батьків (чи інших родичів) виступає проти такого спілкування?

Додаток Б.4

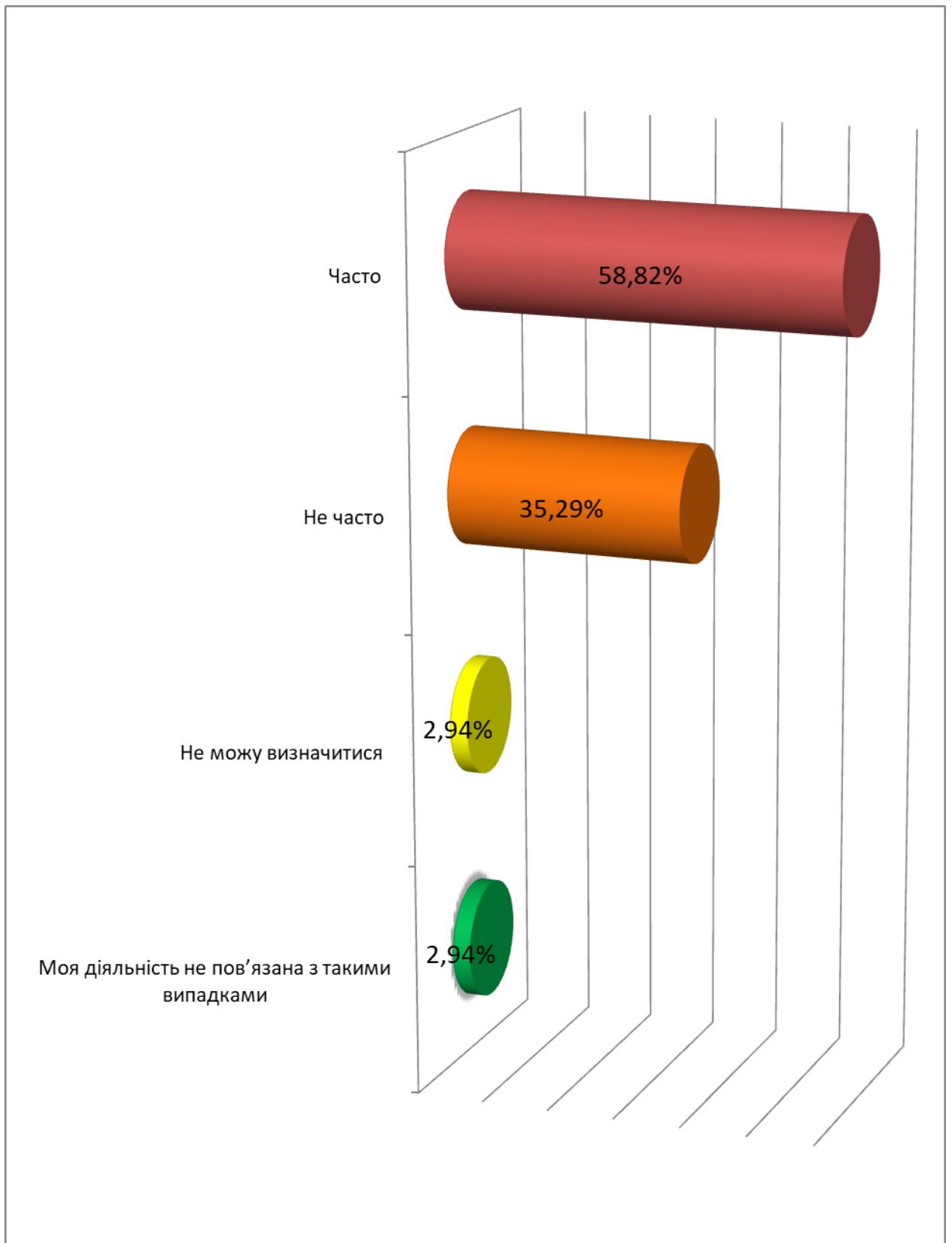
Чи частими у Вашій практиці є випадки, коли дитина стає жертвою
зловживань та поганого поводження
з боку представників органів державної влади?

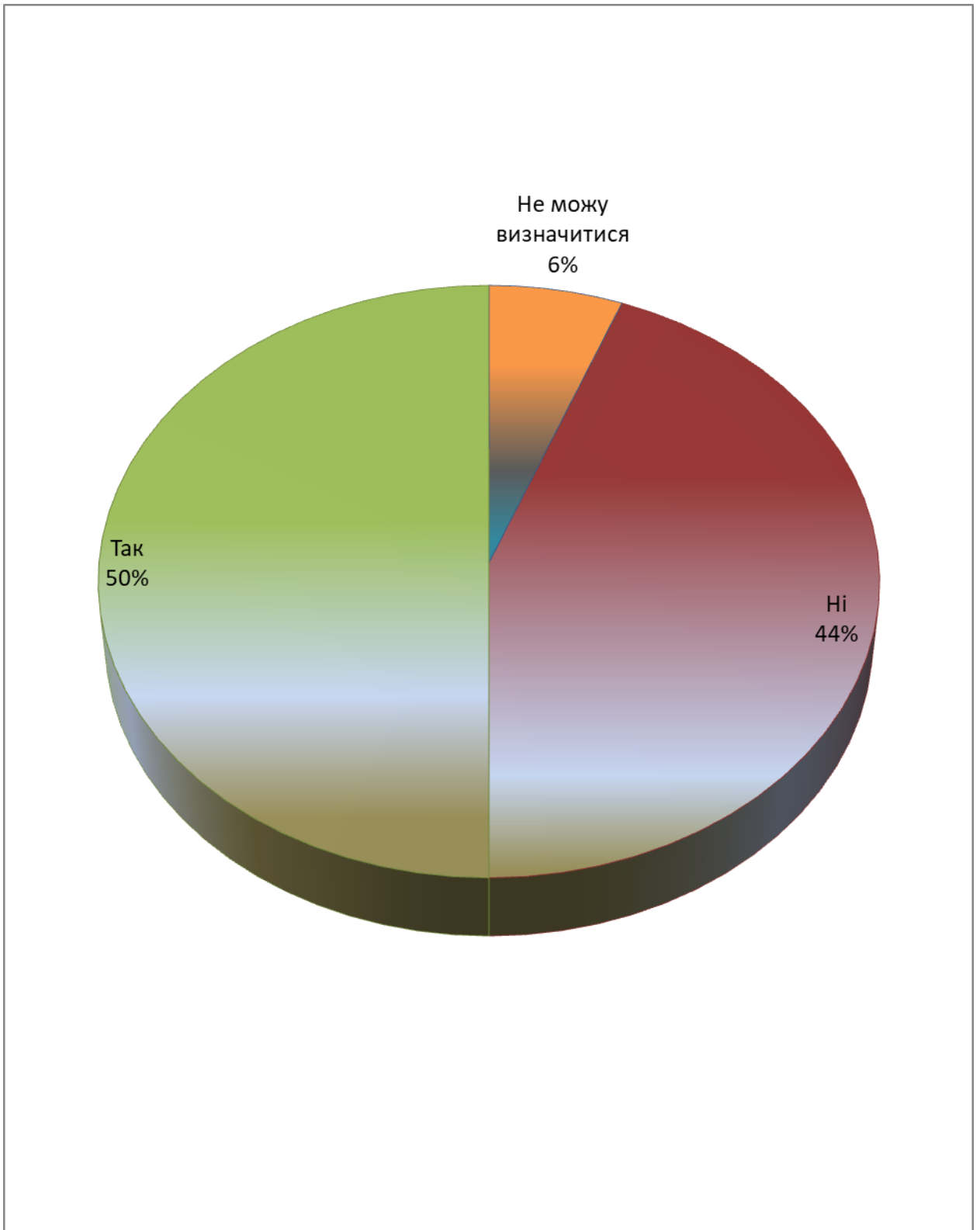
Додаток Б.5

Чи частими у Вашій практиці є випадки,
коли дитина стає жертвою домашнього насильства?

Додаток Б.6

Як Ви вважаєте, чи здебільшого в державі забезпечується принцип рівності осіб дошкільного віку?

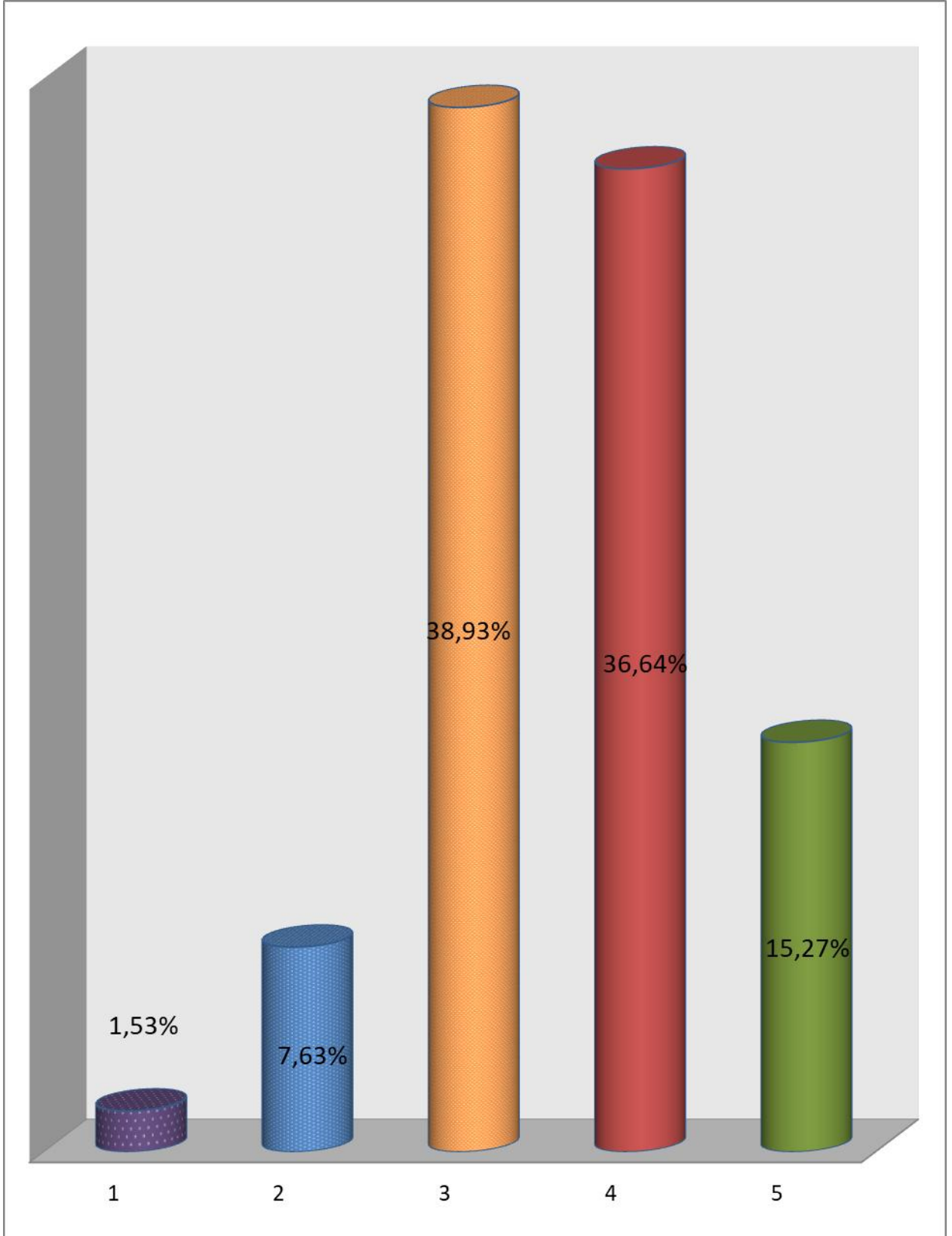

Додаток В

Опитування вихователів дошкільних освітніх закладів (40 респондентів)

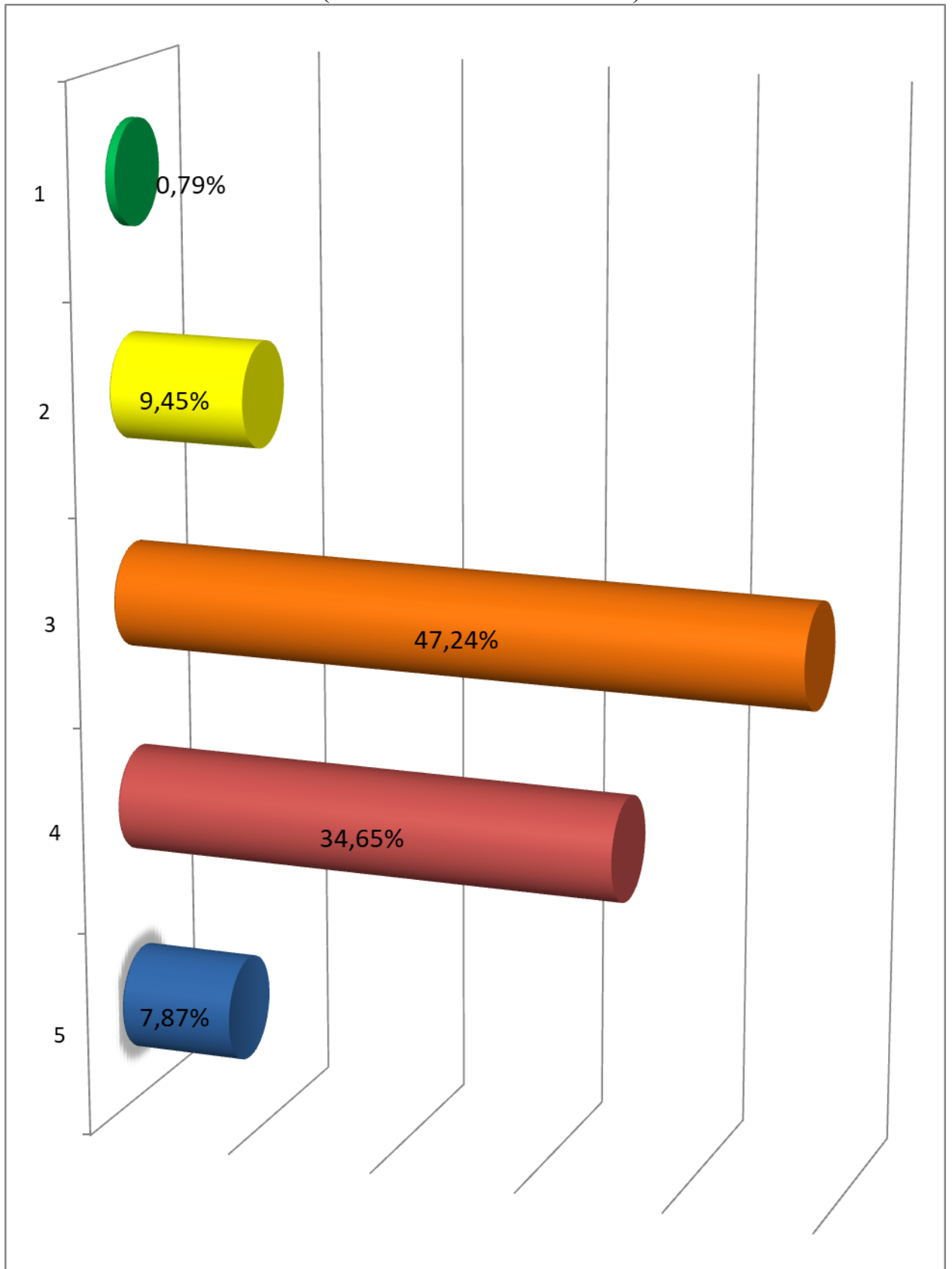
Додаток В.1

Оцініть рівень своєї інформаційної освіченості (за п'ятибальною шкалою)

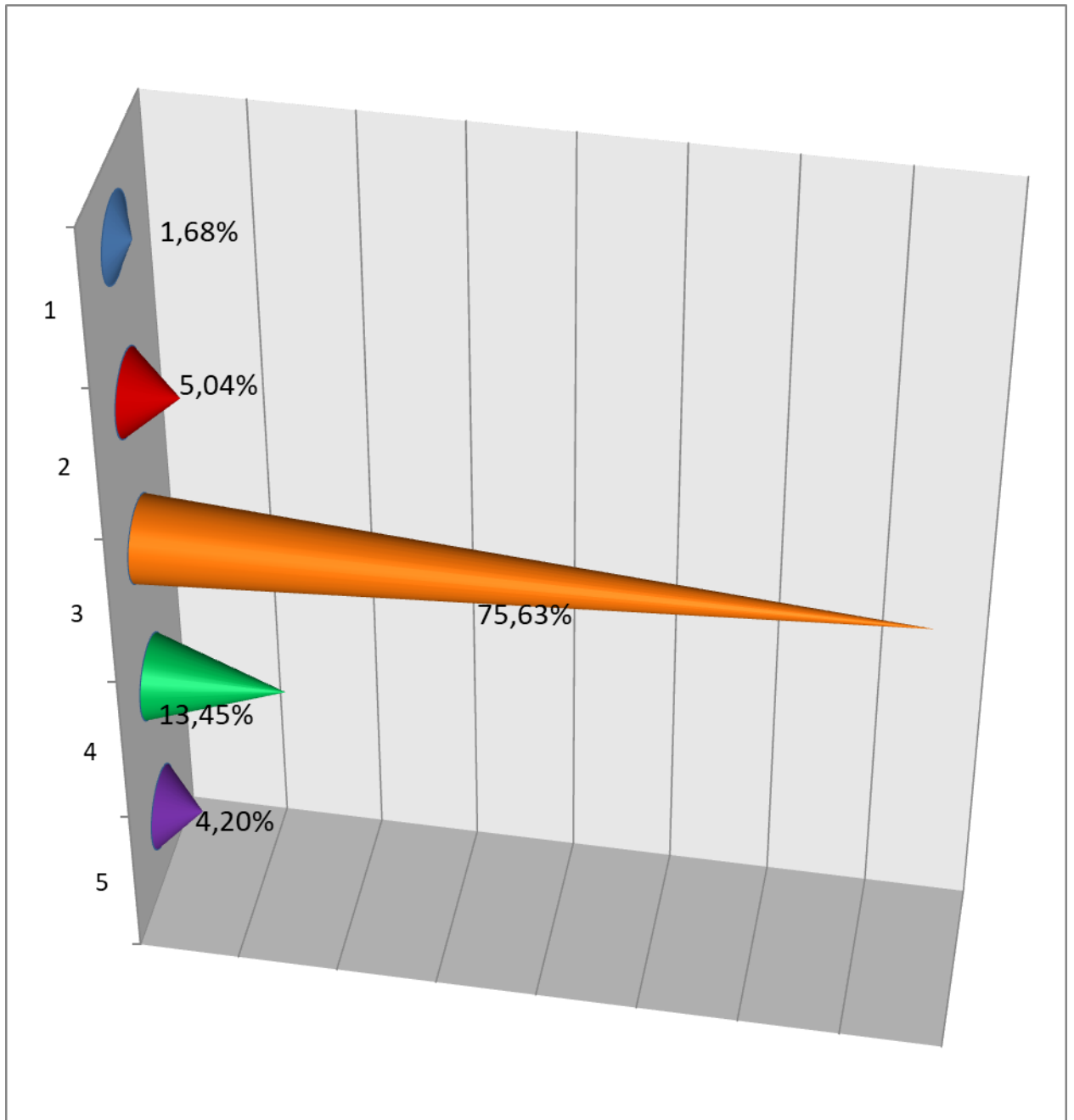
Додаток В.2

Оцініть рівень якості державних освітніх програм для дошкільників
(за п'ятибальною шкалою)

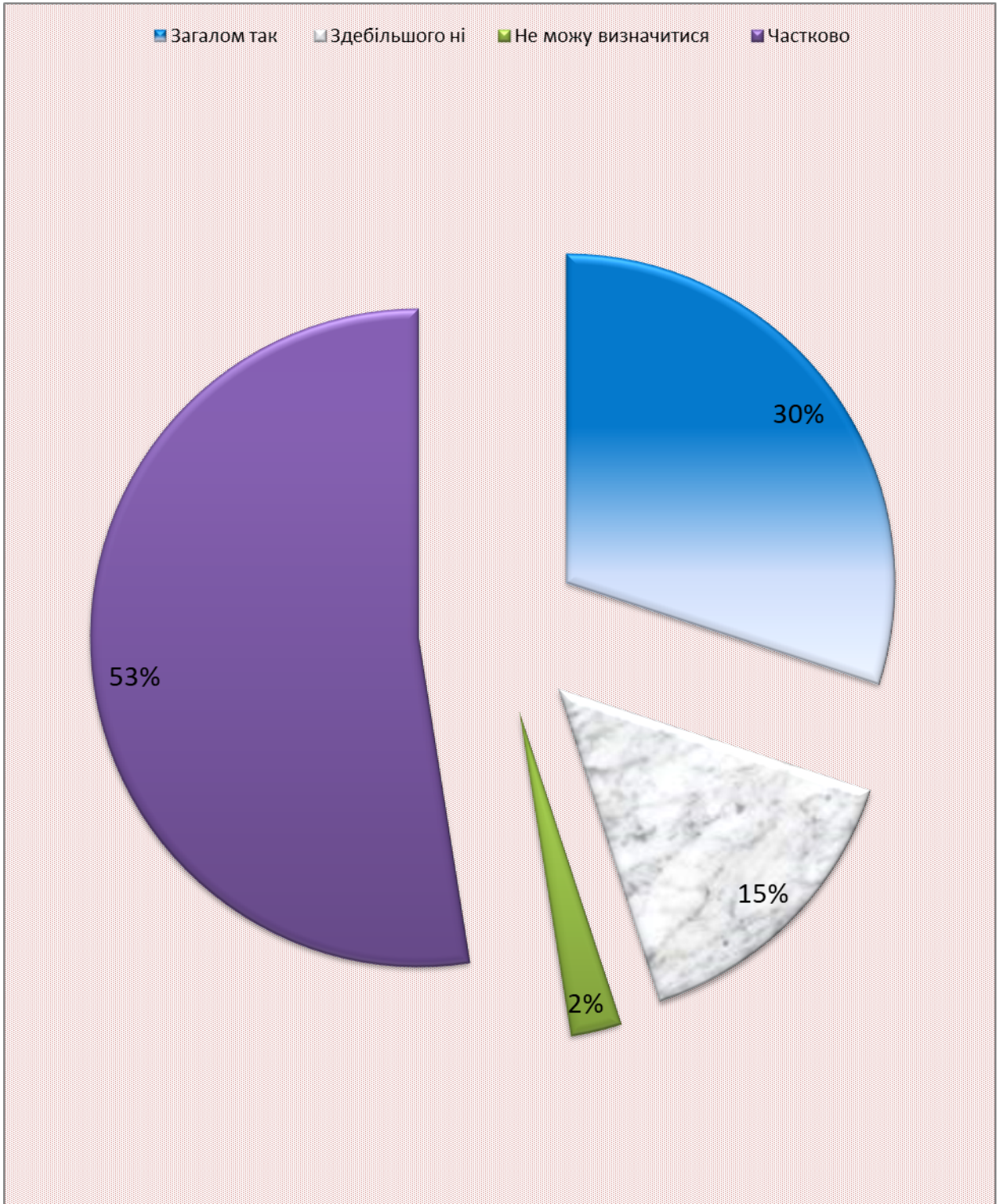
Додаток В.3

Оцініть рівень якості державного методичного забезпечення
для дошкільників (за п'ятибальною шкалою)

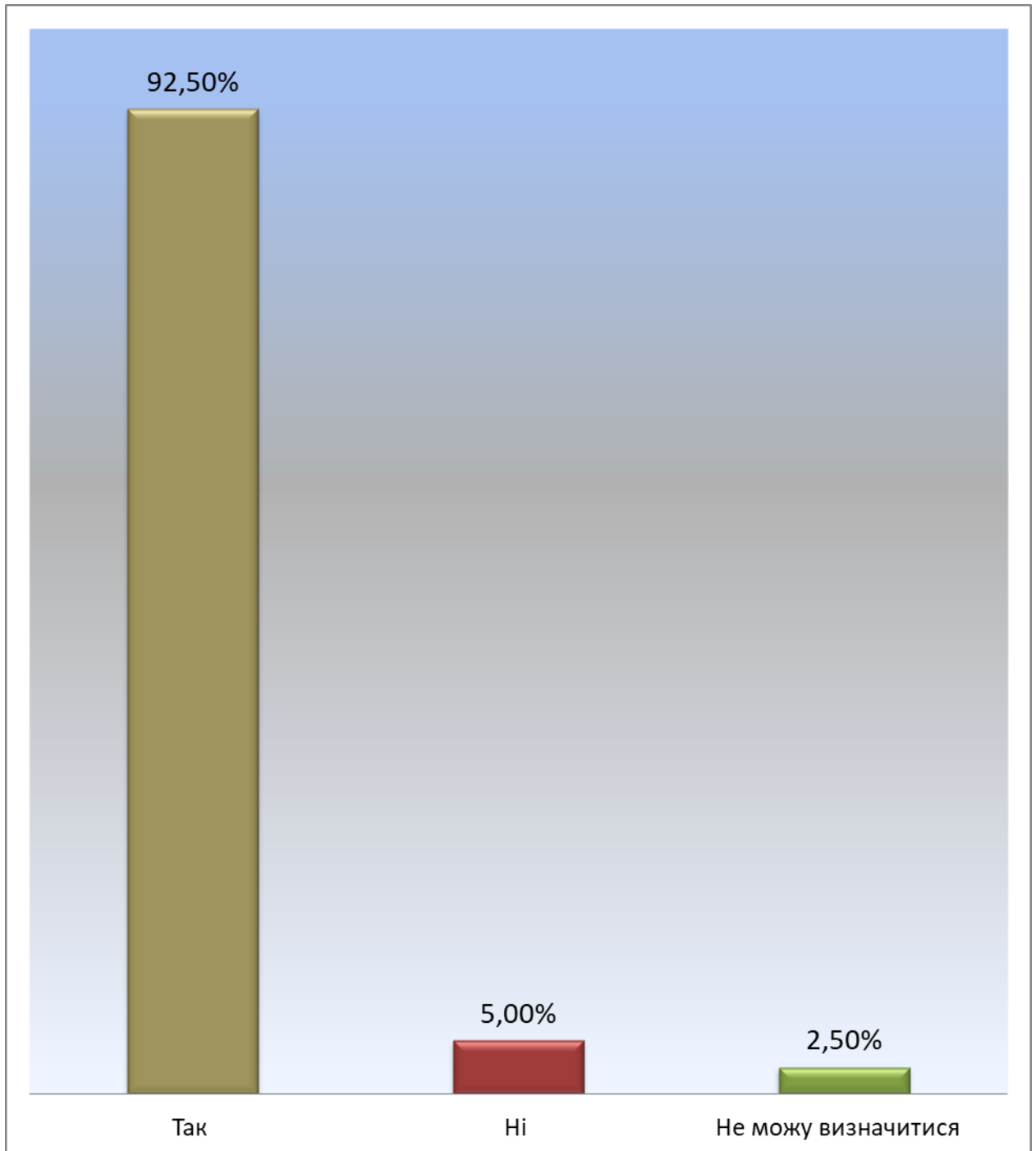
Додаток В.4

Чи сприяє сучасна система дошкільної освіти
ранньому розвитку дитини?

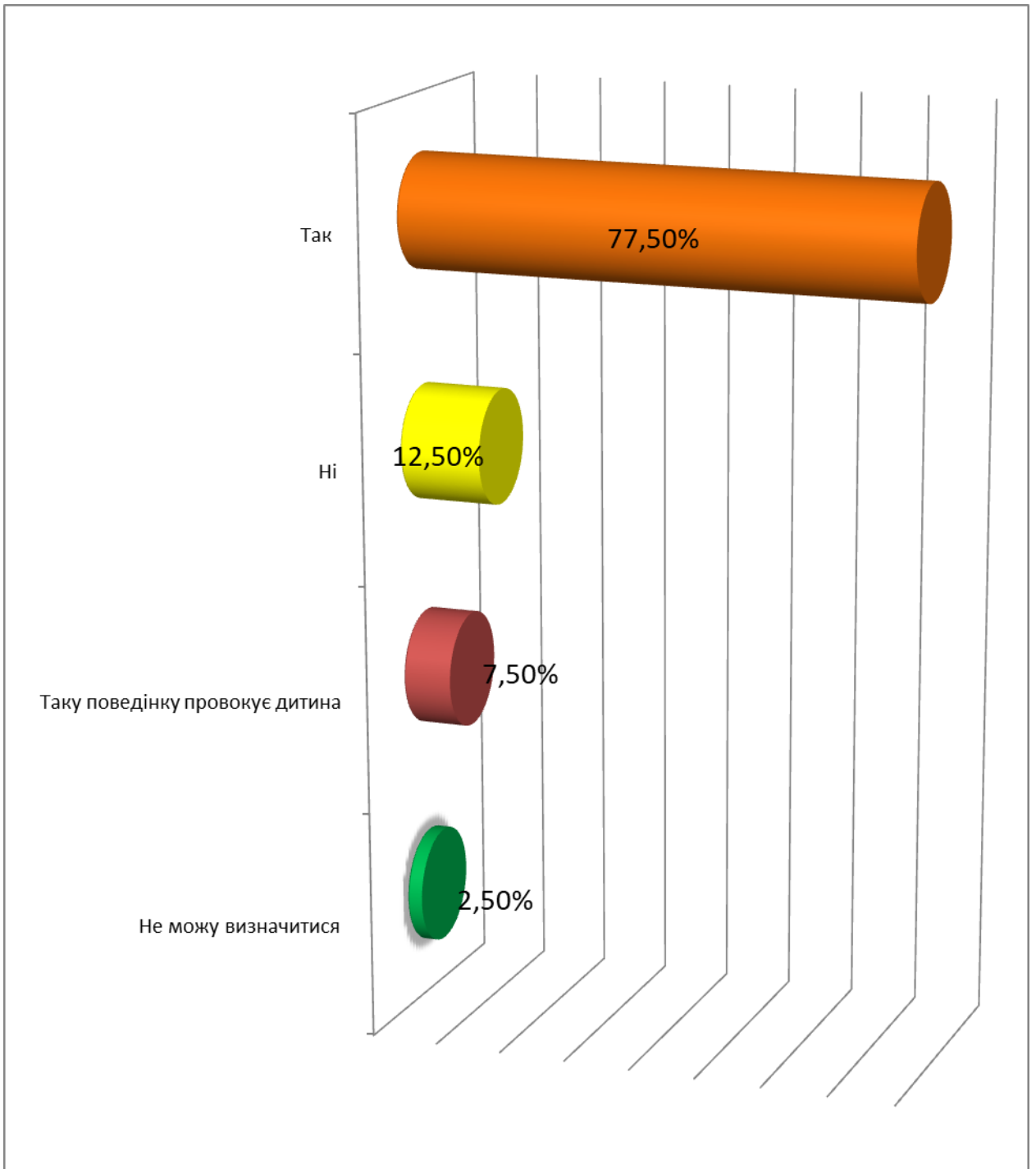
Додаток В.5

Чи за місцем Вашої праці дитячі групи є переповненими?

Додаток В.6

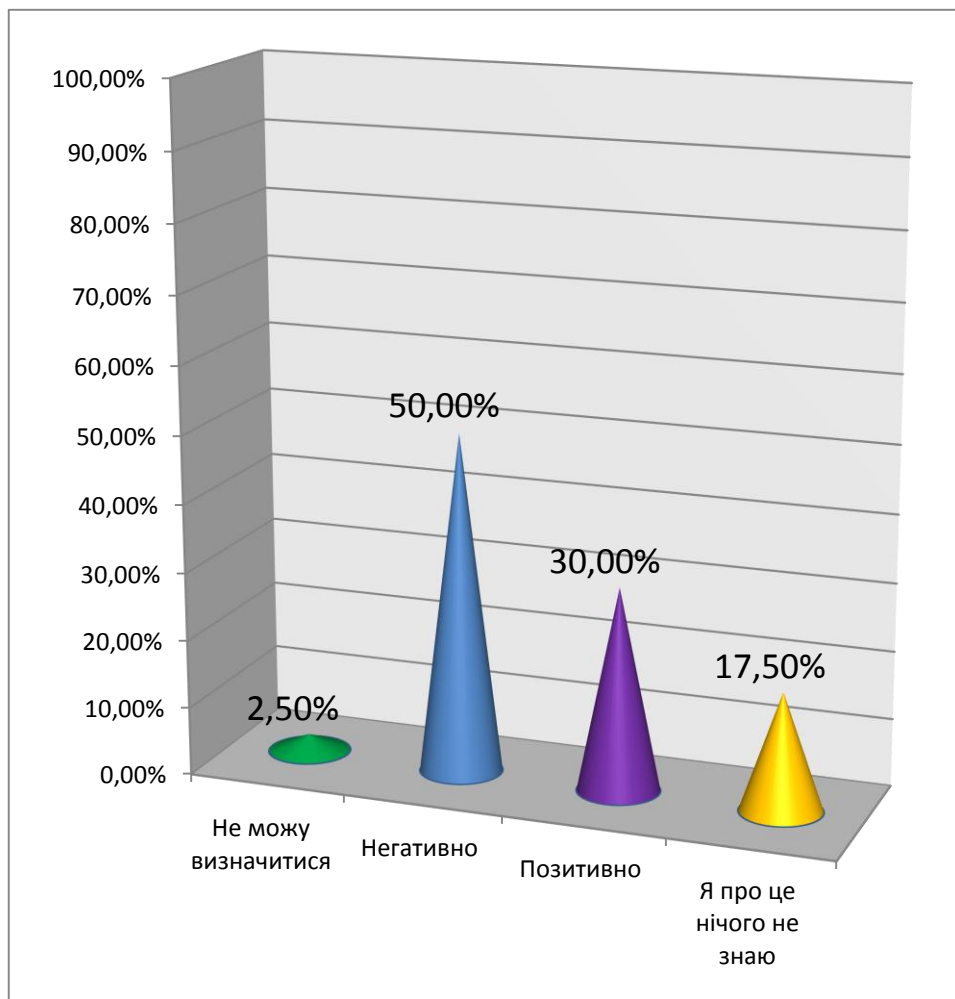
Чи ставали Ви свідками
неналежної поведінки до дошкільника з боку батьків?

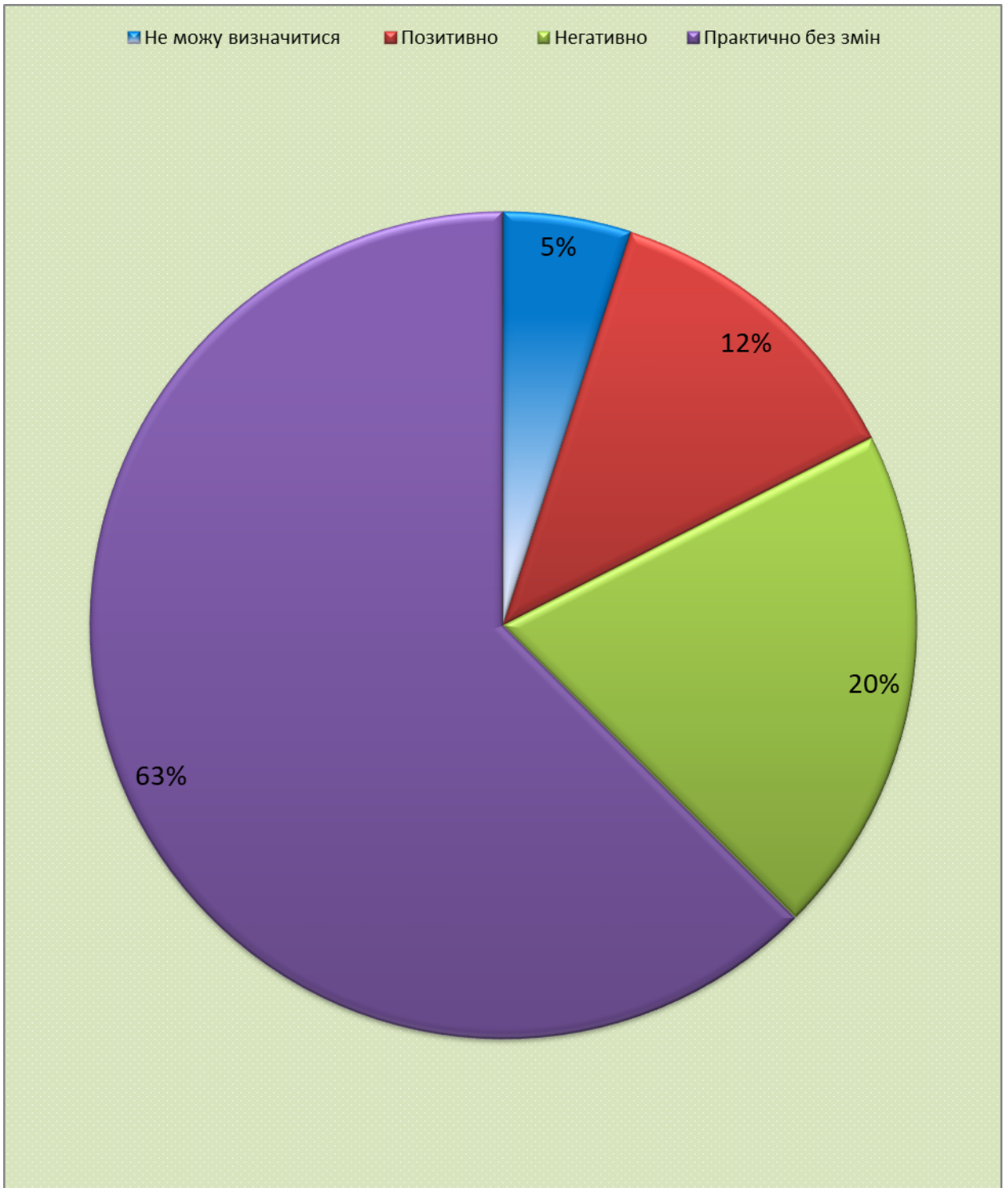
Додаток В.7

Як Ви ставитеся до інклюзивної дошкільної освіти?

Додаток В.8

Оцініть сучасну реформу у сфері дошкільної освіти

«Затверджую»
 Начальник Служби у справах дітей
 виконавчого комітету Самбірської
 міської ради

Б.І. Комаровський
 2019р.

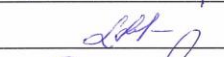

Акт

**впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувачки
 наукового ступеня кандидата юридичних наук
 Матяшовської Роксолани Юріївни на тему: «Гарантії прав осіб
 дошкільного віку у глобалізаційному суспільстві»**

Комісією, у складі головного спеціаліста з питань опіки та піклування служби у справах дітей І.Головченко, головного спеціаліста з питань профілактики правопорушень служби у справах дітей Л.Брона та начальника відділу у справах молоді та спорту Н. Кутельмах складено цей акт про те, що запропоновані Матяшовською Роксоланою Юріївною рекомендації щодо удосконалення правового статусу дітей дошкільного віку є прийнятними та корисними для використання в практичну діяльність органів публічної влади.

Зокрема, рекомендується активізувати роботу органів державної влади у сфері забезпечення права громадян на інформацію про їх права у сфері протидії домашньому насильству. Важливим є проведення публічних заходів, симпозіумів, конференцій, круглих столів та інших просвітницьких заходів щодо загрозливих чинників дискримінації дітей у нетрадиційних сім'ях.

Члени комісії:

	І. Головченко
	Л. Брона
	Н. Кутельмах

Вих. 118
 « 7 » серпня 2019

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
ел. пошта: office@lpnu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

02844

25.06.2019 № 67-01-1262

на № _____

ДОВІДКА

про використання в навчальному процесі результатів дисертаційного дослідження
Матяшовської Роксолани Юріївни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Матяшовської Роксолани Юріївни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему: «Гарантії прав осіб дошкільного віку у глобалізаційному суспільстві» впровадженні в навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при підготовці бакалаврських кваліфікаційних робіт студентами спеціальностей 6.030401 «Правознавство» та магістерських кваліфікаційних робіт спеціальності 081 «Право», викладанні дисциплін «Теорія держави і права» для студентів бакалаврів спеціальності 6.030401 «Правознавство» та 081 «Право», «Правова глобалістика для аспірантів спеціальності 081 «Право», а також при підготовці навчальних та робочих програм, планів семінарських робіт і практичних занять.

Зокрема у навчальному процесі впроваджено запропоновані Матяшовською Р.Ю. наступні положення:

- теоретико-методологічні підходи до дослідження гарантій прав осіб дошкільного віку у глобалізаційному суспільстві (розділ 1, підрозділ 1.1 «Огляд джерел та методологія дослідження гарантій прав дітей дошкільного віку»);
- авторські підходи щодо загальної характеристики теоретичного розуміння правових гарантій (розділ 2, підрозділ 2.1 «Система політичних гарантій прав дітей дошкільного віку», підрозділ 2.2 «Соціально-економічні гарантії прав дітей дошкільного віку»; підрозділ 2.3. «Ідеологічні гарантії прав дітей дошкільного віку»);
- пропозиції стосовно вдосконалення норм, чинного законодавства, що регламентують громадянство дітей (розділ 3 пункт 3.1. «Трансформації інституту громадянства як визначальної гарантії забезпечення прав дітей дошкільного віку»).

Проректор
з науково-педагогічної роботи

О.Р. Давидчак

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Матяшовська Р.Ю. Інклюзивна освіта як новітня гарантія захисту прав дітей дошкільного віку. *Публічне право*. 2018. Вип. 3 (31). С. 255–260.
2. Матяшовська Р.Ю. Громадянство як визначальна гарантія забезпечення прав дітей дошкільного віку. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 61–68.
3. Матяшовська Р.Ю. Гарантії прав дітей, що народжені за допомогою методу сурогатного материнства. *Право та державне управління*. 2018. Вип. 4 (33). С. 16–20.
4. Матяшовська Р.Ю. Правове регулювання приватного навчання дошкільнят як прояву глобалізаційного суспільства *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 97–102.
5. Матяшовська Р.Ю. Структура політичних гарантій прав дітей дошкільного віку. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 59. С. 108–113. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2019/01/matiashkovska_59.pdf
6. Matiashovska R. Guarantees of protection of preschool children in non-traditional families. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Sv. 6, vyd. 2. P. 159–164.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Матяшовська Р.Ю. До питання оновлення державної політики у сфері гарантій прав дітей дошкільного віку *Особливості розбудови публічного та приватного права в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції* (м. Харків, 20-21 липня 2018 р.). Х. : ГО «Асоціація аспірантів -юристів», 2018. С. 15–17.
8. Matyashovska R. Institute of educational surrogate guardian for children of preschool age *Achievement of high school -2018* : Матеріали за XIV міжнародна научна практична конференція (Софія, 17-25 жовтня 2018).

Volume 5. Софія: «Бел ГРАД-БГ ОДД», 2018. С.18-21

9. Матяшовська Р.Ю. Оцінка нормативного удосконалення дошкільної освіти в Україні. *Чинник розвитку юридичних наук у ХХ столітті*: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Дніпро, 2-3 листопада 2018 р.). Дніпро; ГО «Правовий світ», 2018. С.10-12.

10. Матяшовська Р. Гарантії прав дітей дошкільного віку: до теоретичного тлумачення *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 25-26 січня 2019 року). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С.13-15.

11. Matyashovska R. Types of guarantees of the rights of children of preschool age *Věda a technologie: krok do budoucnosti -2019: Materiály XV Mezinárodní vědecko - praktická konference, Volume 7.* (Прага, 22-28 лютого 2019 р.) Praha. Publishing House «Education and Science», 2019. P. 59-62.

12. Матяшовська Р., Varzo T. Утвердження морально-етичних традицій сімейного виховання та ортологічних цінностей як ідеологічна гарантія прав дітей дошкільного віку. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку*: Матеріали учасників міжнародної заочної науково-практичної конференції (Львів, 29 травня 2019 р.). Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2019. С. 39-41 (особистий внесок аспірантки становить 60%).